

dve **DOMOVINI**
HOMELANDS

two

17 • 2003

Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU

DVE DOMOVINI • TWO HOMELANDS
Razprave o izseljenstvu • Migration Studies

Urednik / Editor
Marjan Drnovšek

Uredniški odbor / Editorial Board
Breda Čebulj Sajko, Dirk Hoerder, Aleksej Kalc, Matjaž Klemenčič, Rado L. Lenček, Janez Stanonik, Andrej Vovko, Adam Walaszek, Zvone Žigon, Janja Žitnik

Prevod/Translation
Cveta Puncer
Lektorica/Proofreader
Mija Mravlja, Marjeta Humar

Naslov uredništva / Editorial Office Address
INŠTITUT ZA SLOVENSKO IZSELJENSTVO ZRC SAZU
P.P. 306, Novi trg 2, SI-1001 Ljubljana, Slovenija
Tel.: (+386 1) 4706 485; Fax: (+386 1) 4257 802; E-mail: spelam@zrc-sazu.si
Spletna stran: <http://www.zrc-sazu.si/isi/dd.htm>
Website: <http://www.zrc-sazu.si/ises/two.htm>

Uredniško korespondenco, rokopise in recenzentske izvode pošiljajte na naslov uredništva.
Editorial correspondence, manuscripts and books for review should be addressed to the Editorial Office.

Revija izhaja dvakrat letno. / The journal is published biannually.

Letna naročnina 4000 SIT. Kompleti in posamezni letniki so na voljo.
Annual subscription 20 EURO for individuals, 30 EURO for institutions.
Back issues available.
Master Card / Euro Card and VISA preferred. Credit card orders must include card number and expiration date.

Naročila sprejema / Orders should be sent to:
Založba ZRC, P.P. 306, SI-1001 Ljubljana, Slovenija
Fax: (+386 1) 425 77 94; E-mail: zalozba@zrc-sazu.si

© Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.

Revija izhaja s pomočjo Ministrstva za šolstvo, znanost in šport R. Slovenije, Ministrstva za kulturo R. Slovenije, Ministrstva za zunanje zadeve R. Slovenije (Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu).

ISSN 0353-6777

dve DOMOVINI

RAZPRAVE O IZSELJENSTVU

two HOMELANDS

MIGRATION STUDIES

17 • 2003

Izdaja

Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU

Published by

The Institute for Slovenian Emigration Studies at the ZRC SAZU

Ljubljana 2003

500303098

Revija Dve domovini • Two Homelands je namenjena objavi razprav, znanstvenih in strokovnih člankov, poročil, razmišljanj in knjižnih ocen s področja mednarodnih migracij. Revija je večdisciplinarna in dvojezična.

Članki so recenzirani. Rokopisov, ki jih prejme uredništvo revije Dve domovini • Two Homelands, avtorji ne smejo hkrati poslati kaki drugi reviji.

Dve domovini • Two Homelands is a journal devoted to the publication of essays, scholarly and specialist papers, reports, reflections and book reviews from the field of international migration. The journal is multi-disciplinary and bilingual.

Articles undergo a review procedure. Manuscripts submitted to Dve domovini • Two Homelands cannot be submitted simultaneously to another publication.

Povzetki in indeksiranje / Abstracting and indexing services

Revija Dve domovini • Two Homelands je vključena v naslednje: / The journal Dve domovini • Two Homelands is currently noted in the following:

East Central Europe / L'Europe du Centre-Est, Francis (Sociology/Ethnology/Linguistics of Francis), IBZ - International Bibliography of Periodical Literature, IBR - International Bibliography of Book Reviews, Sociological Abstracts

Izdaja

Znanstvenoraziskovalni center
Slovenske akademije znanosti in umetnosti
Inštitut za slovensko izseljenstvo

Published by

Scientific Research Centre
of the Slovenian Academy of Sciences and Arts
The Institute for Slovenian Emigration Studies

Oblikovanje / Design and graphic art

Milojka Žalik Huzjan

Fotografija na naslovnici / Cover photograph

Najlepše mladenke SNPJ 1997: Stephanie Topolovec, Elisabeth Buchner in Ann Dolgan (od leve proti desni). Foto: Joe Valenčič.

Miss SNPJ contest winners proudly display Slovene bouquets of red carnations and white-, blue- and red-striped ribbon. Miss SNPJ 1997 and her court at the SNPJ Recreation Grounds in Kirtland, Ohio: (left to right) Stephanie Topolovec (Miss Talent, Helper, Utah), Elisabeth Buchner (Miss SNPJ, Euclid, Ohio), and Ann Dolgan (Miss Activity, Willoughby Hills, Ohio). Photo: Joe Valencic.

Tisk / Printed by

Present d.o.o., Ljubljana

ISSN 0353-6777

VSEBINA • CONTENTS

Razprave in članki / Essays and Articles

MICHAEL M. POMEDLI

- The Ojibwa and Bishop Frederick Baraga: Mutual Influences through the Confessional 9
 (*Očipvejci in škof Friderik Baraga: vzajemni vplivi skozi spovednico*) 27

MARJAN DRNOVŠEK

- Emigration of Slovene Women: a Short Historical View 29
 (*Izseljevanje Slovenk z zgodovinskega vidika*) 46

MIRJAM MILHARČIČ-HLADNIK

- Slovenian Women's Stories from America 47
 (*Zgodbe slovenskih žensk iz Amerike*) 60

IRENA MILANIČ

- Slovene-American Women Writers and Poets in the 1930s: Between Literature and Social Engagement 61
 (*Slovenskoameriške pisateljice in pesnice v tridesetih letih 20. stoletja med literaturo in družbeno angažiranostjo*) 65

JERNEJ MLEKUŽ

- »Mali« prispevek k vprašanju »povratništva«: življenjski pripovedi migrantov povratnikov iz Beneške Slovenije – potovanji brez vrnitve? 67
 (*A "Small" Contribution to the Question of "Returnhood": Two Life Narratives of Migrants - Returnees from Veneto (Beneška Slovenija) – Journeys with no Return?*) 93

MARIJA JURIČ PAHOR

- »Coming out« manjšinskih žensk 95

Znana in neznana likovna ustvarjalnost slovenskih umetnikov v izseljenstvu:

Okrogla miza, Ljubljana, 16. oktober 2002

(Uredila/Edited by Breda Čebulj Sajko)..... 101

BREDA ČEBULJ SAJKO

Dnevom Inštituta za slovensko izseljenstvo za popotnico 103

(The Days of the Institute for Slovenian Emigration Studies)..... 105

IRENE MISLEJ

Uvodne mislii 107

TOMAŽ BREJC, BREDA ČEBULJ SAJKO, ALENKA DOMJAN,

MIRKO JUTERŠEK, IRENE MISLEJ, BISERKA MOČNIK,

NATAŠA ŠKOF, BEATRIZ (BETKA) TOMŠIČ ČERKEZ,

GOJKO ZUPAN, ZVONE ŽIGON

Diskusijski prispevki 111

NATAŠA ŠKOF

Kdo in kaj sem? 133

TAMARA BURMICKI

Vpliv okolja na likovno govorico umetnikov..... 141

ROZALIJA KNEZ

Šavrinka na Švedskem 149

Viri in gradivo / Documentation

MIRJAM MILHARČIČ-HLADNIK

Volitve najlepših mladenk Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ) v ZDA :
opomba k naslovnici..... 159

JOE VALENČIČ

Seznam najlepših mladenk SNPJ..... 161

Poročila in razmišljanja / Reports and Reflections

KRISTINA TOPLAK

Ejto Štih - Slike in objekti..... 165

MARJAN DRNOVŠEK

Razmišljanje ob knjigi Aleksa Kalca Poti in usode:
Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje (Koper - Trst 2002).....169

Knjižne ocene / Book Reviews

Floya Anthias and Gabriella Lazaridis, Gender and Migration in
Southern Europe, Women on the Move
(MIRJAM MILHARČIČ-HLADNIK) 175

Izvečki / Abstracts181

ESSAYS AND ARTICLES

RAZPRAVE IN ČLANKI

RAZPRAVE IN ČLANKI ESSAYS AND ARTICLES

THE OJIBWA AND BISHOP FREDERICK BARAGA: MUTUAL INFLUENCES THROUGH THE CONFESSIONAL

Michael M. Pomedli

COBISS 1.01

In this article I demonstrate that Frederick Baraga, priest and bishop, had a unique access to the consciousness of individual Ojibwa people and to their culture through the sacrament of penance. Through individual auricular disclosures, he gained insights both into the idioms of the Ojibwa language and into their spiritual dispositions.

Frederick Baraga, civil lawyer and Roman Catholic cleric, spent 37 years (1831-1868) as "Apostle of the Lakelands" among the Ojibwa in an 80,000 square-mile triangular territory. This territory included areas of Minnesota, Wisconsin, Michigan, and Ontario.

The spiritual formation of Baraga in Austria and in his native Slovenia was important for him personally and for his mission work. During his studies at the University of Vienna, Baraga met and became one of the penitents of Redemptorist Clement Mary Hofbauer, the "Apostle of Vienna."¹ Later, in Ljubljana Seminary and during his seven years of parish work in Slovenia, Baraga cultivated in part the spirituality of the 15th-century pietists called *devotio moderna*, a spirituality which spread through many parts of Europe and was embodied in *The Imitation of Christ*.² Baraga displayed aspects of this spirituality in his missionary work, including such practices as ensuring lucid instructional texts in the vernacular and leading a simple Christian life. In the spirit of the founder of the Redemptorists, Alphonsus Liguori, and that of Hofbauer, Baraga took to heart the spreading of the gospel to the poorest and most neglected in the world.³

¹ C. Wolfsgruber, "The Austro-Hungarian Monarchy," in *The Catholic Encyclopedia*, (New York: Robert Appleton, 1907), 2:129. On Hofbauer's influence in Europe, see J. Magnier, "Clement Mary Hofbauer," in *The Catholic Encyclopedia*, (New York: Robert Appleton, 1907), 2:44-45. On the direct influence of Hofbauer on Baraga, see Baraga's letter to Pope Pius IX, A0803, German, Sault Ste. Marie, MI, Oct. 25, 1865. Letters are from the Bishop Baraga Archives, Marquette, Michigan. Thanks to Elizabeth Delene, Ojibwa, archivist, Bishop Baraga Archives, Marquette, MI, for informative assistance; to Lawrence Martin, Ojibwa, University of Wisconsin Eau Claire, for encouragement; to Joan Halmo, University of Saskatchewan, Saskatoon, for discerning revision suggestions; to Stephen Pomedli, for diligent research assistance; to Rev. Achiel Peelman, OMI, Saint Paul University, Ottawa, for helpful comments, and to Msgr. Louis Cappel, Marquette, for gracious hospitality.

² Graham A. MacDonald, "Baraga, a Habsburg Prelate in the New World," *The Beaver*, 74 (1994) 5-6.

³ MacDonald, "Baraga, a Habsburg Prelate," 6. The following instructional and devotional manual displays a likeness with Baraga's life, sacramental ministry, and writings: *The Mission Book: A*

Liguori had distanced himself from the ascetic Jansenistic, intellectualized and cold Christian lifestyle to embrace a warmer, more tender and personal piety⁴ which sought a balance between rigor and laxity.⁵ Other aspects of *devotio moderna*, which Baraga embraced and incorporated into his celebration of the sacrament of penance, include: a Christo-centric approach emphasizing the humanity and virtues of Christ; a devotion to the Eucharist and the passion of Christ; a striving for perfection, that is, self-knowledge and the fulfillment of duties; promoting self-denial and efforts of the will, and reading of the Bible both for edification and devotion.⁶

In Baraga's estimation, one of his most important and time-consuming missionary activities was "hearing confessions." The sacrament of penance along with the Eucharist became for him, as it was for Liguori and Hofbauer, an eminent means toward a devout Christian life.

I. BARAGA, THE OJIBWA, AND PENANCE

First, let us examine in greater detail, Baraga's experiences of the sacrament of penance in an Aboriginal and missionary context. For Baraga, the confessional provided a unique source of factual information and knowledge about the affective dispositions of the Ojibwa.⁷ From the confessional he derived a working knowledge of the penitents' and the community's character, a true confession! Already in Slovenia, the young priest had prized this sacrament, for he heard confessions late into the night and also very early in the morning. This traffic of penitents, "some of whom came from afar," and "were waiting at his confessional"⁸ and outside the church created a disturbance and raised some protest from the other priests in the parish.⁹

Baraga continued this practice of marathon confessions with Aboriginal peoples soon after his arrival in L'Anse, Michigan. In 1831, before he mastered the Ojibwa

Manual of Instructions and Prayers adapted to preserve the Fruits of the Mission drawn chiefly from the Works of St. Alphonsus Liguori, (New York: D. and J. Sadlier, 1858). This manual contains prayers and devotions both for preparing for confession, and for the act of confession, and prayers for contrition, and after confession. It gives details on the necessity to confess, the manner and frequency, and the practice of general confession.

⁴ Frederick M. Jones, *Alphonsus de Liguori, the Saint of Bourbon Naples, 1696-1787*, (Westminster, MD: Christian Classics, 1992), 291-292.

⁵ Théodule Rey-Mermet, *Alphonsus Liguori, Tireless Worker for the Most Abandoned*, trans. Jehanne-Marie Marchesi, (New York: New York City Press, 1989), 465.

⁶ R. Garcia-Villoslada, "Devotio Moderna," in *New Catholic Encyclopedia*, (New York: McGraw-Hill, 1967), 4:831. For tenets of the *devotio* which pertain to Baraga, see John Van Engen, *Devotio Moderna, Basic Writings*, (New York: Paulist Press, 1988), 9, 10, 16, 25.

⁷ Thanks to Rev. Charles Principe, CSB, University of St. Michael's College, Toronto, for this general insight.

⁸ Joseph Gregorich, *The Apostle of the Chippewas, the Life Story of the Most Rev. Frederick Baraga the First Bishop of Marquette*, (Chicago: The Bishop Baraga Association, 1932), 20.

language, Baraga used an interpreter to hear confessions, an interlocutor both the penitent and the priest trusted. (Many times, he heard confessions in the dark, an Ojibwa preference.)¹⁰ Later, in 1837, he wrote in New York, on returning from Europe, that he heard "very many confessions" in German, and at Sault Ste. Marie, "I have heard very many confessions, especially in English and Indian. The Indians now generally know that I speak the Indian language and they like to go to confession and they also like to make a general confession to me because they can express and reveal themselves correctly because they do not need an interpreter."¹¹

Baraga had pastoral reasons for encouraging frequent confession. One reason was his role as pastor. Even when he had other duties ["a collision of duties," he writes], he felt obligated to "allow the Indians to visit me, [for] I am their father and counselor."¹² Another reason for the frequent celebration of penance was theological and spiritual. By means of the sacramental absolution of sins, penitents could achieve a closer union with God. In addition, Baraga considered himself the beneficiary of the sacrament, an "ineffable grace" of God,¹³ which provided an indulgence both for priest and penitent.¹⁴

Baraga's approach to the sacrament of confession was in marked contrast to that of the Jansenists who gave absolution rather rarely and often prohibited the reception of communion. Instead, he encouraged the frequent reception of both, for confession before communion and communion itself assured Natives that God loved and forgave them.¹⁵ He also saw confessions as a means of preserving people from sin.

Baraga regarded confession as a consolation. As bishop he wrote: "I know the Indians; I have spent 23 years among them, and I would still be among them if Providence had not called me to another place. But even now I am not entirely free

⁹ Regis Walling, "Bishop Baraga as a Model of Evangelization," *The Baraga Bulletin*, 46 (1992), 6. As a tribute to Baraga, his confessional in Metlika, Slovenia, is preserved in his memory; Regis Walling, "Positio of the Virtues of Bishop Frederic Baraga," unpublished manuscript, 1997, Bishop Baraga Archives, 106.

¹⁰ Letter, A0438, German, Arbre Croche, MI, from Baraga to Leopoldine Society, Aug. 22, 1831.

¹¹ Letter, A0420, German, Sault Ste. Marie, MI, from Baraga to Amalia Gressel, Sept. 28, 1837.

¹² Maksimiljan Jezernik, *Frederick Baraga, a Portrait of the First Bishop of Marquette Based on the Archives of the Congregatio de Propaganda Fide*, (New York: Studia Slovenica, 1968), 79, n.70. The term for penance in general use today in Roman Catholic theology is Sacrament of Reconciliation.

¹³ Walling, "Positio," 105.

¹⁴ References to confessions in Baraga's diary note that many people came "because of the plenary indulgences;" Regis M. Walling and N. Daniel Rupp, *The Diary of Bishop Frederic Baraga, First Bishop of Marquette, Michigan*, (Detroit: Wayne State University, 1990), Dec. 13, 1856, 100. According to Henry Davis, "an indulgence is a remission of temporal punishment due to forgiven sin. . . . A plenary indulgence remits all the temporal punishment, that is, as the intention of the Church is concerned;" *Moral and Pastoral Theology, a Summary*, (London: Sheed and Ward, 1952), 323. For a history of the development of indulgences and their controversy, see Bernhard Poshmann, *Penance and the Anointing of the Sick*, trans. Francis Courtney, (New York: Herder and Herder, 1964), 210-232.

of the Indians, and will not be as long as I live. At the Sault I have many Indians, all of whom come to me for confessions; and wherever I come on my visitations, I hear Indian confessions."¹⁶

He commented on how frequently he heard confessions. "The pagans [Aboriginal people] like very much to come to confession, and always more frequently," with 20-30 confessions on a single day and very few mortal sins!¹⁷ At L'Anse he wrote: "My dear children were very happy, for their sincere desire, to see me as a bishop, had been fulfilled. Here I remained 12 days. . . . [A]lmost all came to confession."¹⁸ Confessions continued sometimes till 11:30 pm,¹⁹ sometimes all day,²⁰ and at other times, 10 hours a day.²¹

He devoted himself to the confessional often at the expense of taking care of his personal needs. "I am so occupied with hearing confessions that I scarcely find time to eat, and for the necessary sleep."²² He wrote that some "confession days" were so hot that the "candles melted."²³ On another occasion he heard confessions "all day" and "suffered much from constipation!"²⁴

Baraga's approach to confession and its necessity reflects in part his theological formation and the theology of the early 19th century. This theology was contained in the diocesan statutes which, according to Regis Walling, offered "missionaries wise and prudent instruction for hearing confessions. Not only was the sacrament to forgive sin; it was also to encourage the practice of the virtue contrary to the sin, e.g., the avaricious is to practice alms; the glutton is to fast; the proud are to learn humility and the tepid are to nurture their fervor."²⁵

Bishop Baraga's directives to fellow missionaries highlight the importance of confession. These fellow priests are to pray daily for their penitents, go promptly when called for confession and be available at all times, and not only at set times.²⁶

Theological manuals of Baraga's day which were directed mostly to the confessor can also give us some insight into the theology and spirituality of the sacrament. In 1866,

¹⁵ Letter, Slovenian, B0631, Rev. George Kallan, St. Martin's Parish, Kranj, Slovenia, to Bishop Anton Wolf, diocese of Ljubljana, April 21, 1828. Kallan criticized Baraga's "exaggerated zeal for confession."

¹⁶ Letter, A0123, German, Cincinnati, OH, from Baraga to Leopoldine Society, Aug. 4, 1863.

¹⁷ Letters, A0576, German, Arbre Croche, from Baraga to Amalia Gressel, March 8, 1832; A0433, German, Arbre Croche, Baraga to Leopoldine Society, March 10, 1832.

¹⁸ Letter, A0114, Slovenian, from Baraga to the Slovenian people, Sault Ste. Marie, MI, Oct. 12, 1854.

¹⁹ Letter, A0687, German, Sault Ste. Marie, from Baraga to Wahrheitsfreund, 21 (1858) 690, July 22.

²⁰ Letter, A0675, German, Sault Ste. Marie, from Baraga to Wahrheitsfreund, 23 (1860) 559, July 4.

²¹ Diary, March 18, 1861, 223.

²² Letter, A0563, German, Arbre Croche, MI, from Baraga to Amalia Gressel, July 29, 1833.

²³ Diary, June 22, 1858, 125.

²⁴ Diary, Dec. 21, 1861, 252.

²⁵ Walling, "Positio," 109.

²⁶ Walling, "Positio," 109.

H. E. Manning wrote that Jesus is present in this sacrament displaying the tenderness of a healing physician and the compassion of a good shepherd;²⁷ confession is a source of abundant gifts for the penitent. This sacrament, which is for the sinful, can become a means of self-knowledge through a self-examination of one's relations to others, can instill perfect contrition and pardon, and can lead to reparation and perseverance. In penance, Jesus Christ, through the priest, guides, sustains, and consoles the fearful and the tempted. Penance is a spiritual resurrection empowering those who confess to pursue virtues of sincerity, peace, and humility.²⁸

The Counter-Reformation Council of Trent (1545-1563) had elaborated on the sacrament and had given directives. Paraphrasing the Council's treatment of the sacrament, Ladislav Orsy states that the "priest is in possession of the highest judicial privilege, which is to show mercy and to grant free pardon to the offender, provided he is repentant."²⁹ This sacrament is concerned with the internal dynamics that direct the life of the person,³⁰ much like the directions of a shaman or the vision quest, as we shall see later.

Baraga gradually acquired the knack for understanding the Ojibwa's language and heritage. He then put Christian truths within an Ojibwa framework. As Charles J. Carmody writes, "Since he was able to think in the native idiom, Baraga's Indian prayerbooks, catechisms, and sermon books are said to reflect the effective simplicity of Our Lord's parables."³¹ For Baraga, who put much effort into providing the Christian Testament to the Ojibwa in their tongue, it was evident that penance and forgiveness were at the center of Jesus' preaching. In the Gospel of Mark, for instance, Jesus begins his messianic ministry with the words, "Repent, and believe in the Good News."³² Baraga also followed Jesus' last commands to preach penance and the remission of sins to the whole world in his name.³³ Like the father in the parable of the prodigal son, Baraga felt that forgiveness knew no bounds.³⁴

²⁷ H. E. Manning, *The Love of Jesus to Penitents*, (Dublin: James Duffy, 1866), 11.

²⁸ Manning, *The Love of Jesus*, 9, 11-12, 14, 15, 28, 33, 42.

²⁹ Ladislav Orsy, *The Evolving Church and the Sacrament of Penance*, (Denville, NJ: Dimension Books, 1978), 123-124. For the Council's pronouncements on this sacrament, see *The Canons and Decrees of the Sacred and Oecumenical Council of Trent*, trans. J. Waterworth, (London: C. Dolman, 1848), 92-104. Dominic M. Pruemmer summarizes the purposes of penance according to the Council of Trent; *Handbook of Moral Theology*, trans. Gerald W. Shelton, (Cork: The Mercier Press, 1956 (1940)), 304: Penance demonstrates to the penitent that grave sin deserves grave punishment; it helps the penitent become more cautious about committing additional sins; it can be a means of engendering good habits and avoiding sin; the penitent can become Christ-like, making satisfaction for sin.

³⁰ Orsy, *The Evolving Church*, 129.

³¹ Charles J. Carmody, "Apostle of the Chippewas," *The Priest Magazine*, 14 (1958) 329. Thanks to Rev. Demetrius Wasylyniuk, OSB, for this reference.

³² Gospel of Mark 1:15 in *The Jerusalem Bible*, (New York: Doubleday, 1966). All references are to this version.

³³ Gospel of Luke 24:47.

³⁴ Gospel of Luke 15:20f.

Baraga scrupulously kept the seal of confession, telling and writing no one about the secret matters occurring in the confessional between confessor and penitent. Grave sanctions were accorded those who broke the seal. But, positively, according to Canon Law the seal of confession protected the penitent from the dissemination of knowledge of his or her vices and character, thereby making the sacrament more approachable because of its confidentiality.³⁵

Other characteristics of penance and the confessor relate to Baraga. The ritual for the sacrament, *De Sacramento Poenitentiae*, enumerates the traits of a confessor: "goodness, knowledge, prudence, and meticulous respect for secrecy. . . . No other ministerial work brings him into closer contact with souls; in no other work is he more intimately associated with the Holy Spirit. Other things being equal, the holier he is the better confessor he will be."³⁶

Theologian Gerald Kelly mentions some negativities regarding confession from the confessor's standpoint: it is often a drawn-out experience, monotonous, distasteful, with a boring regularity and repetition which can be construed as interfering with other work. It can deprive the pastor of pleasant recreation, can sap his energy, and fray his nerves.³⁷ Although Baraga wrote about some discomforts surrounding penance, he does not mention any of the above litany of woes.

Again, mostly from a western and psychological perspective, contemporary moral theologian Bernard Haering, a Redemptorist, writes that in penance the penitent discloses his or her entire body-soul and social personality. Such a disclosure can lead to self-knowledge and to maturity in which the missionary-penitent breaches the prison wall of self-enclosure and sin into freedom.³⁸ Haering makes the case that if there is no absolution from a confessor, then there is need for absolution from a psychiatrist!³⁹

II. CONFESSION AND THE OJIBWA WORLD

I would like to move beyond the consideration of penance from a Roman Catholic theological and institutional perspective to its intersection with Ojibwa lives, and with a few non-intersections or differences of perspectives. In accord with the Ojibwa's general liberal attitude to adopting things spiritual, the varied Aboriginal communities within Baraga's vast mission territory saw, as he also saw, several similarities between the practice of confessing and the vision/sound quest. Confidentiality and a uniqueness of relationships prevail both in the private confessional and in the quest, characteristics

³⁵ Bertrand Kurtscheid, *A History of the Seal of Confession*, trans. F. A. Marks, (London: Herder, 1927), 309, 328.

³⁶ Gerald Kelly, *The Good Confessor*, (New York: Sentinel Press, 1951), 7.

³⁷ Kelly, *Good Confessor*, 7.

³⁸ Bernard Haering, *The Law of Christ, Moral Theology for Priests and Laity*, trans. Edwin G. Kaiser, (Westminster, Maryland: Newman Press, 1963), 1:452.

³⁹ Haering, *Law of Christ*, 1:453.

which served the Ojibwa well, for it preserved a one-to-one relationship and suited the dispositional reserve that many Natives had. In the sacrament, one speaks to a spiritual person, a representative of Manitou/God, who in turn returns words and gives directions. Also, in the quest, one approaches a search, often in a locale removed from the ordinary, with a spirit of openness and anticipation of insights and sounds. The confessional box is akin to the tree top or isolated spot where one might detach oneself from the everyday and become receptive to visits from spirits. Baraga was conscious of these Ojibwa contexts of the holy, for he pointed out Aboriginal peoples' sense of sacred places around Lake Superior, and the majestic walls of stone and the enormous rocks in areas where he ministered; he also noted their fasting and vision quests.⁴⁰

Baraga gave negative portrayals of some Ojibwa involved in spiritual matters, however, calling them tricksters (jongleurs), imposters, and magicians (magiciens), names with variant histories in Europe from the fifth century to his day.⁴¹ According to Frank J. Warnke and Alex Preminger, a "jongleur [is] a wandering musician and entertainer of the Middle Ages . . . a name applied indiscriminately to acrobats, actors, and entertainers in general, as well as to musicians and reciters of verse."⁴² While individual jongleurs as well as their fraternities attained court and societal prestige, many imitators were regarded as low fellows and held in contempt since they wore grotesque dresses, engaged in coarse buffoonery and read doggerel which appealed to vitiated tastes. For their unacceptable conduct, some were imprisoned, and condemned by the clergy as engaging in conduct "incompatible with true devotion, purity of life and sobriety of thought."⁴³ Baraga apparently had the base imitators in mind when he condemned reprehensible conduct among the Ojibwa.

To continue with wholesome and affirmative cultural convergences.⁴⁴ In this penitential sacrament, one bares one's inner self, trusts another, and receives directives and healing for one's life. One reflects on unsavory aspects of one's past, passes through a ritual which encourages change, seeks to be transformed and receives graces to live in a new way.⁴⁵ The Christian Testament calls this necessary transformation a repentance

⁴⁰ Frederick Baraga, *Abrégé de l'histoire des indiens de l'Amérique septentrionale*, (Paris: à la Société des Bon Livres, 1837), 184; this is a translation of *Geschichte, Character, Sitten und Gebräuche des nord-amerikanischen Indier*, (Laibach: J. Blasnick, 1837).

⁴¹ Baraga, *Abrégé de l'histoire des indiens*, 184, 199-203, 209, 211, 213. Some of Baraga's early observations are based on his own experiences and others on secondary sources.

⁴² Frank J. Warnke and Alex Preminger, "Jongleur," in Alex Preminger, ed., *The Princeton Handbook of Poetic Terms*, (Princeton: Princeton University, 1986), 110.

⁴³ Alfred Bates, ed., *The Drama, its History, Literature and Influence on Civilization*, (London: The Athenian Society, 1903), 7:3-6, 13.

⁴⁴ The convergence of the sacrament of penance with one of the sacraments of initiation, baptism, is not investigated here.

⁴⁵ Under the title of "Puberty customs," Frances Densmore discusses rituals for both females and males; *Chippewa Customs*, (St. Paul: Minnesota Historical Society Reprint, 1979 (1929)), 70-72, 84-85. Densmore recounts a healing song learned in the course of dreaming; *Chippewa Music*, (Washington, Smithsonian Institution, 1929), Bureau of American Ethnology, Bulletin 45, 94-95.

or conversion.⁴⁶ Basil Johnston considers a similar change for Ojibwa as necessary for a focused life: "No man begins to be until he has received his vision."⁴⁷ In his elaboration of the vision quest, Johnston notes what we might consider as further similarities between the seal of confessional and the vision quest. He writes that the quest is "personal not to be disclosed to others; nor were others to interfere with the vision or the quest of another person."⁴⁸ Johnston employs the Ojibwa term, *waussayauh-bindumiwin*, to denote a complete kind of vision entailing self-understanding, enlightenment of self, and at the same time, suggesting a destiny and even a career.⁴⁹

While the outward forms of the sacrament appear individualistic, that is, one individual sharing with another individual, there are communal elements within it. Both the penitent and the confessor come from varied communities, and are shaped by these communities. In the Roman Catholic tradition, the priest celebrates the sacrament in the name of the church community and acts as the community's representative. In Ojibwa traditions, the individual also brings communitarian ties, bonded with a tribe through cultural and sanguinary affinities, and also bonded with other individuals and groups by spiritual totemic ties.

Both priest and penitent share in the spirit world, that of the divine and *Kitche Manitou*, the world of saints and ancestors. The priest is a healer, an elder and counselor. But the sacrament also enlists the help of fellow human beings who have died and now form the communion of saints, as the guardian spirits also give "advice, knowledge and power."⁵⁰

As Johnston elaborates on the characteristics of the vision quest, both the similarities and differences with the rite of penance come into relief. He writes of the power that the vision had to change conduct and even the character of the individual so that the individual could appropriate a different moral perspective. "Prior to this event, a man [or a woman] was, in a moral sense, incomplete, a half-being; by vision he gained purpose that conferred meaning upon his actions and unity to his life." Akin to this is the sentiment of contrition, a sorrow for not being in harmony with others, a purpose of amendment, and satisfaction for sins that forms the sacrament of penance.⁵¹ Not to be omitted from this Ojibwa vision quest is the healing power of natural elements, of animals, and of places, often the homes of medicine manitous.⁵²

⁴⁶ As we have seen in the Gospel of Mark 1:5.

⁴⁷ Basil Johnston, *Ojibway Heritage*, (Toronto: McClelland and Stewart, 1976), 119.

⁴⁸ Johnston, *Ojibway Heritage*, 127.

⁴⁹ Johnston, *Ojibway Heritage*, 126

⁵⁰ M. Inez Hilger, *Chippewa Child Life and its Cultural Background*, (St. Paul: Minnesota Historical Society Reprint, 1992 (1951)), 167.

⁵¹ Johnston, *Ojibway Heritage*, 120. The importance of contrition and satisfaction is highlighted by the Council of Trent; *Canons and Decrees*, 95.

⁵² Grace Rajnovich notes that "'Medicine' had a great depth of meaning in traditional Indian usage; it meant something like 'mystery' and 'power' and included not only the activities of curing with tonics from plants and minerals, but also the receipt of powers from the manitous for healing, hunting and

Ojibwa neophytes often readied themselves for life with periods of fasting, also a Christian practice. These initiates also sought completion of their quest with dreams, a practice not in agreement with Catholic spirituality. But, with Johnston, we can sense further convergences as Ojibwa prepared both their inner beings and their bodies. Preparation for the inner being in Ojibwa ritual, Johnston relates, took the form of "patience, discipline, silence, and peace," whereas preparation for the body resulted in "strength, endurance, agility."⁵³ Like the biblical spirit of metanoia (a Greek term for conversion, change of heart), the sounds and vision in the quest could lead to the birth of a new form of life by becoming an adult and no longer a youth. "At that moment, a man's acts and conduct assumed quality; purpose conferred character. Having received a vision, a man had then to live it out," a process sometimes more difficult than the quest itself. "That the Path of Life was tortuous was portrayed on birch bark scrolls—seven and sometimes nine branches digressed from the main road. . . . To avoid such a state, men and women went on annual retreat to review their lives to find where they had strayed, and to resume the true path,"⁵⁴ Johnston writes.

Other similarities are discernible between the Ojibwa and 19th-century Roman Catholic spirituality: both the quest and the penitential sacrament are forms of prayer, a trait highlighted as we shall see in Bishop Baraga's pastoral letter. In its admission of women and girls, confession was open to both genders, an egalitarian practice akin to those directing Ojibwa society.

This penitential forum provided Baraga with a unique and privileged insight into the inner being of the Ojibwa, gave clues to their world, and fashioned an understanding of Ojibwa life which Baraga, the "Snowshoe Priest," used both in the translation of catechisms, prayer and hymn books, and in the compilation of a grammar text and dictionary.

III. ADDITIONAL OJIBWA INFLUENCE ON BARAGA

The Ojibwa and Baraga had a mutual trusting relationship. Through the confessional box and in other ceremonial and everyday associations, the Ojibwa furnished Baraga with a deeper awareness of themselves and their needs. For Baraga, this expanded consciousness together with his legal skills empowered him to implore governments to honor treaty agreements, and to make land purchases on their behalf. While we can make the case that these dealings on behalf of the Ojibwa came from Baraga's Christian and humanitarian largesse, a parallel case can be made that they proceeded from his informed consciousness of the contextual needs of these people because

battle;" Reading Rock Art, *Interpreting the Indian Rock Paintings of the Canadian Shield*, (Toronto: Natural Heritage/Nature History, 1994), 10.

⁵³ Johnston, *Ojibway Heritage*, 120.

⁵⁴ Johnston, *Ojibway Heritage*, 132-133.

they were Ojibwa. From his legal training he devised a way of ensuring a livelihood for the Ojibwa; one of these ways was to make land purchases and then turn the title over to them.⁵⁵ Other means that he employed included petitioning for annuities to be used in L'Anse for "the officers of farmer, blacksmith, and carpenter." He insisted that "their school, and oxen, and farming utensils be restored to them."⁵⁶ Joseph Gregorich mentions Baraga's manifold dealings with government concerning treaties, subsidies to schools, and funds for church construction.⁵⁷ In another case, Baraga wrote a letter to the Indian Agent on behalf of Chief Shingob at Fond du Lac, demanding a "reasonable but permanent pay" for ceded mineral rights.⁵⁸ The letter "expresses the Indians' concern as they realize that they are very poor, that their hunting grounds are disappearing, and that their existing treaty with the United States government will soon expire whereas other tribes have more advantageous perpetual treaties with the government."⁵⁹ In addition, from his association with the Ojibwa Baraga deepened a communitarian awareness as he modeled, for instance, the L'Anse mission on the Jesuit reductions in Paraguay; he moved the Catholic Natives to the west side of Keweenaw Bay in order to form their own community, build their own houses and farm their small plots of land, in other words, to have their own self-contained encampment.⁶⁰

A general observation is often made that Europeans influenced Aboriginal peoples greatly, indeed dominated them and made them very dependent on European goods and culture. This is undeniable. There is, however, another side to this perspective. There are many instances in which the Ojibwa were the initiators, where their inner spirit and practical ways influenced and directed the missionary. The obvious example of this is the fact that Baraga learned the Ojibwa language from the people; in their linguistic formulations they revealed themselves to him. As we have seen, Baraga came to comprehend the native idiom. Since he had an understanding of the Ojibwa mind, he was able to translate oral expressions into the literal forms of prayers, catechisms, grammars and dictionaries. The Ojibwa took special pride in having these printed prayer books in their hands, books which contained many Christian truths previously expressed in European formulations but now given in Ojibwa. Baraga's European art works and articles of devotion, such as the Stations of the Cross, were framed in Ojibwa settings. His preaching and teaching, while often communicating European values, were adapted to Ojibwa life.

⁵⁵ Letter, A0645, English, L'Anse, MI, from Baraga to William A. Richmond, May 11, 1848.

⁵⁶ Letter, A0648, English, L'Anse, MI, from Baraga to Secretary of the Interior, U. S. Indian Affairs, March 10, 1853.

⁵⁷ Joseph Gregorich, unpublished manuscript, Bishop Baraga Archives.

⁵⁸ Letter, A0844, English, Nov. 20, 1847. This letter is signed by Chief Shingob and three "second chiefs."

⁵⁹ Joseph Gregorich, "Life of Bishop Frederic Baraga," an extensive unpublished manuscript, c. 1950, Bishop Baraga Archives.

⁶⁰ Letter, A0645, English, L'Anse, MI, from Baraga to William A. Richmond, May 11, 1848. MacDonald notes that at L'Anse Baraga purchased the land for the mission and then deeded it to the Natives; thereby some of them were able to escape the removal process. "This early collaboration of ethics

Baraga was ahead of his time in the Latin Church for insisting on the use of the vernacular, meaning, Ojibwa and Odawa, in Catholic ceremonies. Thus he commanded, despite contrary rubrical directives, that the vernacular be used in the sacraments, including the Eucharist, in instances where biblical texts were proclaimed.⁶¹ We are not certain about the extent of this practice and when it began, but in one of his episcopal letters he forbids Rev. A. Van Paemel for saying (and/or singing?) the Gloria, Creed and Vespers in Latin rather than in Ojibwa.⁶² Baraga wrote about the importance of having the vernacular Bible for his mission work, a concern he shared with other Christian persuasions.⁶³ In his fastidiousness in learning Native languages, and in making these languages the vehicles of instruction in the mission schools, Baraga displayed the importance of an understanding in the vernacular Ojibwa.

The Ojibwa helped Baraga expand his consciousness in matters spiritual. In his first pastoral letter, Bishop Baraga used the term, Manitou, that is, spirit. In employing this term, Baraga admitted the complexity of addressing an immanent or transcendent spirit, Christian or other, but at the same time, he expanded his awareness of spiritual beings beyond that of fixed characteristics. On one level, manitou can be seen as interchangeable with God, or with one of the persons of the Trinity. However, since human images and concepts cannot fully interpret the reality of this being/these beings, a less determinate name such as manitou was deemed appropriate, much as the name, Yahweh, remained unuttered in the Hebrew tradition. In an approach befitting the mystics, therefore, Baraga does not reduce the reality in question to a specific being, to named characteristics, or even to a conception.

The Ojibwa admitted the mysterious and hidden realities of the manitous and they sought these realities through visions and dreams. Selwyn Dewdney tries to be specific about the various levels of the Ojibwa experience of manitou: "At the lowest level there were the powers potential in the simplest of natural objects, whether organic or inorganic. At a much higher level were the manitos that [A. Irving] Hallowell⁶⁴ . . . refers to as the 'masters.' . . . Even among the Source Beings, as I prefer to call them, there were higher and lower ranks, partly determined by their importance as a food supply, partly reaching deep into traditional mysteries."⁶⁵

with title-in-fee-simple led eventually to the establishment of the Keweenaw Reserve," McDonald writes; "Baraga, a Habsburg Prelate," 8.

⁶¹ Walling, "Model of Evangelization," 9.

⁶² Entry on Nov. 20, 1854: "Nov. 20. Mackinac. Rev. A. Van Paemel. - 'Gloria' and 'Credo' in Latin in your church? - Vespers also in Latin? - This I forbid sub poena susp. [under penalty of suspension from ministry]." "Extracts of Letters [those sent by Baraga]," 1854-1859, edited by Joseph Gregorich, unpublished manuscript, 1:29, Bishop Baraga Archives.

⁶³ Letter, B1251, German, Ann Arbor, MI, Rev. Frederick Schmid to Mission Center, Basel, Switzerland, Nov. 25, 1833; see Walling, "Positio," 110.

⁶⁴ A. Irving Hallowell, *The Role of Conjuring in Saulteaux Society*, (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1942), 7.

⁶⁵ Selwyn Dewdney, *The Sacred Scrolls of the Southern Ojibway*, (Toronto: University of Toronto Press, 1975), 38-39.

Contemporary understandings of these manitou powers is in terms of creator/the creator, a term Baraga used in his pastoral letter. This term is also in accord with Johnston: "Manitou refers to realities other than the physical ones of rock, fire, water, air, wood, and flesh--to the unseen realities of individual beings and places and events that are beyond human understanding but are still clearly real. Kitchi-Manitou created the manitou beings and forces and infused them, to various degrees, into beings and objects."⁶⁶

According to Baraga's interpretation, Kije Manito or the Good Spirit's son, Menabojo,⁶⁷ made the earth. This spirit taught humans "how to lead an upright and happy life, to abstain from bad deeds, to be charitable, hospitable, kind and sincere."

Baraga notes, however, that this moral and theological interpretation of Menabojo relies on Christian influences.⁶⁸ According to Johnston, there is a meaning to Kitchi-Manitou in addition to that of power and creator: "The Great Mystery of the supernatural order, one beyond human grasp, beyond words, neither male nor female, not of the flesh. . . . What little is known of Kitchi-Manitou is known through the universe, the cosmos, and the world." Another meaning to Manitou is that of spirit within oneself, which one must seek, find and bring into reality, often through dreams and vision quests.⁶⁹

Several additional issues could be considered. One of these is whether Baraga was a reductionist in his consideration of the Catholic religion, reducing it to Ojibwa conceptions. From his own religious stance, he was not. He was solidly at home with the truths of his religion as understood in 19th-century terms and did not deviate from them. He can be considered reductionistic toward Aboriginal spiritual perspectives, however, for he was a religious colonialist, a missionary who hoped to convert Aboriginal peoples to Catholicism; he, therefore, often relativized their spiritual approaches. He characterized the Roman Catholic religion as the norm and others as mirrors of that veridical norm. Another approach to different spiritual persuasions, somewhat similar to that of Baraga, and exemplified in the early 20th century by Charles de Foucauld, is that of living among them, convinced of the truth of one's own faith while hoping to convert others, but also willing to learn from their different beliefs. Still another way of dealing with variant religious convictions is to live firmly in one's traditions but, while

⁶⁶ Basil Johnston, *The Manitous, the Supernatural World of the Ojibway*, (New York: HarperCollins, 1995), xxi-xxii.

⁶⁷ Other spellings of the name of this narrative being are Nanabozho, Nannebush, Nanabush, and Winabojo, as employed by the Northeast and Subarctic Ojibwa. Michigan and Wisconsin Ojibwa use the name Manabozho and Menapus (Big Rabbit). Menabojo/Nanabozho is a complex trickster figure, often powerful and benevolent, but also deceitful and stupid; see Sam D. Gill and Irene F. Sullivan, *Dictionary of Native American Mythology*, (New York: Oxford University Press, 1992), 340-341.

⁶⁸ Frederick Baraga, *Chippewa Indians as Recorded by Rev. Frederick Baraga in 1847*, (New York: Studia Slovenica, League of Slovenian Americans, 1976), 34.

⁶⁹ Basil Johnston, *Manitous*, 2-3.

encountering other persuasions, be willing to appreciate their worth and their practices. The challenge in such an inter-religious dialogue, which moves beyond mutual tolerance, is to acclaim what is holy in another, as Matt Vogel notes, "without trying to somehow baptize that person into our own tradition."⁷⁰ This was not Baraga's way.

IV. VIRTUES AND THE GREAT SPIRIT

Baraga had many admirable qualities prior to his arrival in North America. We have already noted his devotion to the people through long sessions of hearing confessions in Slovenia and in North America, and the respect he accorded the Ojibwa's language and culture. But there are virtuous dispositions that Baraga learned quite directly from the Ojibwa. Walling notes that Baraga and other missionaries discovered or felt affirmations about the following virtues from the Ojibwa: "a reverence for life, a sense of the presence of the Great Spirit, and [a] dependence on the Great Spirit."⁷¹

Baraga's pastoral letter, written in Ojibwa during his first year as bishop, gives evidence of the pervasive feeling of the Great Spirit's presence and both the bishop's and people's reliance on the Great Spirit. He writes explicitly about the importance and centrality of Kije-Manito, Great Spirit, in his first pastoral letter addressed solely to the Ojibwa. Another pastoral letter in English was directed to other members of his diocese. A comparison of the two letters published during the same year is enlightening for the differences in tone and wording.

In the Ojibwa letter, the terms, "bishop," in the beginning and "your bishop," at the end of the letter is rendered *Kitchi-mekatewikwaniae* (Great Blackgown), without pretension, it seems, making an allusion to the Great Spirit whom Baraga was serving.⁷² Baraga's love for Native people is shown in the initial greeting, "to my beloved sons and daughters, my warmest greetings."⁷³ The English pastoral letter in contrast has a matter-of-fact and official heading: "Pastoral Letter of the Right Reverend Bishop Frederic Baraga."⁷⁴ The English letter provides a more formal setting by including Baraga's coat of arms and an ecclesiastically proper beginning: "By the Grace of God and the Favor of the Apostolic See, Bishop of Amyzonnia, Vicar Apostolic of the Up-

⁷⁰ Matt Vogel, review of *Christian Hermit in an Islamic World* by Ali Merad, (New York: Paulist Press, 1999), in *The Catholic Worker*, 69 (2002) 7.

⁷¹ Walling, "Model of Evangelization," 8.

⁷² P. Chrysostomus Verwyst, OFM, *Life and Labors of Rt. Rev. Frederic Baraga, First Bishop of Marquette, Mich.*, (Milwaukee: M. H. Wiltzius, 1900), 431, 447. The latter part of this volume contains the Ojibwa version of the pastoral letter and Verwyst's translation based in some instances on the ecclesiastical terms of the day rather than on the actual Ojibwa words and expressions.

⁷³ A. Schretlen, SJ, "Unum est Necessarium, Pastoral Letter by F. Baraga, 1853," unpublished manuscript, Pickering, ON, 1986, 1, Bishop Baraga Archives. Schretlen gives a translation which corrects some of Verwyst's renderings.

⁷⁴ "Pastoral Letter of the Right Reverend Bishop Frederic Baraga," (Cincinnati: Catholic Telegraph, 1853).

per Peninsula of Michigan, to the faithful of his diocese, health and benediction."⁷⁵ In the English pastoral, Baraga spells out the duties of Christians, namely, that of faith, adoration, respect, obedience, and love. In this edition, there is no mention of Native people nor of Kiji-Manito and he concludes as most contemporary pastoral letters did: "The grace of our Lord Jesus Christ, and the charity of God, and the communication of the Holy Ghost be with you all. Amen." Frederic, Bishop, and Vicar Apostolic of Upper Michigan.⁷⁶

In addition to its more overtly affective tones, the letter in Ojibwa exhibits the identification Baraga had with Ojibwa life. He appropriates aspects of Ojibwa culture in obvious ways, giving evidence of the centrality of Kije-Manito.⁷⁷ In this pastoral, the Great Spirit is the creator who owns the earth, watches over it carefully, and gives blackrobes and bishops to the community of Native people. While missionaries obviously influence the Ojibwa, the influence of the Ojibwa themselves on Baraga is also evident as the bishop inserts the Christian message within the framework of nature: "Think of all the Great Spirit has done for you, making earth and sky and sending His Son to earth--doing it all for the glory of His Name and the happiness of man."⁷⁸

As Baraga elaborates on the motto of the pastoral, "One Thing Alone is Necessary,"⁷⁹ he continues to intertwine Ojibwa and Christian spirituality: the necessary thing is ". . . to love and serve the Great Spirit well and so bring happiness to your spirit."⁸⁰ Baraga's interpretation is that the Great Spirit combines both the Lord, namely, Jesus Christ, and the Ojibwa Spirit. The intermingling of spiritualities to create a new one is also evident in Baraga's designation for the church: "Love your church-house [mi sa Kije-Manito o wigiwam aking],⁸¹ and cherish it, for on earth it is the house of the Great Spirit."⁸² Baraga's appropriation of Ojibwa terms indicates a movement toward Ojibwa consciousness, as the Ojibwa also incorporate European perspectives. Both Ojibwa and Baraga, however, never leave their past entirely behind.

In tune with the expansive approaches of the spirited Ojibwa people, Baraga emphasizes that the Great Spirit is even greater than the priest. If one respects the priest, so much more should that person respect the Great Spirit. "Whatever you would not say or do in the presence of the priest, be sure never to say or do at all, for our Lord the Great Spirit is everywhere, and he sees and hears us at all times."⁸³

For Baraga, Kije-Manito is ever present in his people. "Constantly in our hearts

⁷⁵ "Pastoral Letter," 1.

⁷⁶ "Pastoral Letter," 12.

⁷⁷ Verwyst, *Life and Labors*, consistently translates Kije-Manito with the hierarchical and biblical terms, "lord God," "Lord our God," "God," "Lord."

⁷⁸ Schretlen translation, "Unum est Necessarium," 2.

⁷⁹ Jesus' words during his visit to Martha and Mary, Luke 10:38-42, and Baraga's motto as bishop.

⁸⁰ Schretlen, "Unum est Necessarium," 3.

⁸¹ Verwyst, *Life and Labors*, 440.

⁸² Schretlen, "Unum est Necessarium," 6.

⁸³ Schretlen, "Unum est Necessarium," 7.

the Great Spirit is speaking to us, urging us to hate and to shun whatever is evil and to do instead only what is beautiful and good. If a Christian feels like doing something evil, the Great Spirit will whisper to him in his heart: Don't do that, it is evil. On the other hand, if a Christian feels like doing something good, instantly he is encouraged by the Great Spirit to do the good deed. Now that is the way the Great Spirit is constantly speaking to us in our hearts. Happy the Christian who constantly listens to what the Great Spirit is telling him.⁸⁴

While the Great Spirit is greater than the priest, Kije-Manito can speak through this minister. "But still again the Lord speaks to us in sermons. When a Christian listens to a sacred sermon, he is of course listening to the Great Spirit. . . . Every time you confess your sins, gracefully accept whatever advice you are then given and do well everything the Great Spirit then says to you."⁸⁵

He concludes: "Accept and hold dear all that makes for your well-being, all that pleases the Great Spirit. . . . Amen, Frederic your bishop [Great Blackgown/Kitchi-Mekatewikwanaie]."⁸⁶

In his retranslated pastoral letter, A. Schretlen rightfully indicates Baraga's appreciation of Native spirituality. Baraga's contemporary fellow missionary, Chrysostom Verwyst, gives a translation which, in part, pits Christianity against Native spirituality: "And pay no attention to Indian-religion (Indian paganism) [Anishinabe-ijitwawin]. It is very foolish, God our Lord [Kije-Manito] hates it (Indian religion). A Christian acts very wrong and offends God [Kije-Maniton] much if he still minds or resumes what he renounced when he was baptized."⁸⁷ By translating this passage in words closer to the original, Schretlen shows how Baraga's passage is not meant to be offensive to the Ojibwa: "Never again bother about man-made cults [Anishinabe-ijitwawin]; they are particularly foolish and the Great Spirit loathes them. A Christian commits serious sin and offends the Great Spirit very much if he meddles with and picks up again what was rejected at Baptism."⁸⁸ Schretlen comments: "Baraga's message is quite unoffensive and makes no harsh unfair claims upon his native reader and listener. Like Christians everywhere on earth the native peoples were expected to renounce at Baptism whatever beliefs and practices that did not fit with the religion and/or prayer that Jesus Christ, Son of the Great Spirit, brought for all peoples everywhere. . . ."⁸⁹

We have in Baraga's Ojibwa pastoral letter some indications of the Ojibwa's cultural and spiritual power in the formation of their bishop. Baraga affirms certain legitimacies in Ojibwa spirituality; the emphasis on the Great Spirit as preeminent and as creator is one of them. There are mergings of Ojibwa perspectives and Christian ones

⁸⁴ Schretlen, "Unum est Necessarium," 8.

⁸⁵ Schretlen, "Unum est Necessarium," 8.

⁸⁶ Schretlen, "Unum est Necessarium," 9. Verwyst, *Life and Labors*, 446-447.

⁸⁷ Verwyst, *Life and Labors*, 432, 433; emphasis added.

⁸⁸ Schretlen, "Unum est Necessarium," 2; emphasis added.

⁸⁹ Schretlen, "Translator's Preface," in "Unum est Necessarium," i.

exemplified in the all-pervasive presence of the Spirit and its indwelling and impetus in individuals.

Virtues in addition to respect for the Great Spirit were present among the Ojibwa and had influences on the missionary. There was a reverence for one another in Ojibwa families and in their communities. This influenced Baraga or at least strengthened his disposition toward reverence for life. Early biographer, Verwyst, attested to Baraga's warm relationship with the Aboriginal peoples: "No Indian missionary of modern times was more beloved and revered by both Indians and whites than Baraga. He loved his Indians with a warm-hearted devotion which they reciprocated."⁹⁰

Although Baraga had reasonable economic resources and privileged academic advantages prior to emigrating to North America, he became sensitive to the non-affluent conditions of his mission territory and diocese, and often adopted the demeanor of a destitute person. He thereby paralleled the poverty of the Ojibwa. To help relieve that poverty he used most of the funds, procured in his European excursions, for the Ojibwa directly and vigorously pursued the acquisition of additional funds by letter from the Leopoldine Society in Vienna.⁹¹ Fellow missionary Rev. Francis Pierz attests to Baraga's virtue of poverty: "The missionaries whom I have learned to know personally . . . especially Mr. Baraga of whom even the Protestants and pagans praise, are sparkling pearls in the Church of Christ. All live in apostolic poverty and great humility, are inspired by an unsatiable zeal for the salvation of their neighbor and offer themselves to the great hardships of the office: but because of this they are held in great esteem by the people."⁹² Later Pierz wrote to Baraga's sister, Amalia: "His boundless generosity will always preserve him in Apostolic poverty. The considerable sum of gold he brought with him last year from Europe has already been spent; consequently he will soon suffer from a lack of means of subsistence . . . Their little establishment consists of 2 oxen, 2 good cows, 6 chickens, a cat, and no mouse."⁹³

Another virtue present among the Ojibwa and formative of Baraga was a sense of community cohesiveness, conviviality and hospitality. Among the Ojibwa and in Baraga's life there was a celebratory joy that took many forms and one was that of song. The mood engendered by singing, coupled with Baraga's delight in acoustical expressions, resulted in song fests that sometimes lasted throughout the night. He also used many European melodies and joined these with Ojibwa texts to form hymns which the Ojibwa could sing and thereby learn about Christianity.⁹⁴ His sister Antonia writes of the great happiness

⁹⁰ Chrysostom Verwyst, "Frederic Baraga," in *The Catholic Encyclopedia*, (New York: Robert Appleton, 1907), 2:283.

⁹¹ Frederick Baraga, "A Diocese Without a Cent!" *The Baraga Bulletin*, 55 (2002) 11; this article is from his letter, A0117, German, from Sault Ste. Marie, MI, to the Leopoldine Society, Nov. 29, 1864. According to Walling, *Diary*, 162, n.215, "The Leopoldine Society, established in Austria in 1829, was a German benevolent society formed to advance missionary activities of the Catholic Church and German missionaries in the United States."

⁹² Rev. Francis Pierz to the Leopoldine Society, May 1, 1836, B028, LSA: XIV/VI/15.

⁹³ Letter, B0822, German, June 20, 1838.

⁹⁴ Walling, "Model of Evangelization," 10.

that the Ojibwa provided him: "He wrote me this with joy in his soul, and I am very sad with the knowledge that I cannot see him among these joyful Indians, because he is a completely different person when he is among his people. . . . In all his travels I had never seen him so cheerful as when he sat among the Indians here in Mackinac and sang from the newly-printed books. . . . [He] would often sing along with them until late into the night, until he would lose his voice and not be able to speak."⁹⁵

Baraga recounted the noticeable hospitality of the Ojibwa. "Strangers are announced as soon as they are perceived. . . . When he comes in, the Indian stretches out his hand towards him with a hearty 'bon jour!' which he repeats four or five times. If the visitor is a relative of the family, they all kiss him, calling him by the term of relation."⁹⁶ The place for the visitors is the bottom or hind part of the lodge, opposite the door, where a fine new mat is spread out for them. The Indians are remarkable for hospitality; they always give the best they have to the visitors; they prefer to starve themselves, than to let the stranger want food. Invitations to meals are frequent in the Indian camps and villages, even without an apparent occasion, because they are social and like company. The custom to send small sticks like pencils, as invitation cards, is general in this tribe. Hospitality is seldom denied; and Indians who are not hospitable are denoted as avaricious and mean fellows."⁹⁷

And again, Baraga wrote: "The finest characteristic of an Indian is his hospitality, the old patriarchal virtue. The Indians possess it in a high degree and practice it not merely among themselves, but also towards strangers and even towards those who have acted unfriendly towards them."⁹⁸ In cases of doubt, the tendency was to celebrate a meeting, as Baraga noted, with ceremony, dance, chant, and invocations.⁹⁹

⁹⁵ Letter, B1327, English, Oct. 6, 1837. Baraga notes that the assembly sang Vespers on the missions with a "delightful melodion" (Letter, B1327, German, Mackinac, MI, Antonia von Hoeffern to Amalia Gressel (both sisters to Baraga), Oct. 6, 1837. The assembly also sang Vespers at Christmas (Letter, A0661, English, Arbre Croche, MI, from Baraga to Detroit Catholic Vindicator, 3 (1855) 39, 2, Dec. 26, 1855. See also, Letter, B1103, German, La Pointe, WI, von Hoeffern to Gressel, Oct. 4, 1838, where he writes specifically about Vespers at Christmas. Fr. Zephyrin, OFM, authored *Anishinabe Negamod, a Collection of Hymns, Ottawa and Chippewa Languages*, (Harbor Springs, MI: Holy Childhood School Print, 1901), a compilation of hymns from many sources including Baraga. The following Ojibwa prayer book and catechism contains the words to many hymns and gives reference to the French medodies and Latin chants for each one: *Katolik Anamie-Masinaigan Wetchipwewissing*, fourth edition, (Detroit: Munger and Pattison, 1849).

⁹⁶ Baraga makes this greeting more specific later on: "They never greet each other by name, but always employ the terms of relationship in which they are to each other. Often they employ these terms without being relatives, or without being so nearly related. Indians who are not relatives at all greet each other with *nidji*, my comrade, my friend, my equal. The females greet each other with *nin dangwe*, my sister-in-law." *Chippewa Indians*, 55.

⁹⁷ Baraga, *Chippewa Indians*, 50.

⁹⁸ Lecture given by Bishop Baraga in Cincinnati, Aug. 23, 1863, and printed in *Der Wahrheitsfreund*, 27 (1863)18-19. This lecture was translated by John Zaplotnik as "The Customs and Manners of the Indians," *Acta et Dicta*, 5 (1917) 101.

⁹⁹ Baraga, *Abrégé de l'histoire des indiens*, 281.

Animals and nature elicited an ethical response from Baraga. He learned of beauty, harmony, balance, solitude, and respect emanating from individual beings. Walling suggests that beings of nature can act as agents and elicit ethical dispositions, just as the Ojibwa as agents elicited virtue from the bishop.¹⁰⁰ "Baraga may have found certain natural virtues more prevalent among the Native people. Life lived close to nature fosters respect for human and animal life, an appreciation for the beauty of nature, an appreciation for solitude. When a person fishes there is that solitude, no matter from what culture a person comes. Everyone who fishes, who walks in a forest, who watches the sun and moon rise and set, enters that beautiful solitude."¹⁰¹ Baraga felt the importance and influence of nature for personal life. As noted above, he wrote about Aboriginal peoples' sense of sacred places around Lake Superior, with their majestic walls of stone, and the enormous rocks.¹⁰²

In the Ojibwa pastoral letter there is an exchange of a reciprocal awareness, Baraga appropriating the Ojibwa and the Ojibwa embracing the European. The formative influence of the Ojibwa on Baraga should not be overstated, however. Baraga remained European in his mindset. He continued to use as the basis of his translations into Ojibwa, the Roman catechisms, prayer books, the Ten Commandments, and Precepts of the Church. He did not impose, however, all forms of European civilization on the Ojibwa; for instance, he did not expect them to learn a European language. Here his approach was akin to the Jesuits in 17th-century New France who generally sought to preserve whatever was good in the culture. This preserving and adapting approach was unlike the missionaries in New England who often sought a thorough renunciation of Native cultures and a conversion to European forms of culture and Christianity.¹⁰³

Baraga built a bridge between the oral tradition of the Ojibwa and the European/North American education process of reading and writing. Several accounts narrate the delight the Ojibwa had with their catechisms and prayer books. As Walling notes, "They would carry them with them and in the evening, after everything was done, they would sit and read their books. In a sense he made them or helped them to be responsible for their on-going growth in the faith."¹⁰⁴

In the exchanges in the sacrament of penance, the Ojibwa furnished unique insights into their own conscience, into their world, and into their consciousness, indeed, true confessions! Baraga received further insights during counseling sessions, from visits

¹⁰⁰ I do not want to soften or deny the effects of colonialism and thereby absolve its practitioners and deny the pain inflicted. For a more explicit examination of Native agency and alibis for colonialist denials, see Robin Brownlie and Mary-Ellen Kelm, "Desperately Seeking Absolution: Native Agency as Colonialist Alibi?" in Kenneth Coates and Robin Fisher, eds., *Out of the Background, Readings in Canadian Native History*, (Toronto: Copp, Clark, 1996), 211-212.

¹⁰¹ Walling, "Model of Evangelization," 9.

¹⁰² Baraga, *Abrégé de l'histoire des indiens*, 184.

¹⁰³ James Axtell, *After Columbus: Essays in the Ethnohistory of Colonial North America*, (New York: Oxford University Press, 1988), 58-59.

¹⁰⁴ Walling, "Model of Evangelization," 10.

and from the rapport in imploring governments on their behalf. Such lived sharing gave him an understanding of Ojibwa life which led him to grasp the nuances in their language and compile a dictionary and grammar which remain important today.

POVZETEK

OČIPVEJCI IN ŠKOF FRIDERIK BARAGA: VZAJEMNI VPLIVI SKOZI SPOVEDNICO

Michael M. Pomedli

V pričujočem članku skušam pojasniti, kako je Friderik Baraga, katoliški duhovnik in škof iz 19. stoletja, skozi zakrament pokore imel edinstven pristop do načina razmišljanja pripadnikov plemena Ojibwa in do njihove kulture. Skozi nekatera ustna izročila iz Michigana v Združenih državah Amerike in iz Ontaria v Kanadi je pridobil vpogled tako v posebnosti jezika plemena Ojibwa kot v njihove duhovne dispozicije.

Sklicujoč se na Barago je bila ena od njegovih napomembnejših in veliko časa zahtevajočih misijonarskih dejavnosti »spovedovanje«. Spovednica je postala edinstven vir dejanskih in subjektivnih informacij o izvornem svetu. Bila je most med izvornim ustnim izročilom in evropsko-severnoameriškim literarnim pristopom. Strogo upoštevač pravila spovednega pečata je Baraga ohranjal zase podrobnosti in celo splošne podatke, ki so se mu razkrili v zakramentu pokore. Verjetno so mu zaradi take zanesljivosti domačini verjeli in z veseljem sprejeli spovedovanje, ki je bilo v duhu njihovega videnja in iskanja smisla. V tem zakramentu so domačini razkrivali svoj notranji jaz in svojo povezanost s skupnostjo, kajti spoved je bila srečanje, podobno njihovi izkušnji s starejšimi in z zdravilci. S sprejemanjem žensk in deklet je kazala spoved tudi enakopraven odnos, podoben načelom njihove lastne družbe. Ta spokorniška oblika je omogočala edinstven vpogled v zavedanje plemena Ojibwa, bila je vodilo njihovem svetu, in izoblikovala razumevanje življenja pripadnikov Ojibwa, ki jih je Baraga, »Snowshoe Priest« (duhovnik s snežnimi krpjami), uporabil tako v prevodu katekizmov, molitvenih knjig in knjig himn kot v kompilaciji slovnicega teksta in slovarja. Pleme Ojibwa je Barago opremilo z razširjeno zavestjo, ki mu je, skupaj z njegovim strokovnim znanjem, služila pri posredovanju pri oblasteh, ko je prosil za spoštovanje pogodb in dogovorov, in pri kupovanju zemlje v njihovo dobro.

Michael M. Pomedli, doktor znanosti, profesor filozofije na St. Thomas More Collegeu, Univerze Saskatchewan v Kanadi. Je poznavalec filozofije in duhovnosti ameriških staroselcev.

EMIGRATION OF SLOVENE WOMEN: A SHORT HISTORICAL VIEW

Marjan Drnovšek

COBISS 1.01

INTRODUCTION

What have Antonija Höffern-Sallfeld, Polona Noč, Liza Škofic, Marija from Prekmurje, Branislava Sušnik, Terezija Hlep, and Ifigenija Zagoričnik Simonovič in common? Beside the fact that they are all women, all of them have experienced the destiny of a life of an emigrant. The first, Antonija, sister of the missionary Friderik Baraga¹, came to the U.S.A. in 1837 to help her brother as a housekeeper and teacher of the natives. A noblewoman by name and a bourgeois by way of life, with knowledge of at least five world languages, she did not sustain among Baraga's Indians; thus, she returned via Philadelphia and Rome to her homeland (Drnovšek 1999: 79-89). The second, Polona, sister of the missionary Franc Pirc², went in 1855 with her husband and her four children from Podbrezje in Upper Carniola to Minnesota in the U.S.A. The elder daughter persuaded her groom to go as well.³ Their departure has irritated Janez Bleiweis⁴, who imposed the blame for selling the farm at home and leaving for America on Polona, and foretold them dark fortune. His predictions did not come true as the family managed well their 160 acres of land (Drnovšek 1998: 144-149). The third, Liza, was part of the mass wave of Slovenes to the U.S.A. at the turn of the 20th century. Not married and solitary she worked as a cook or servant in more and less rich families. Her life has known better and worse times. However, ill health and last but not least renouncing, even food, have contributed to her premature death (Drnovšek 2001: 43-46). The fourth, Marija from Prekmurje, was like many of her coevals, between the two wars leaving for France as a seasonal agrarian worker. The fifth, Branislava Sušnik, a doctor of sciences, left after World War II as a refugee for Carinthia, and then over Rome to Argentina and later to Paraguay, where she as anthropologist researched

¹ Baraga Friderik Irenej (1797-1868), a missionary and philologist (Plut-Pregelj, Rogel 1996:25-26).

² Franc Pirc (1785-1880), missionary (Furlan 1952).

³ Bleiweis had second thoughts on the departure of the groom as well: »How will a simple and lonely Carniolian peasant start in America? How will he defend his rights? There must have been a strong flame of love burning in the groom to leave with his sweetheart for America! Pray to God the emigrants will not regret their deed!« In: Novice, No. 56, 1855, p. 224.

⁴ Janez Bleiweis (1808-1881), a journalist, politician and veterinary (Plut-Pregelj, Rogel 1996: 30).

original peoples of that area (Mislej 1992: 266-271). The sixth, Terezija, was a teacher, yet some decades ago, she worked in Sweden as a factory worker and in her spare time, she was teaching children. And the seventh, Ifigenija, who according to her own words left for London because of love, where as a poet and a potter she perceived the bright and the dark sides of emigrant life. Today Ifigenija is torn between Slovenia and Great Britain, and is asking herself: how should I define myself? (Zagoričnik Simonovič 2001: 99-101). Their, by coincidence chosen stories from a broader space and time frame prove the diversity of emigrant fortunes on personal level, fortunes that are becoming an important theme of researches in historiography as well.⁵

In continuation, I focused on some aspects of the presence of women in Slovene emigrant streams⁶ and on sample presentation of the relation of the homeland towards their emigration and life abroad.

THE SHARE OF WOMEN IN SLOVENE EMIGRATION WAVES

Their presence in number in emigration waves was, in comparison with men, always smaller, but on regional or profession level frequently noteworthy. Let us see on sample cases what their share was, what were the reasons for departing, the degree of their education and vocational structure. Why? Because, women have always been "hidden" in the male "coloured" migration movements. Even in the broader European area, their presence in emigrant waves has many times been overlooked. Mostly women were treated as "dependent" that is, departing wives, daughters, only in a small extent as independent emigrants (Zlotnik 1995: 229-254). Many female researchers of women's movements link that fact with andro-centric (male-centric) view upon the world, and upon emigration as well. By the opinion of some researchers, their maternal and household roles were exaggeratedly stressed, less their working or other activities in public life (Jogan 1995: 49).

⁵ From October 24th 2001 to October 15th 2002 an exhibition was held in the Muzej novejšje zgodovine Slovenije (Museum of modern history of Slovenia) in Ljubljana, titled *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu*, which presented 27 emigrant stories of individuals and families from the 19th and 20th centuries, among them quite a few female ones. A miscellany was issued; in it those stories are published (*Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana 2001, 160 pages).

⁶ Slovene female emigrant streams have never been entirely ethnically pure. Let me mention the German women from Kočevsko and the German women from the time after World War I and World War II, and the Italian and Hungarian women that joined them (forced deportation). But in my contribution I limit to the so-called economic emigration, although women have been a component part of forced migrations, particularly between the two wars (women from Primorska), and after World War II (refugees in 1945, illegal runaways in the fifties of the 20th century).

Until the outbreak of the WWI (Austrian period)

If in the entire Austrian wave in the years 1876-1910 women were presenting a 35% part, we are interested what their share was in the Slovene emigration wave (Chmelar 1974: 112). The answer is not simple, as statistical sources do not offer us exact data. We have more concrete data for Carniola⁷ for the years 1892-1893; in that wave women presented 21,4% (1892) and 17,6% (1893). Not taken into account are married women who left as wives or other relatives, nor the children of female gender. That was the time when emigration of men was strongly prevalent.⁸ That average can be delusive proves a high share of women from the Kočevsko district⁹ where they were represented by 31,3% (1892) and by 24,7% (1893) (Drnovšek 1999: 424). The majority of them emigrated to the United States of America.

In assessing mother tongue in 1900 in Germany (the river Ruhr basin and Westphalia) 9.193 persons decided for Slovene language, of those 29,8% women (Valenčič 1990: 64). For those it is affirmed they were mainly housewives within families. Widows were usually employed as cleaners, and girls until their wedding as servants (Werner 1985).

In that time we know in Slovenia of two markedly female migration streams, one by direction, that is to Egypt, and the other by structure - straw-hat manufacturers from Domžale¹⁰ and vicinity. In 1897, they estimated that 7.700 "Alexandrinians" (those women were given the name after Alexandria where most of them were) lived in Egypt, and only 300 men (Drnovšek 1991: 73). The women from Domžale emigrated to the U.S.A., mainly to New York, in a smaller number to Cleveland and Chicago (Bernik 1923: 245-246).¹¹ On the basis of the in 1923 published situation of emigrants from Domžale we can estimate that there were as many as 62,5% women in the collective number of all emigrants from Domžale and vicinity.¹²

In the Austrian period, very few women emigrants were surpassing the level of elementary school knowledge. The majority reached the mere knowledge of reading and writing. Towards the beginning of the 20th century, that condition began to improve, particularly between the two wars, and even more during the time of the second Yugoslavia (Serše 1998: 49-71).

Equal with men and women, the appurtenance to agrarian working people was

⁷ Until the 1918, Carniola (Kranjska) was part of the Habsburg Monarchy.

⁸ The nineties of the 19th century presented the »young years« of Slovene mass emigration, when mainly men were departing. With their settlement and decision to stay for a longer period or for permanent, women and children joined began to them in larger numbers.

⁹ Kočevsko area was part of Habsburg duchy of Carniola (Kranjska), predominating inhabited by Germans (Gottschee Germans).

¹⁰ Domžale, a small town, located near Ljubljana.

¹¹ Individually already in the years 1882 and 1883, massively with the year 1905.

¹² There were 384 all-together, of those 305 in New York, 37 in Cleveland, 30 in Chicago and 12 elsewhere.

prevailing. Redundancy of their work in the province "pushed" young single women to urban centres in Europe and overseas. Within this mobile world, choices for women were limited. In the records of issuing passports for Carniola for the years 1892 and 1893, vocations are stated in feminine form as well. Prevailing in number are (agrarian) female workers, following are female jobs (maidservants) and day labourers, in a very limited extent dressmakers, cooks, proprietors¹³ etc. Strong was the group "without declaration" or "without vocation" or "supported family members" in which we can expect quite a large number of women – housewives. Performing work as hotel cleaners, nurses, cooks (Egypt, urban centres in Central Europe and in Italy and in many other immigrant environments) it was nothing else but performing menial tasks in foreign families. According to the opinion of experts, the outflow of women from the helping family members was larger than the one from hired agrarian work force.¹⁴ More precisely, the emigration of women has in Austria affected straw-hat and textile factories in which lack of skilled women workers occurred, which the state organs ascertained after 1906 (Valenčič 1990: 150). Intellectuals were among women emigrants rare, for example teachers, that is the school sisters of the congregation of St. Francis of Assisi – Christ the King in America (Friš 1995).

The time of the first Yugoslavia (1918-1941)

Between the two wars textile and footwear, industries in the Yugoslav Slovenia have attracted a large number of female workers. Because of agrarian overpopulation, Prekmurje¹⁵ has become a basis of seasonal workers, skilled for agrarian works. Not so wide spread was departing of Slovene women as servants and trained cooks, which presented a continuation of the practice from the Austrian period, as of women from Primorska¹⁶ to Egypt (Makuc 1993).

The emigrant stream directed across the Yugoslav border to more developed European countries, mainly to France, Belgium, the Netherlands, to Switzerland, Germany and elsewhere. Women were in seasonal emigration waves participating mainly as agrarian workers, particularly women from Prekmurje. On 1000 men came 572 women (57,2%)

¹³ Let me mention a phenomena – that men who have decided for leaving for America, conveyed their property to their wives; that meant transfer of responsibility to the wife, which was even more burdening as she usually had to maintain it with the work of the elder and children. If the husband was sending money the situation was easier. We find one of the early mentioning of this problem in Bleiweis's *Novice* from 1872 in: »Nekaj iz kočevskega okraja za prihodnji deželni zbor«, *Novice*, No. 43 (1872), page 343.

¹⁴ The same is valid for men. In large families only one inherited the landed property (property), the rest left home as hired work force or moved to towns or abroad.

¹⁵ Prekmurje, it is the part of Slovenia from 1920 (Trianon Treaty). (Plut-Pregelj, Rogel 1996: 221-222).

¹⁶ Primorska, it is one of regions of Slovenia, near Trieste.

in the last part of 30th. Their increase was ascending: 29% (1929), 36% (1930), 41% (1931) (Maučec 1933: 115). At the 1933 census in Germany they listed 17.258 Slovenes with Yugoslav citizenship, of those 40,3% were employed, 14,3% independent and as many as 45,3% were family members and jobless (Werner 1985). Among the latter, we anticipate a large number of women. Three thousand four hundred and twenty six persons from the Yugoslav Slovenia have in 1939 found work in Germany, of those 45,7% women, in France 1.337, of those 22,6% women, and in other parts of Yugoslavia 1.463 persons, of those 39,3% women. Going overseas, mainly to the U.S.A., were women who joined their partners. Emigration from Primorska under Italy included women as well, but we don not have exact data. The official Italian statistics for Friuli-Giulia Region were stating the number of men and women for the years 1926-1937. As a whole that wave included 32,6% women (Purini 2000: 186).

The time of the second Yugoslavia (1945-1990)

After 1960 a new economic emigrant wave from Slovenia to developed states of Western Europe occurred, which reached its peak around 1969.¹⁷ Limited opportunities for employment at home, wish for a better life and increased mobility of population influenced as well on women's decisions for working abroad. We must expose the want of developed states for workers (male and female), better wages and not large distances from home as external causes, and the numerousness of the first after-war generation and economic changes in Yugoslavia as internal causes. By the 1971 census, of the 48.086 temporarily employed abroad¹⁸ as many as 40,1% were women, of those 62,8% from twenty to thirty-four years of age.¹⁹ According to data from the 1991 census, 52.631 Slovenes lived and worked abroad, 45% of those were women (Geografski atlas 1998: 170).²⁰ Let me point out that employment of women in Slovenia has been traditionally high since the period between the two world wars, and was particularly strong after

¹⁷ Janez Malačič (Faculty of Economics, University of Ljubljana) divides the after-war economic emigration into four periods: up to 1964 (few in number), from 1964 to 1973 (emigration boom), from 1974 to 1979 (decrease of emigration), and from 1980 to 1990 (re-migrations) (Malačič 1994: 209).

¹⁸ By estimation of the Bureau of the Socialist Republic of Slovenia for planning (Zavod Socialistične republike Slovenije za planiranje) at the end of 1971 as many as 68.710 Slovenes were employed abroad, having taken into consideration temporarily and permanently employed abroad (Družbeni razvoj 1974: 47).

¹⁹ From Yugoslavia there were in 1971 671.908 persons on temporary work abroad, of those 211.161 were women, that is 31,4% (Tomšič 1980: 95-96). By the opinion of economists that number is too low (Malačič 1994: 210).

²⁰ In 1991 the majority of emigrants lived in Europe (84,3%): in Germany 26.500, in Austria 7.610, in Switzerland 4.068, in Italy 2.839, in Sweden, France and elsewhere less than 1.000 (Atlas Slovenije 1998: 170).

World War II.²¹ Unfortunately, we do not know to what extent that tradition has influenced on women in regard of going abroad.

In the mentioned new economic wave there were before going abroad in 1971 by vocational structure most numerous the "supported" persons (wives), next were employed in services, in administrative posts, in trade, in "unknown", following are experts and artists,²² industrial and similar workers etc. In short, the majority came from vocational and educated strata. After the decline of immigration to Western European states after 1973 the uniting of families continued, that is, arrivals of wives with children, who joined their husbands and fathers, which presented a kind of prolongation of "temporary" living abroad or approaching permanent immigration.²³

The consequences of female emigration have been fatal for some regions. Let us have a look at Beneška Slovenija²⁴ (Venetian Slovenia), which experienced in the 20th century an extremely high degree of departing from the region and thus a drastic decrease of population.²⁵ We find women among peddlers; they worked as servants ("dikle") in wealthy families in other parts of Italy; in the second half of the 20th century, they were increasingly employing in industry. In the years 1951-1981, the extent of emigration of female population exceeded the intensity of male emigration.²⁶ What has been the result? Ageing of population, decrease of female population and consequently decrease of births, which in a minority environment present an additional problem.

Deciding for the determination of an individual woman to emigrate was her role in the family. An example. In the Austrian period, daughters with no property easier decided to leave than mothers with children did. The latter usually just followed their husbands. Marriage was also often the reason for departure. Frequent were marriages at distance, based on written advice and a photograph, mediation of relatives and similar. We should not neglect migration policies of immigrant states, which were more and more rigorous and selective, particularly in the relation to immigration of family members.

²¹ As many as 39,6% in 1931 (Dravska banovina - banate), 39,7% in 1965 and 46,9% in 1991 (Černič Istenič 1995).

²² Of all together 1.864 persons on temporary work abroad in the group "experts and artists" as many as 45,1% were women (Družbeni razvoj 1974: 47).

²³ Beside economic and social reasons, particularly children who arrived with their parents in their earliest age or were born in that environment and attended school there, influenced on permanency of living in the new environment. They were integrated into it and from the formal-legal view Germany for example was their homeland, and the original homeland of their parents only the country of their roots.

²⁴ Located at the west border of Slovene ethnic territory, which has been under Italy from 1866.

²⁵ According to official data 28.580 permanent inhabitants lived in 1911 in Benečija, in 1951 24.614 and in 1991 only 9.734 (Stranj 1999: 134). The river Nadiža valleys themselves lost in the years 1951-1984 more than 52% of their population, and Rezija over 54% up to the year 1981 (Kalc 1997:203).

²⁶ The percentage of women in relation to men who went abroad was the following: 31,0% (1951), 32,4% (1961), 18,2% (1971) and 36,9% (1981). The percentage was even larger regarding emigration to other communities in Italy: 27,2% (1951), 49,4% (1961), 50,2% (1971) and 55,5% (1981). (Stranj: 1999, 130).

That is valid for the time between the two world wars and for the second half of the 20th century. An example. Germany accepted the most immigrants from Europe in the late fifties and sixties, relying upon temporariness of their stay. It has turned out that the temporariness of staying was prolonging. With the occurrence of economic crisis and with cessation of new immigrating in November 1974 the German migration policy was standing before a dilemma: either to accelerate the uniting of families (with the aim of stabilisation of existing work force) or to encourage returning for permanent to original environments. Both had deciding significance for women. Thus, in 1973, the percentage of women among immigrants in Germany was only 37%; in 1989, it increased to 45%. That was undoubtedly a consequence of uniting of families (Zlotnik 1995: 240). In the case of Yugoslavia, families in the eighties of the 20th century were as well deciding for permanent life in immigrant countries, influenced by economic, social and political crisis in the state (Malačič 1994: 207-208). Wars after the decomposition of Yugoslavia have triggered refugee streams in which women with children were prevailing. Today Slovenia is the destination of many women fugitives and children from the African and Asian space, and from Eastern Europe (Priseljenci na mejah 1999).

VIEWS UPON EMIGRATION OF SLOVENE WOMEN

Undoubtedly, the 19th and 20th centuries were the time of impetuous economic, social, intellectual and political commotion. In those events, we can follow changes in the sphere of the role, behaviour patterns, status, education, and vocational possibilities of women, including with their endeavours for equality from legal and political viewpoints. Differences in the degree of development or modernisation of societies have influenced the forming of their status in individual environments. That was valid for individual emigrant and immigrant environments between which large differences in cultural-civilisation development existed. The degree of democratisation of individual environments exhibited as well in the attitude towards women.

What were the viewpoints of Slovene institutions and holders of ideologies (power) upon the emigration of women? They were formed within the frame of the general attitude towards women in Slovenia, which has been particularly in the field of education for a long time excluding (Serše 1998), patriarchal within the family, and in vocational sphere pushing women into the so-called feminine vocations.²⁷ Undoubtedly, women have been from the second half of the 19th century on persistently entering into public life, which was linked particularly with the rising of their education level and contacts with the world (Plut-Pregelj, Rogel 1996: 289-290).

²⁷ We can follow the phenomena of the so-called »feminine vocations« up to the present, in emigration as well. If we have before our eyes employments outside family environment, women are servants, cooks, agrarian workers, teachers, employed in service jobs, hospital nurses, workers in textile and footwear industry etc. Those jobs were defined as »easier« (which does not hold) and consequently less paid.

At the time of mass emigration

From the time of mass emigration of Slovenes at the end of the 19th century on the Catholic Church has been paying great attention to emigration of women, adult and young. In the spirit of the Holy Bible the Church was stressing that the husband is the head of the family, and the wife its heart.²⁸ The Church exposed the role of the woman as of the mother, responsible for housework, nursing, educational and guardianship tasks (Jogan 1986). All in the spirit of the idea: a woman's place is in the home – a world of the kitchen, the children and the church. That is why the Church dissuaded from emigration the husband and the wife in order to prevent the braking of families. Of course, the Church did not shut its eyes before the fact that emigration was performed despite its warnings. Thus, it recommended that the husband – emigrant as soon as possible calls his wife and children after him, and that abroad they immediately join the Catholic community. They attributed the mother – emigrant a deciding role in national and religious education of children.

Even more stressed was the concern of the Church for young women who presented the majority of the female emigration wave, if we have in mind the time before World War I.²⁹ Undoubtedly, the teacher Antonija Stupca comprehended at a Catholic assembly in 1913 the fundamental reasons for the going of young women abroad: "Many young women are driven abroad by yearning, the wish for easier work, comfortable life ... (as) they have high aspirations, they want to take chances, become noble, but many a time they wade into the marsh ..." (Katoliški shod 1913: 183). The Church opposed those wishes despite they represented the essence of personal reasons for going abroad, and advised: "Stay at home, an unspoiled heart will be a pledge for true happiness and contentment!" (Katoliški shod 1913: 63). However, America was tempting in the eyes of the Slovene missionaries and priests in America as well. They wrote about it and thus unintentionally rejected the simplified black-and-white image of that country on the other side of the Atlantic. The bishop James Trobec expressed it in a metaphor: "Slovenia is our mother, America our bride!" (Trunk 1912: 3). The mother was meant as a metaphor for a home hearth and a warm embrace, the bride as new life, new chances.³⁰ In short: the Church warned women before the dangers of foreign parts,

²⁸ In the Austrian period Catholic assemblies were in the years 1892, 1900, 1906 and in 1913.

²⁹ Not so few were warnings about prostitution of young women, about the dangers of foreign countries, procurers, emigrant ports, and similar. The Church had many organisations that were taking care of young women in order to protect them from the mentioned perils. An example. The Zavod sv. Nikolaja in Trieste was a shelter for unemployed servants and girls who came to town for earnings. They taught them cooking, ironing and sewing. In: *Slovenka*, vol. 14 (1898), pages 326-327. In 1900 the Zavod sheltered 607 young women (223 from Carniola, 202 from the Littoral, 116 from Styria, 46 from Carinthia, and 22 from Croatia and Dalmatia. In: *Občni zbor Zavoda sv. Nikolaja v Trstu, Slovenka*, No. 5 (1901), pages 129-133. Working on similar tasks in Trieste were the Marijin dom and Društvo sv. Marte, and in numerous transport centres (in Ljubljana as well) the so-called railway station missionaries etc.

³⁰ In emigration as well we often find the comparison that the homeland is the mother and the foreign

stressing the sacredness of motherhood and the role of the wife; yet its warnings did not always fall on open ears.

The priest Jurij Trunk³¹ intended a large amount of attention to women immigrants in his book *Amerika in Amerikanci* (Trunk 1912).³² Regarding the relation between husband and wife in the family Trunk did not recede from the standpoints of the Church in Slovenia. Surprising is the radicalisation of his attitude towards the collective life of the complete family in emigration. He suggested that if the husband emigrated the whole family should do so. A step further is his advice that the family should emigrate for permanent, create their home and that its members take American citizenship. As examples, he was giving them English, French, German and Swedish immigrants in the U.S.A. At the same time he stressed that did not mean they should renounce "the Slovene homeland". Therefore, Trunk modified Trobec's metaphor: "The homeland must remain the mother, America must become the bride!" (Trunk 1912: 406-407).

Interesting is his observation that women were more subjected to nostalgia and were pressing their husbands to return. Why? By his view, they were lacking homeliness and from the homemade bread to the native village. According to Trunk, men were supposedly more used to the world (Trunk 1912: 398). Regarding employed Slovene women, Trunk exposed housewives in the so-called "boarding houses",³³ female workers in utensils factories in Cleveland, and straw-hat manufacturers in New York (Trunk 192: 439; 340-341). He also mentioned the activity of the "women's sub-committee" at the *Družba sv. Rafaela* (Society of St. Raphael) in New York (Trunk 1912: 412), which was taking care of guardianship of the arriving young women, and the *Dekliška Marijina družba* (Society of Young Women) in New York (Trunk 1912: 428).

If one leafs through the women's gazette *Slovenka* (1897-1902) for that time, which among other strove for women's equality, one might find in it the idea that the family was not the only sphere of action of a woman and that the women's question was actually a social question - in the meaning of the woman's social status and her presence in the public. Let me mention the writer Zofka Kveder,³⁴ who strove for emancipation³⁵ of women on Slovene territory. The modern age demands educated

world only a step-mother. The family as a metaphor was transferred into the broader space, for example »the whole nation as one family«, which meant a call for unity.

³¹ Jurij Trunk (1870-1973), a priest, fighter for the rights of Carinthian Slovenes, journalist and emigrant historian. In: Klemenčič 2001; Drnovšek 1998: 313-360; Drnovšek 1989: 606-609.

³² His views were formed during his journeys in the U.S.A. In the years 1909-1911 he visited the U.S.A. four times. Trunk received many written reports from the American Slovenes, he was also using competent literature. We can therefore characterise his view upon America as a view from the outside, despite his visits to that country. He left for America for permanent only after the unsuccessful plebiscite in Carinthia (1920).

³³ Not a few immigrant women in the U.S.A. improved the family budget with letting rooms for men for whom they laundered and cooked as well. Many thus earned more than their husbands, who were working in mines or factories (Drnovšek 1997: 25).

³⁴ Zofka Kveder (1878-1926), writer and publicist.

³⁵ According to Kveder »emancipation« means liberation and independence of women in spiritual

people, believes Kveder, who strive for progress, for something new ... She estimated that women in Slovenia have made only the first step on the way to emancipation, as patriarchal relations and attachment to the family were still prevailing. Incidentally, Zofka Kveder herself experienced life abroad and as well dedicated quite a few of her literary³⁶ and travelogue³⁷ works to emigration thematic on Slovene territory. Not only women were writing about themselves and the women's question, we find men among the writers as well. Albin Prepeluh - Abditus³⁸ equated from the socialistic positions the women's question with the social question and claimed "the connexion of the woman and the proletariat is natural", the "punctum saliens" of the women's question. At the same time, Prepeluh belittled the struggle for women's equality that was in course in the bourgeois circles (Abditus 1912: 198-201).³⁹ In his opposition to emigration as such, Prepeluh was of identical thoughts as many from the Church circles.⁴⁰

In 1900, an unsigned female author of the article "Slovenke v Ameriki" wrote, "When our Slovene girls start breathing the liberal American spirit, they too change."⁴¹ She was amazed how they changed from timid and indifferent servants to conscious, proud and eager women for their own and their families' welfare. A prove for the author was an advertisement in the Catholic *Nova domovina* from Cleveland, which was calling Slovene women in the U.S.A. to join the benevolent society "Kranjsko žensko podporno društvo sv. Srca Marije".⁴² The society's intention was to offer help in times when the husband was jobless or the wife sick. At the same time, she asked herself why Slovene women in the U.S.A. who were scattered across the whole state, were capable of such deeds, but not the Slovene women in homeland, where there were several more.

and material sense. In socialist spirit women achieve it only in collective struggle for improvement of material and moral conditions of the working class. With sorrow she ascertained that women's emancipation was in Slovenia in its early stages. In: Zofka Kveder, *Emancipacija* (Prague), Slovenka, No. 3 (1901), pages 53-60.

³⁶ Zofka Kveder-Jelovšek, *Amerikanci*. (Stage play). 1908. Ljubljana: Slovenska matica.

³⁷ Zofka Kveder, *Slovenci na tujem*, *Naši zapiski* V/1, Ljubljana 1907, pages 7-10. She visited Slovenes in Essen (Germany) and considering women, she wrote: »Many married miners are here permanently settled. Their wives are Slovenes. They are more economical and unpretentious than German women; therefore the miners risk the journey to their distant homeland to bring from there their family for life« (pages 8-9).

³⁸ Albin Prepeluh - Abditus (1880-1938), politician and publicist.

³⁹ See also: Abditus, *O ženi in njeni ravnopravnosti*, Slovenka, No. 4 (1901), pages 82-85.

⁴⁰ After 1908 he was in friendly terms with Janez Evangelist Krek who was as well a connoisseur of the emigration problematic on Slovene territory.

⁴¹ Leaflet. *Slovenke v Ameriki*. Slovenka, No. 2 (1900), p. 46.

⁴² It was founded in 1897. Its seat was in the old school of the parish of St. Vid (Klemenčič 1995: 188).

Between the two world wars

In the year when the emigration law was adopted in the Kingdom of SHS (1922), Ana Župančič published in the magazine *Ženski pokret* an article titled "Izseljenišтво in ženstvo".⁴³ In it, she appealed to educated Yugoslav women to take more interest in emigration problematic, and demanded from the state to include women through Yugoslav representative bodies abroad into environments with many Yugoslav emigrants. To her opinion women had a better sense for social problematic than men. Belgrade did not listen to those calls.

During her visit in the U.S.A. Alojzija Štebi⁴⁴ had contacts with the National League of Women Voters, she visited the settlement Hull House in Chicago, which Jane Addams⁴⁵ established. She also visited the state Children's Bureau and Women's Bureau in Washington. Despite the fact the U.S.A. are a capitalist state she was enthusiastic about the care of the state in regard of protection of women workers and children. Only fleetly, Alojzija Štebi⁴⁶ visited a few Yugoslav societies in the U.S.A. and perceived the consequences of assimilation, which were exhibiting above all in the language.⁴⁷ We find the first survey on the role of women in the past on Slovene territory and in emigration as well, particularly in the United States of America and in Egypt, in a publication that was issued at the occasion of the exhibition *Slovenska žena* in Ljubljana in 1926.⁴⁸ The Catholic side did not renounce from the traditional family values that we are familiar with from earlier, particularly in regard of stressing the role of the emigrant woman as the mother and educator of her children. Undoubtedly, the issue of endangerment of the family was so much the more in the forefront because the majority of the women emigrants to European space were seasonal workers (women from Prekmurje). We can comprehend that best from the *Izseljenski vestnik* (1932-1940), a Catholic gazette for emigrants in Western Europe.

Between the two world wars, the ideological partition to the Catholic, socialist and even more radical communist attitudes⁴⁹ towards women emigration and their life in the new environments - particularly in Western Europe - was increasingly sensed. As an example, we will state the attitude towards the Spanish civil war of the Slovene

⁴³ Ana Župančič, *Izseljenišтво in ženstvo*, *Ženski pokret*, III/7-8, July-August 1922, pages 207-209.

⁴⁴ Alojzija Štebi (1883-1956), editor, politician, fighter for women in children rights.

⁴⁵ Jane Addams (1860-1935), the first American woman that has received in 1931 the Nobel prize for peace.

⁴⁶ Alojzija Štebi (1883-1956), woman politician and journalist.

⁴⁷ Alojzija Štebi, *Rad žena u Americi*, *Ženski pokret*, VI/9-10, November-December 1925, pages 299-312.

⁴⁸ Minka Govekar, editor of the publication, wrote an article *Slovenke v tujih državah*. Of 28 authors only three were male writers (*Slovenska žena* 1926).

⁴⁹ At the Provincial conference of the Communist Party for Slovenia the »ženska komisija« (women's commission) was in operation since 1933. At the Executive committee of the Liberation front the »ženska komisija« operated from 1941 on as well (Tomšič 1978a).

immigrants in France. The majority were miners, and their wives homemakers.⁵⁰ The Catholic side was stressing that Slovenes should not involve in politics, that they must be loyal to the host country, take care of their families. The socialist and communist side were exposing social and political engagement, as well in the attitude towards the Spanish civil war. Women too included themselves in the support to the republican side in that war. Slovene women were members of societies against war and fascism, for peace, they were collecting aid for Spanish combatants, sending parcels and letters of encouragement, taking care of the mutilated in that war and similar (Drnovšek 1988: 105-108). All in the spirit of the appeal of Adela Kosec from Ales (Grand): "We do not want fascism to kill our husbands and sons ... Come out Slovene women in emigration, in Ales and Grand Combe!"⁵¹

After the 1945

"The liberation of work (is) the way to the emancipation of woman," wrote Vida Tomšič in 1968. Inclusion of women into the working process was the way to their emancipation, to equality of genders and in public life. The adoption of the declaration on abolishment of discrimination of women in the United Nations (1967) was to her opinion an achievement, which she attributed to successes of socialism. The view upon women in capitalist societies as "by nature in advance defined mother and housewife" was to be surpassed in socialist societies. Therefore, the image (myth) of the mother-worker, educated, self-confident, deciding about her own fate, and politically and socially equal with men, was created (Tomšič 1978b: 145-162). Theoretical deliberations and practical life were many times apart, particularly from the Yugoslav perspective where the status of women was very varied. The same was valid for women in emigration. It has been spoken and written about Yugoslav women emigrants and very seldom about the differences between them in regard of education, vocation, the role in the family and similar (Tomšič 1980: 95-96).

Similar to during and after World War I, women-emigrants were collecting aid for the homeland after World War II. The difference was in the fact that such actions during and after World War II as well meant strong political agitation for the new Yugoslavia.

Women were part of the refugee wave in 1945, and of illegal migrations in the fifties. After 1946, especially families of the pre-war emigrants were returning home from Western European countries and Argentina (repatriations). After the loosening of emigration in the sixties of the 20th century, we no more find disapproval of emigrating from the side of state and political structures. Increasing was the number of women leaving as work force and not as merely housewives. If women from other parts of

⁵⁰ Not so few were Slovene maidservants, in Paris for example; we must not forget seasonal workers.

⁵¹ Glas izseljencev (Paris), III/13, July 2nd 1938.

Yugoslavia were going abroad because of deficiency of work, Slovene women went for better earnings.⁵² According to the opinion of some researchers, women in Slovenia have reached in the same time a formally high degree of equality and employment (Ferligoj, Renner, Ule 1990).

In women's magazines,⁵³ we find numerous warnings in connection with guardianship and education of children that stayed at home.⁵⁴ For Yugoslav women emigrants in Germany it was ascertained they were employed in branches of ("lighter") industry, which were traditionally more feminine and therefore less paid, women were less including in public activity, lived more isolated and adapted with difficulty to the environment. Troubles occurred when a woman worker became pregnant. At the same time, the concern of Yugoslavia for those women was weak as the state believed in temporariness of their absence.⁵⁵ In the course of time the political and state organs became aware of the problematic of "workers on temporary work abroad", and within this problematic, of the issue of women-emigrants. It has shown that despite the organised going abroad many women emigrants were not sufficiently informed on the conditions of life in immigrant countries, for example in regard of social security, maternity leave, tutelage of children, their education, uniting of families, possibilities of returning, and similar (Tomšič 1980: 95-97). At least on the principal level, strong obligation of the native country to women emigrants was emphasised. Sooner than social workers from the homeland, organisations in immigrant countries offered them help, for example Arbeiterwohlfahrt in Germany.

Still topical was the old theme: the woman emigrant between home (family) and employment. Thus Marija Omahen, an immigrant to Switzerland, advocated the role of the mother and the housewife of the woman-emigrant, and the husband as the one to take care of the material side of the family. She referred to the thought of a Swiss writer, Jeremias Gotthelf (1797-1854): "The foundation of life is neither the state nor the school or anything else, but the home!" In a comment in *Naša žena* Nada Pantič Starič opposed to that with arguments of political consciousness of the Slovene woman, her vocational ambitions and inner satisfaction.⁵⁶ In one of the interviews (1972), Zora Tomič⁵⁷ exposed the status of women in emigration.⁵⁸ The interview was made during

⁵² Tita Škerlj, Na obisku pri naših delavkah v Švici, *Naša žena*, April 1970, p. 14.

⁵³ For example in woman's family monthly magazine *Naša žena* (1941-).

⁵⁴ Boža Smagur, Kako je z otroki, katerih starši so na delu v tujini. *Naša žena*, No. 11 (1966), pages 373-374. She states the case of the community Maribor-Tezno in which in Spring 1966, 329 families or 482 children of school age have been affected because of going for work abroad, 35,5% were those nobody took notice of.

⁵⁵ Boža Smagur, Premalo ste storili. *Naša žena*, January 1972, page 5; the same, Smo za delavke v tujini storili dovolj? *Naša žena*, January 1972, pages 23-24.

⁵⁶ At home she was a teacher, mother and housewife, in Switzerland just mother and housewife. In: Še o poklicnem delu žensk. Pismo Marije. *Naša žena*, June 1970, pages 11-13.

⁵⁷ Zora Tomič (1929-), woman politician before 1990.

⁵⁸ Skupna skrb za naše delavke na tujem. *Naša žena*, September 1972, pages 21-22.

the visit of the representatives of the Co-ordination committee for questions of workers abroad, which was operating at the Federal Conference of the Socialist league. She pointed out the sensitivity of women in regard of upbringing, education, vocational skillfulness, obsolete patriarchal views upon their role, double morality, biological functions etc. Her findings were referring to Yugoslav women as such, where we find a statement that the women from the developed regions of Yugoslavia started with emigration, as they were more emancipated and mobile. After the occurrence of crisis (1973), more was being written on uniting of families and returning home and in connection with that, on tasks of local communities and working organisations in Slovenia to include the returnees in their working environments.

CONCLUSION

In all discussed periods the place of the emigrant woman in the family and her role in preserving the mother tongue, national identity (consciousness) and religion, have been stressed.⁵⁹ Many perceived the woman's stronger sentiment, her splitedness between the homeland and the foreign world, her greater devotedness to religion and her greater activity in preserving Slovene identity abroad. Somehow, I cannot get rid of the impression that the role of the woman-emigrant has been much more connected to the family life than to the public one. Foreign country, different cultural and language space, all-day employment of men, and children consequently resulted in the woman's stronger presence and activity in private (family) environment than in the public sphere. That was demonstrate in external forms of activities of emigrants as well; for example, few are women's emigrant societies, magazines, female public events and similar. That does not mean women were prevented from such activities; we find them in the majority of the societies, newspapers editorial boards, as co-organisers of public events. It is presumably not a coincidence that we find the oldest forms of public affirmation of women precisely in the U.S.A., and less in European space in all periods. The significance of women-emigrants grew during war times in the field of collecting humanitarian aid; women also presented the majority in performing supplemental teaching of Slovene language abroad. The more we are approaching the most recent time, the more women are double employed, at work and at home, which undoubtedly presents a large burden, particularly abroad.

We can assert that dealing with women (and children!) as parts of Slovene emigra-

⁵⁹The Catholic circles were stressing the significance of the family in emigration, particularly its function in transferring language, national awareness, and customs to the descendants (Merkač 1994). In families where both partners were Slovene there weren't problems; in mixed marriages the matter was not so simple. In many a place, for example in Germany, France and elsewhere in Europe, the obligatory visiting of school in the first half of the 20th century strongly endangered the above mentioned endeavours of the parents, particularly of the mother-housewife who spent most of the time with children.

tion with its specificities is in Slovene historiography ignored. I am asking myself whether the previous irreconcilability of women emigrants and their lives in the shadows of men, if I may put it so, are also a consequence of the general fact that the period of the 19th and the 20th centuries was more the domain of men (wars, politics, economy, religion, and similar) than of women. Have that general (male) attitude towards women or their lower number in emigration streams influenced that? Presumably both did. By the way, where is yet the recognizability of children of both genders!⁶⁰ Is the nowadays, in the world for some time increased interest in the role of women-emigrants, a consequence of feminisation of migration processes in the world, which some anthropological and sociological studies point to? However, from the viewpoint of Slovene historiography there are many white patches, generalisations as well, stereotypic views, underestimations and praises (myths) when speaking about the role of Slovene women emigrants.

By dealing with women-emigrants, I do not wish to emphasize artificially the separation from the men-emigrants. Both were parts of the same process but each with particularities of their own, from gender to presence in society. To be able to understand their "emigrant" situation we must take into consideration their social status in the native environment as well as the one in the new immigrant environment. Many women brought with them part of the old homeland together with all hierarchical, patriarchal and discriminatory relations; very few of them left because of the mentioned relations, and not so few made good use of the social climate in the new environments, which at least on principal assured them to breathe easier and include in the public.

REFERENCES

- Abditus (Prepeluh, Albin). 1912. *Socialni problemi. Eseji*. Ljubljana: L. Schwentner.
- Bernik, Franc. 1923. *Zgodovina fare Domžale. Svojim faranom doma in na ptujem v spomin na veliko dobo farne in domovinske ljubezni*. Domžale. Samozaložba.
- Chmelar, Hans: *Höhepunkte der österreichischen Auswanderung. Die Auswanderung aus den im Reichsrat vertretenen Königreichen und Ländern in den Jahren 1905-1914*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Černič Istenič, M. 1995. 'Spremenbe v družbenem položaju žensk in upadanje rodnosti v Sloveniji'. *Družine: simetrične - enakopravne*. Ljubljana: Vitrum.
- Drnovšek, Marjan. 2001. 'Kuharica Liza v New Yorku', v: Marjeta Mikuž, Monika Kokalj Kočevar, Nataša Strlič, Marjan Drnovšek, Daša Hribar (uredniki), *Izseljenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
- Drnovšek, Marjan. 1999. 'Okrajna poročila o izseljevanju iz Kranjske v letih 1892-1913'. *Gestrinov zbornik*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.

⁶⁰ A publicist and journalist Alenka Puhar is a known fighter for representativeness of women in Slovene historical conscience. Let me remind of her article »Ko je na delu moškocentrična 'politika pozabe'« (Delo, October 24th 2001, supplement Znanost, and of her book (Puhar 1982).

- Drnovšek, Marjan. 1998. 'Prve slovenske priseljenke v Ameriki', *Slovenski izseljenski koledar '99*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Drnovšek, Marjan. 1998. *Usodna privlačnost Amerike. Pričevanja izseljencev o prvih stikih z novim svetom*. Ljubljana: Nova revija.
- Drnovšek, Marjan. 1997. 'Amerika: raj za ženske'. *Zgodovina za vse*, IV/1. Celje: Zgodovinsko društvo Celje.
- Drnovšek, Marjan. 1991. *Pot slovenskih izseljencev na tuje. Od Ljubljane do Ellis Islanda - Otoka solza v New Yorku 1880-1924*. Ljubljana: Založba Mladika.
- Drnovšek, Marjan. 1989. 'Odmevnost Trunkove knjige Amerika in Amerikanci v letih 1912-1913'. *Zgodovinski časopis*, št. 4. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Drnovšek, Marjan. 1988. 'Slovenske izseljenke iz Pas de Calaisa (Francija) in španska državljanska vojna'. *Slovenski koledar '89*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Friš, Darko. 1995. *Ameriški Slovenci in katoliška cerkev 1871-1924*. Celovec. Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva založba.
- Družbeni razvoj SR Slovenije 1974-1972*. 1974. Ljubljana: Zavod SRS in Zavod SRS za statistiko.
- Ferligoj, Anuška & Rener, Tanja & Ule, Mirjana. 1990. *Ženska zasebno, politično ali »nem, sem neodločena«*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Furlan P. William. 1952. *In Charity Unfeigned. The Life of Father Francis Xavier Pierz*. St. Cloud: Diocese of St. Cloud.
- Geografski atlas Slovenije. Država v prostoru in času*. 1998. Ljubljana. DZS, d.d., Založništvo literature, Inštitut za geografijo, Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU.
- Jogan, Maca. 1995. 'Androcetrična ali androgina kultura in (simetrična) družina', *Družine simetrične - enakopravne*. Ljubljana: Vitrum.
- Jogan, Maca. 1986. *Ženska, cerkev in družina*. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Kalc, Aleksej. 1997. 'Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: teme in problemi', *Annales* 10/'97. Koper: Znanstveno.raziskovalno središče Republike Slovenije.
- Klemenčič, Matjaž. 1995. *Slovenes of Cleveland. The Creation of a New Nation and a New World Community Slovenia and the Slovenes of Cleveland, Ohio*. Novo mesto: Dolenjska založba.
- Makuc, Dorica. 1993. *Aleksandrinke*. Gorica. Goriška Mohorjeva družba.
- Malačič, Janez. 1994. 'Labor Migration from Former Yugoslavia', *European Migration in the Late Twentieth Century. Historical Patterns, Actual Trends, and Social Implications*. Laxenburg: IIASA.
- Maučec, Matija. 1933. 'Prenaseljenost in sezonsko izseljevanje v Prekmurju'. *Geografski vestnik* IX/1-4.
- Merkač, Janez. 1994. 'Družina - temelj za preživetje v narodni diaspori.' V: *Družina: Zbornik predavanj in razprav na osrednjih strokovnih prireditvah v Sloveniji v letu*

- družine v Cankarjevem domu v Ljubljani, 25. in 26. oktober. Ur. J. Ramovš. Ljubljana: 247-253.
- Mislej, Irene. 1992. 'Dr. Branislava Sušnik, slovenska antropologinja v Paragvaju', *Slovenski koledar '93*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Petrović, R. 1987. *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd.
- Priseljenci na mejah*. 1999. Unescov glasnik XXX/63. Ljubljana: Mednarodni center Unesco za kemijske študije.
- Plut-Pregelj, Leopoldina&Rogel, Carole. 1996. *Historical Dictionary of Slovenia*. European Historical Dictionaries, No. 13. Lanham, Md., and London: The Scarecrow Press, Inc.
- Puhar, Alenka. 1982. *Prvotno besedilo življenja: oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju*. Zagreb: Globus.
- Purini, Piero. 2000. 'Analisi dei dati statistici ufficiali Italiani riguardanti l'emigrazione dalla Venezia Giulia nel periodo 1921-1938'. *Annales* 10/1(20). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko & Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper.
- Slovenska žena*. 1926. Ljubljana: Splošno žensko društvo.
- Tomšič, Vida. 1980. *Ženska v razvoju socialistične samoupravne Jugoslavije*. Ljubljana: Delavska enotnost / Naša žena.
- Tomšič, Vida. 1978a. *Komunistična partija Jugoslavije v boju za emancipacijo žensk*. Ljubljana: ČZDO Komunist.
- Tomšič, Vida. 1978b. *Ženska, delo, družina, družba*. Ljubljana: ČZDO Komunist.
- Serše, Saša. 1998. 'Ženske naj bodo doma, naj bodo dobre gospodinje in matere'. V: *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes*. Ptuj: Zgodovinski arhiv: 49-71.
- Stranj, Pavel. 1999. *Slovensko prebivalstvo Furlanije - Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi*. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut.
- Valenčič, Vlado. 1990. 'Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne'. *Dve domovini/Two Homelands* 1. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.
- Werner, Erich. 1985. *Slovenci v Porurju*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica.
- Zagoričnik Simonović, Ifigenija. 2001. 'Kako naj se opredelim?', v: Marjeta Mikuž, Monika Kokalj Kočevar, Nataša Strlič, Marjan Drnovšek, Daša Hribar (uredniki), *Izseljenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije.
- Zlotnik, Hania. 1995. 'The South-to-North Migration of Women'. *International Migration Review* 29(1). New York. Center for Migration Studies.

POVZETEK

IZSELJEVANJE SLOVENK IZ ZGODOVINSKEGA VIDIKA

Marjan Drnovšek

Tiho in nekako v ozadju moškega izseljenskega vala so se vzporedno izseljevale tudi Slovenke v 19. in 20. stoletju. V mislih imam poročene žene, ki so sledile svojim možem, nato dekleta, ki so kot sestre, hčerke ali zaročenke sledile bratom, očetom in zaročencem in tudi samostojne ženske, ki so odšle v svet z upom na boljše življenje. Najmočnejša kategorija so bile soproge, čeprav je to težko dokazati s statističnimi podatki. Toda v celoti je število izseljenk vedno zaostajalo za številom moških, vendar nikoli ni bilo zanemarljivo. V avstrijskem obdobju (do izbruha prve svetovne vojne) so v avstrijskem valu predstavljale 35% (1876-1910), iz upravnih dežel v Sloveniji, npr. Kranjske 21,4% (1892), samo iz Kočevskega področja omenjene dežele 31,3% (1892). V Egiptu so Slovenke sestavljale kar 96,3% v slovenskem valu (1897). Pri štetju prebivalstva v Nemčiji (1900) pa se je za slovenski jezik odločilo 29,8% Slovenk. Med obema vojnama (1918-1941) so v izselitvenem valu iz Prekmurja predstavljale 29% (1929), 36% (1930) in 41% (1931). Med slovenskimi priseljenci v Nemčiji je bilo leta 1939 kar 45,7% žensk. V izseljenskem valu v povojnem času je bilo leta 1971 kar 40,1% žensk z območja cele Jugoslavije. Med zaposlenimi najdemo zlasti kuharice, služkinje, vzgojiteljice otrok, dojljice (Egipt), izseljenske učiteljice, delavke in le redke izobraženke. Stopnjevanje obsega zaposlenih priseljensk narašča v vsem obravnavanem obdobju. Redke so do 1914, z izjemo izdelovalk klobukov iz Domžal (New York, Cleveland, Chicago) in dojljice, varuške in guvernante v Egiptu. Med obema vojnama so kar množično odhajale v Francijo in Nemčijo kot agrarne sezonske delavke. Večje število zaposlenih žensk najdemo tudi v povojnem ekonomskem izseljenskem valu v Nemčijo in skandinavske države.

Odnos katoliške cerkve do izseljevanja žensk je bil bolj odklonilen, hkrati pa razumevajoč s pogojem, da ostane družina skupaj tudi v tujini. Manj so to problematiko obravnavale države (Avstrija, prva in druga Jugoslavija). Med redkimi moškimi intelektualci najdemo njihove poglede do izseljevanja žensk in njihovega življenja v novih okoljih, več med izobraženimi ženskami. O ženskah-izseljenkah so pisale npr. pisateljica Zofka Kveder (1878-1926), Ana Župančič, političarka Alojzija Štebi, po letu 1945 političarke Vida Tomšič, Zora Tomič in druge. Kar nekaj jih zasledimo med izseljankami.

Razprava želi opozoriti na številna neraziskana področja glede vloge izseljenk v novih okoljih, njihovega izobraževanja in zaposlovanja in političnih pravic. Z vidika utrjevanja slovenske identitete v tujini je bila velika vloga mater pri vzgoji otrok, če sodimo po publicistični literaturi in tiskanih virih. Ženske zasledimo v izseljenskih organizacijah in kot sodelavke v časopisih, učiteljice izseljenskih otrok, misijonarke itd. Le redka pa so bila izseljenska društva, ki so bila samo ženska, kar velja tudi za časopisje.

Skratka, glede raziskovanja ženskega dela migracijskega dogajanja pri Slovencih, da o otroškem sploh ne govorimo, smo šele na začetku, zlasti še, če imamo v mislih zgodovinski aspekt za čas modernih migracij v 19. in 20. stoletju.

Marjan Drnovšek je doktor zgodovine in arhivist na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU v Ljubljani in raziskuje različne vidike migracijskih gibanj pri Slovencih v 19. in 20. stoletju.

SLOVENIAN WOMEN'S STORIES FROM AMERICA

Mirjam Milharčič-Hladnik

COBISS 1.01

INTRODUCTION

I collect life stories of Slovenian women migrants and their female descendants as part of my work on the research project titled *The Role and Impact of Women in Preserving the Cultural Heritage among Slovenian Migrant*. It is a large three-year study of the Institute for Slovenian Emigration Studies covering The United States and Canada as my working fields and a selection of European and African countries and Australia which have been researched by my colleagues from the Institute. The main goal of the study is to highlight the woman's roles, efforts and achievements in preserving the Slovenian cultural heritage in the family, in the community and at work -from the historical and contemporary perspective. The »Slovenian cultural heritage and the woman's role in preserving it« will be defined by the women migrants and their female descendants themselves. In the research process they are the main source of information, definitions, interpretations and narratives collected through in-depth interviews, conversations, life story telling and women's written (auto)biographical texts.

The research core presupposition is that the role of women in preserving cultural heritage is specific and special. Demographically and culturally of the same origin, men and women immigrants have lived very much the same life. Nevertheless, women's responsibilities, opportunities, roles and experiences at work, at home and in their community are very different from that of men. Many studies have discovered very much the same as Donna Gabaccia sums up in the following sentences: »First as community activists and later as socializers of children and organizers of family and religious rituals, immigrant women reproduced and transformed cultural traditions through their labors. Men at first sought women's help in reproducing ethnicity but then abandoned it, leaving it increasingly to women and their domestic roles. It is scarcely surprising that women, more than men, continue to view ethnicity and their immigrant 'roots' as an important influence on their lives.« (Gabaccia 1994, p. 131)

In studies and surveys, Slovenian women immigrants in America do appear occasionally. In fact, another prominent scholar in this field, Maxine Seller, starts the introduction to her book on immigrant women with a famous quotation from Marie

Prisland's recollections *From Slovenia to America* (Seller 1994, p. 1)¹. Also a few books were written by the Slovenian immigrant women themselves and were published in the United States or in Slovenia. In spite of all that, the role of the Slovenian migrant women in preservation of the ethnic life-style, values and identity is yet to be documented and proved. I have to underline that this research study of the Institute for Slovenian Emigration is the first of its kind in Slovenia and we can only hope that it is not the last.

I have joined the project very enthusiastically for two reasons. As a sociologist involved in women studies, I find collecting the obscure, undocumented life stories and participating in the analysis and theoretical reflexions on the fairly unknown experience of the Slovenian immigrant women very challenging; and second, I am a migrant myself and having lived in New York for the last three years I myself reflect on this specific experience on a daily basis. I have been collecting women life stories and different information on Slovenian immigrants to the United States for a year now and in this essay I am going to outline some problems concerning the methodology I use and a few preliminary observations I have made so far.

1. IS THERE ANYTHING IN A WOMAN'S LIFE WORTH TELLING?

Methodologically speaking, I adopted a pragmatic and eclectic approach in a consistently qualitative manner of research work. From different kinds of oral history interviews, I have chosen the individual life story, which is recorded mainly in one-to-one encounters and enriched by photos and other kind of memorabilia. It has happened however a few times that I interviewed a group: once, there were four sisters sitting in my hotel room, talking about their lives more or less simultaneously and enjoying it tremendously; a few times I had a mother and a daughter sitting together in their living room, the daughter waiting patiently for her turn to speak; and once I listened to two sisters recalling together their childhood in an extended Slovenian family. The choice of women I ask to participate in the study is not restricted by their age, generation or year of migration, by place of residence, level of education, social status, or their engagement in public life. I try to collect stories of elderly women first but in general there is no selection or preferred group of women that I want to interview.

I call the women I speak to narrators as I find this description the most accurate in regards to the method of work: instead of asking them a set of predetermined ques-

¹ She chose the famous anecdote in which Marie Prisland described how in 1906 she and a group of Slovenian immigrants waited for the inspection at the Ellis Island. Somebody asked for the water and when the guard returned with a pail he gave it first to the women with a simple explanation: »Ladies first!« Hearing this unbelievable principle for the first time in life, one elderly woman stepped forward and happily exclaimed: »Živela Amerika, kjer so ženske prve!«. However, there is a cruel irony in this exclamation, as Seller puts it, because for a majority of immigrant women it meant they »were first to be underpaid, unemployed, and abused« (Seller 1994, p. 2). Marie Prisland was a brave and determined exception to this rule.

tions and recording their replies I ask them to tell me their life story which I listen to, record and, if necessary, encourage with an occasional question and/or comment. I find it very important to make the interviewee feel as a narrator as this turns her into a subject in control of the telling of her life experience and the interview becomes a listening of her narrative. However, even though this method results in detailed and personal accounts of life experiences, it also creates a few problems.

Betty Rotar, Sophie Matuch, Marion Slejko and Vida Zak are the four sisters who have been active in the Slovenian community in Cleveland since childhood. The photograph was taken at the Slovenian Workmen's Home where they regularly help as volunteers in preparing and serving the traditional Friday "fish and chips" dinner. (Photo: Mirjam M. Hladnik)

First, as in any research, it is necessary to understand how our own interest in the research and our approach to it shape the other's narrative, no matter how independent the narrator's position is. In other words, it means that »just as treating women as narrators requires interpreting the telling itself, understanding how the researcher's interest and assumptions shape the narrative requires interpreting the interaction itself.« (Chase and Bell 1994, p. 80). Second, we have to remind ourselves more than once that what we are listening to, recording and going to use as our study material is not the woman's actual life experience but only her narrative about it. Which, again, makes it more, and less, interesting and useful at the same time. Let me illustrate this with an example: my very first narrator was my friend's aunt who lives in New York and my friend even helped to establish the first contact. When I went to see her I had already known a few things about her life as my friend felt compelled to tell me a few facts she regarded relevant. The aunt's narrative, however, left those facts out entirely. A couple of weeks later, I talked to a priest of Slovenian church in New York about this study. When I mentioned her, he smiled and told me about her exceptional role during the time immediately after the proclamation of the Slovenian independence. As a well-respected person in the community who knew a lot of people she was the main force behind the activities they organized to help Slovenia, and on the occasion of the demonstration in

front of the United Nations Building she even held a speech. In her narrative, she never mentioned any of this either. The first methodological question therefore is: when an obscure, undocumented life experience is recovered by the woman's own recounting of that experience, how should I represent it? There are at least three options: first, I can publish the life story as it was told (if I get the permission to do this); I can interpret the recounted experience and put it in a wider historical and personal context; or I could use only some particular parts of the narrative just to illustrate my own version of immigrant woman's life as I creatively imagine it according to my own research interests and assumptions.

Collecting stories is based on the principle of an open invitation to the woman I choose to interview. The woman is given all the information about my research, its aims, my track record and an explanation about the method of work in advance. I also make it clear I am interested exclusively in the woman's perspective on the migrant experience rather than her political background. As I openly declare I have no interest in the political aspect of their stories, women generally drop their concerns and fear in this respect. So far, very few have refused my invitation for an interview. I believe this is due to my approach, which is one of naïve curiosity as well as to some personal and professional characteristics which make me suitable for this task: being a woman, a Slovenian, a migrant, a mother and a researcher. Even if I rarely experience a rejection and almost never hostility, problems do occur all the time. My incapability of asking potentially embarrassing questions and my fear to manipulate the narrator into conflicting topics which are important for the study but might be a taboo for her is one of them. Another problem, a more objective one, is the intersubjectivity itself. It often happens that the narrator does not understand why her life is interesting to the researcher, and it is quite common that the narrator and the researcher only assume that they understand each other's motives and purposes in this complicated communication situation. There is always the possibility of a fatal or funny misunderstanding. A very successful woman of Slovenian origin who could hardly squeeze our interview on her busy schedule is a good example. When we met in the lobby of the hotel in Pittsburgh she looked at me in disbelief and said: « Well, I expected an older woman with grey hair and a scarf. » She came prepared to tell me just a couple of facts about her life (which she had to read from a tiny scrap of paper), but as I obviously didn't meet her expectations she seemed to have a problem even with that. I will always wonder if she nevertheless told me more than she had intended when she realized I was not a Slovenian peasant woman of a hundred years ago.

The most common problem, however, is that women find it hard to believe that somebody might be interested in their lives. »What can I tell you about me?« they ask, especially when I explain I am interested in their everyday life. Many women feel their everyday life is exactly the thing that is not important and does not call for attention. In their view, there is nothing to tell about the fact they have acted as mothers, wives, employees, activists, volunteers. In the analysis of their stories, it is necessary to take such attitude towards the importance of their work and life into account very seriously.

This modest and humble self-perception seems to be the key element of self-censoring. In other words, this appears to be the main mechanism which sets limits on the richness of stories and will require serious second methodological and conceptual consideration. As I have mentioned before, it is important to reclaim the women's experiences, to record and document them but it is also necessary to understand how complicated the issue of the representation and interpretation is. Even if we opt for the »creative imagining« option where many details which are absent from the narrative can be imagined and creatively reconstructed, there are still unbridgable gaps in the narratives concerning problematic, embarrassing and sad parts of their life experiences which can never be fairly and honestly imagined.

Mary Ann Bebar has been a president of the SNPI Westmoreland County Federation for six years and is very involved with the Slovenian community in the Pittsburgh area. The photograph was taken in a restaurant where she talked to the author. (Photo: Mirjam M. Hladnik)

Not surprisingly, there are also many achievements and public successes that are never mentioned by the women themselves and are »muted, particularly in any situation where women's interests and experiences are at variance with those of men. A woman's discussion of her life may combine two separate, often conflicting, perspectives: one framed in concepts and values that reflect men's dominant position in the culture, and one informed by the more immediate realities of a woman's personal experience. Where experience does not 'fit' dominant meanings, alternative concepts may not readily be available. Hence, inadvertently, women often mute their own thoughts and feelings when they try to describe their lives in the familiar and publicly acceptable terms of prevailing concepts and conventions.« (Anderson and Jack 1998, p. 157). And though the oral history interview is clearly a valuable method for uncovering women's perspective and experience it is not always easy to hear it, as I tried to illustrate with

my first narrator's example. As Kathryn Anderson and Dana Jack beautifully put it: »To hear women's perspective accurately, we have to learn to listen in stereo, receiving both the dominant and muted channels clearly and tuning into them carefully to understand the relationship between them.« (ibid.).

2. WHY DOES SHE PLANT TOMATOES IN FRONT OF HER HOUSE?

I started working on the project in January 2002. Until now, I have visited Joliet, Washington D.C, Cleveland and Pittsburgh, and I work in the New York area full time. I started collecting life stories in Joliet when they celebrated the 75th anniversary of the Slovenian Women Union of America, the largest and oldest Slovenian women organisation in the States. I had an opportunity to visit its Home Office in the Slovenian Heritage Museum, and I held interviews with the members who joined the celebrations from all over America. In Cleveland, I was interested in the second women organisation in America called Progressive Women of America, which was established in 1934. I talked to a number of its members of various ages and background, and I also visited some of Slovenian still active religious and secular institutions in the Cleveland area. Washington D.C. seems to be the preferred place of settlement for the Slovenian migrants who arrived soon after the World War II and this fact made many interviews exceptionally informative from this politically highly charged aspect. Apart from many interesting narratives I collected there, I found Pittsburgh a particularly amazing experience. I went to see the places where the first Slovenian immigrants settled around the steel mills and coal mines and where they had lived in the smallest and poorest houses but nevertheless built as big churches and national homes as any other ethnic group.² In New York, I work steadily, mostly talking to younger women of Slovenian background and native Slovenians who have immigrated to the U.S. in the last decade or two. So far, I have collected sixty narratives covering a very wide range of different times and places in which these women have lived.

For working purposes, I divide the Slovenian migration to America in three waves: the first wave includes immigrants who came between the end of the 19th century and the beginning of the World War II; the second wave started soon after the end of the World War II and ended in 1960; and the third wave covers the period from 1970 until today.³ The difference between the first immigrant wave and the second in regards to

² My work at these places would not be possible without a generous help, guidance and hospitality of the SWUA leadership and especially Lynn Zalokar and Jonita Ruth in Joliet, Illinois; dr. Lea Plut-Pregelj and Nika Kovacic in Washington D.C.; Florence Unetic and Joe Valencic in Cleveland and Sharon Ujcic and Joe Lubich in Pittsburgh. I am grateful to them and to the women who participated in the study.

³ From the first immigration wave I have collected 36 stories: I recorded the life story of one woman who is an original immigrant; 23 narratives were told by the second generation women, 7 by the third and 5 by the fourth generation of the women with Slovenian background. From the second wave I have documented 9 stories: 5 are from the women who left Slovenia soon after the second World

the women's motives to leave their homeland is well known. In the pre-war period it was mainly the economic hardship that drove people away from Slovenia whereas after the war the Slovenians tended to leave mainly for political reasons. The motives of the third wave could hardly be explained by economic or political factors. The young Slovenian women who have left their country in the last twenty years are naming the following motives for coming to America: they wanted to see the world, widen their horizons and get new experience; they wanted to go away from the Slovenian over-controlling social rules; they won a scholarship and came to study or just came to study and support themselves by working; they completed their education in Slovenia but wanted to work in a different environment, prove themselves in a more competitive world and learn as much as they could along the way; and, of course, they followed their heart. Many Slovenian women of the third, modern wave don't come to America for the sake of love but quite a lot of them stay because of it.

Initially, my hypothesis was that this could be the main distinction in the motives of the three waves: the first wave left for economic reasons, the second wave for political reasons, and the third wave for quite personal reasons, or rather, for love. However, it quickly became clear this hypothesis did not hold water. It proved very useful, though, as it alerted me to an important point. I realised a large number of women from all waves shared the same motive for their immigration, that is, there were quite a few from the first and from the second wave who left Slovenia for the same reason. The motive for immigration which seems to be prevailing among women of all ethnic groups and from all periods is their man or/and a family. When we look closer, it becomes clear that the difference between the first two waves and the third one lies somewhere else – we should look for it in the changing economic and political situation in the United States on one side and in Slovenia on the other. In the United States, poverty and ethnic intolerance have been replaced by relatively high standard of living and multiculturalism; and in Slovenia today, we are also witnessing a fairly high standard of living and political freedom. The motive which remains the same in considerably changed conditions is the woman's attachment to her existing or potential family. This motive applies to the modern, dynamic, highly educated, emancipated and ambitious women of the third wave as well as to those of the previous eras. My preliminary conclusion therefore includes all three immigration waves and focuses on what they have in common in spite of considerable differences among them.

From the point of view of my research, the stories recorded so far confirm that the woman's role in preserving the cultural heritage among Slovenian immigrants is extremely important on the public as well as on the private level. Women are the activists in the Slovenian community, in church and in organisations; they are members of the singing, dancing and theater groups; they work in countless volunteer projects; and they are active in their own women organisations, many of them in more than one.

War and 4 from the second generation women with Slovenian background. From the third wave I have recorded 15 narratives by the women who came to America after 1960 but mainly between 1970 and 2000.

But because an important part of the cultural heritage is preserved at home and in the kitchen, which has traditionally been the woman's domain, the woman's role is wider and its impact on the identity of family members crucial. As a home maker the woman spends more time at home than her husband even if she is employed; she looks after children; she uses the Slovenian language at least when referring to food; she prepares regularly or at least occasionally Slovenian dishes; she celebrates Slovenian holidays and adds something Slovenian to the celebrations of the American ones; she talks about the people of the same origin and maintains correspondence with the family and friends back home. Even if a woman does not have her own children, it is not unusual that she plays an important part in preserving of the Slovenian cultural heritage and identity in the families of her relatives. One of the woman I spoke to, for example, has written a detailed family history for her nephews and neices whose parents did not pass it on to them and they missed it.

In respect to the traditional role of women which links preserving the ethnic traditions to the family life and feeding, I find it particularly interesting to see how the two main Slovenian women organisations have developed over the years. In 1926, Marie Prisland founded the Slovenian Women of America because she became annoyed by the fact that women in Slovenian organisations were allowed to work but not hold the leading positions. Nevertheless, the program of her organisation has never been politically oriented, its aim has always been mutual help and support in preserving the Slovenian traditions. Progressive Women of America, on the other hand, was an organisation founded eight years later with clear political aims and purposes. They advocated women education, women's engagement in public life and in charity and they promoted women as public persons. I learned on my visit in Cleveland that their program seems to be completed as women today can and do study, are engaged in public affairs, and the need for charity work for Slovenia has diminished considerably. Not only that, young women increasingly seem to need what the program of Slovenian Women of America has always offered, that is, preserving the Slovenian cultural heritage, and especially one particular part of it, cooking. Florence Unetich, the chairwoman of the Progressive Women of America, and Joyce Plemel who was present when the organisation was founded in the living room of her parents, told me that by far the most successful event they organized in recent years was the demonstration of how to make an apple strudel. It was attended by one hundred and fifty young women (and men) from the area.

This is the situation, which is stressed in the introductory note to the *SWUA Cookbook*: »Sociological research – including my own on Slovenian Americans – suggests that food preferences, together with singing and music, are characterized by remarkable durability. Immigrants may shed their »old country« clothes and some of their customs at the very first notice of ridicule or embarrassment, yet their grandchildren still gleefully refer to the way grandma prepared a dish and don't want her art to be lost.« (Gobetz 1998)⁴ Among many other scholars and researchers, this is also what

⁴ The cookbook by Progressive Women of America is titled *Treasured Slovenian and International Recipes* and the fourth edition was published in Cleveland in 1995.

Florence Unetich, the president of the Progressive Women of America, has been a singer, organizer, leader and volunteer in the Slovenian community in Cleveland all her life. The photograph was taken in the garden of her house. (Photo: Mirjam M. Hladnik)

Corinne A. Krause found out when she conducted her well-known study in Pittsburgh. The study was a very serious oral history project, including the life stories of three generations of women in seventy-five Italian, Jewish and Slavic families in Pittsburgh area. Based on two hundred twenty-five women narratives her conclusion is: »Daughters of immigrants, the second-generation 'mothers' [of this book], understood from childhood that a degree of assimilation was essential in order to feel at home in American society. They wanted above all else to be American. Most of their children, the third generation 'daughters', expressed a longing for ethnicity, even though ethnicity no longer served the pragmatic purpose it had for their grandparents. Instead, ethnicity for most third-generation women had nostalgic and psychological value. Comfortable in their American identity, 'daughters' looked to the ethnic group to satisfy a need for intimacy and belonging.« (Krause 1991, p. 208)

This nostalgic and psychological value of ethnic identity, which is so common among the middle class white ethnic minorities and the »Americans of later generations« has been labelled by some researchers as the »new ethnicity« or even the »dime store ethnicity« (Waters 1990, p. 6-7) It means that today, the identity can be chosen and the choice does not require any serious considerations nor it results in any existential consequences. As many surveys and studies suggest the ethnic identity for the Americans of white European background has become important for symbolic rather than existential reasons. The symbolic identification with their ancestry looks like a leisure time activity and it is not only a matter of choice but also a dynamic part of identity. It can be changed and it can be invented and re-invented again if necessary. Mary Waters conducted a study about ethnic identification among the third and fourth-generation upper-middle-class Roman Catholic white Americans and her findings are very relevant for those of Slovenian origin: »Part of the reason that ethnicity is so appealing to people is evident in the reasons people give to the question of why they 'like being

ethnic'. Being ethnic makes them feel unique and special and not just 'vanilla', as one respondent put it. They are not like everyone else. At the same time, being ethnic gives them a sense of belonging to a collectivity. It is the best of all worlds: they can claim to be unique and special while simultaneously finding the community and conformity with others that they also crave«. (p. 151).⁵ The narratives of the women of Slovenian origin which I have collected echo this kind of thinking about identity: some of the women had not known they were of Slovenian background until their late teens and once they discovered it they fully embrace this ethnic option; others did know but paid no attention to it until they had their own children; some women who are of mixed origin identify more with the Slovenian side because of the positive memories they have about their Slovenian grandparents; and some have recently decided to declare themselves of Slovenian origin just because it is »something special and unique«.

Lisa Kokal is the second generation Slovenian of the second immigration wave who lives in Washington D.C. area. She was one of the youngest narrators of the study. The photograph was taken during her talk with the author in a house of Lea Plut Pregelji. (Photo: Lea Plut-Pregelji)

⁵ As the author puts it very clearly, these all does not work for the members of racial minorities, for non-white and Hispanic Americans, whose lives are very strongly determined by their race, ethnicity or national origin no matter how much they choose not to identify themselves in ethnic or racial terms. This is the position in which the first wave Slovenian immigrants and all the other European immigrants of the pre-war period found themselves in America – they were treated as “blacks” and subhuman.

Slovenian women who have moved to America in the last ten to twenty years are in a very different position because for them the question of identity and the choice of symbolic ethnic identification does not exist. It does not mean, though, that this position is not a complex and sometimes very complicated one as some of the collected narratives reveal. A woman who has been living with her family in Washington for twenty years told me that she felt she had lost her roots and was symbolically a homeless person; on the other hand, a woman who has been living in New York for the last eleven years defined herself as a 'two-homes' person and asked: »What will become of me when I am sixty? I am not an American and will never be but also I have never lived in my own independent country. When I retire I do not want to live here, but on the other hand, if I go back to Slovenia; I will be a foreigner there«. The young Slovenian women I meet in New York City regard the problem of preserving the Slovenian cultural heritage and maintaining their ties with their home, language, parents and friends as solved to a large extent by having access to the internet. As one of them defines it, her home is her briefcase and her computer. Having an email address allow them to maintain daily communications with their parents, friends, even children; on their computer they keep their photos, albums, letters and other memorabilia; and on the internet they can check the situation in Slovenia, read books and newspapers, listen to the radio and TV programs or join a chat group in Slovenian. If they feel like doing it, of course. Sometimes they do not want to have anything to do with the Slovenian political or everyday situation and they do not like being around the Slovenian immigrants who live in the same area. It is exactly the tradition or heritage that is supposedly nourished or discussed at this kind of meetings which turns them away. As one of them put it: "I have Slovenian friends here in America who would never go out to meet other Slovenian women. Why would you want to talk about recipies?".

However, sometimes their views on the cultural heritage change when they start a family and have children. Even those who feel strongly about preserving their cultural heritage are faced with the questions of cultural and ethnic background, language and tradition in a much more definite way when they are addressing their children's future. It seems that many of them expect their children to learn Slovenian regardless of the ethnic background of their father. The range of replies to a question why this is an important issue for them is very wide: for many of them it is because they maintain very strong ties with the family in Slovenia and visit them regularly; a lot of them are not sure if they are going to stay and an option of going back remains present, especially if they are married to a Slovenian; quite some of them regard the Slovenian identity as a culturally rich and inspiring; and more than one thinks that bilingual kids are smarter and more open minded than others.

It is interesting if we compare their answers with the answers of the women of the same age who are the daughters of the second, post war immigration wave. They rarely speak Slovenian themselves but nevertheless want their children to learn it: one of them would like to spare her children the painful search for their identity she went through because her father did not want her to know his origin; another thinks her deceased

father would want her children to be proud of their Slovenian background; and quite a few of them believe that America today values those of dual ethnicity. In this respect, I was told by one of them, it is particularly flattering that being Slovenian is very special as it sounds so exotic. It is very interesting then what Rose Mary Prosen wrote about the Slovenian language in her childhood in Cleveland, about seventy years ago: »Alas, however, I refused to speak Slovenian. What was a Slovenian? A hunkie. A greenhorn. A dumb Slav.« (Prosen1977, p. 28) Does it mean that we have come full circle?

CONCLUSION

It is obvious that »the dilemma of deciding how much of one's heritage and customs must be sacrificed to camouflage oneself as a member of the mainstream society« (Danquah 2000, p. xv) can never be solved. For the first and second Slovenian immigration waves we can assume that every woman tried to resolve it in her own way. However, for the second and third generations and for the contemporary Slovenian immigrant women in America the dilemma has been turned around. The issue now is how much of one's heritage and customs must be preserved to put oneself as a member of a particular ethnic origin in the mainstream society. Even when a woman cherishes and preserves her Slovenian cultural heritage in a very private and intimate way and does not want to attend any organized activities or events in this regard, she plants tomatoes and flowers in front of her house every year and is proud of it. The turnaround has been possible because Slovenians, as other European immigrants, have climbed in one hundred years to the position of American middle class and acquired in the post civil rights era the status of the whites. Besides, the Slovenian women who come to America today already are middle class, well educated, independent, ambitious, clever and, of course, white. The women narrators are in this context of a special importance because they can tell us about the subtle material that identity is made of. They help us understand the complex ways in which they work as socializers on the public as well as private level, which at the end of the day explains, why there is always something in a woman's life worth telling.

BIBLIOGRAPHY

- Anderson, K., Jack, D.S. (1998). Learning to listen, Interview techniques and analyses. In Perks, R., Thompson, A. (Eds.). *The Oral History Reader*. (pp. 157-171). London and New York: Routledge.
- Arnez, J. (1966). *Slovenci v New Yorku*. New York: Studia Slovenica.
- Bell, T. (1976). *Out of This Furnace, A Novel of Immigrant Labor in America*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Besednjak M. (2001). *Roža med trni*. Miren: Oko.

- Brownstone, D.M., Franck, I.M., Brownstone D. (Eds.) (2000). *Island of Hope, Island of Tears*. New York: Barnes&Noble Books.
- Chase, S.E., Bell C.S. (1994). Interpreting the Complexity of Women's Subjectivity. In E.M. McMahan, K.L. Rogers (Eds.), *Interactive Oral History Interviewing*, (pp. 63-81). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Danquah, M.N (Ed.) (2000). *Becoming American, Personal Essays by First Generation Immigrant Women*. New York: Hyperion.
- Donell A., Polkey P. (Eds.) (2000). *Representing Lives, Women and Auto/biography*. London: Macmillan Press.
- Futrell, A.W., Willard, C.A. (1994). Intersubjectivity and Interviewing. In E.M. McMahan, K.L. Rogers (Eds.). *Interactive Oral History Interviewing*, (pp. 83-105). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gabaccia, D. (1994). *From the Other Side: Women, Gender, and Immigrant Life in the U.S., 1820-1990*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.
- Gabaccia, D. (Ed.). (1992). *Seeking Common Ground, Multidisciplinary Studies of Immigrant Women in the United States*. Westport, London: Praeger.
- Gobetz, E. (1998). Our Heritage, the Art of Cooking and Multiculturalism. In *More Pots and Pans, A Cookbook of the Slovenian Women Union of America*. Joliet: SWUA.
- Janezic, J. (1989). *Pepca's Struggle*. New York: Vantage Press.
- Krause, C.A. (1991). *Grandmothers, Mothers and Daughters, Oral Histories of Three Generations of Ethnic American Women*. Boston: Twayne Publishers.
- Molek, M. (1976). *Immigrant Woman*. Dover, Delaware: M. Molek, Inc.
- Neidle, C.S. (1975). *America's Immigrant Women*. New York: Hippocrene Books, Inc.
- Odorizzi, I.P. (Ed.). (1978). *The Footsteps Through Time*, Washington: Landmark Tours.
- Praček-Krasna, A. (1978). *Med dvema domovinama*. Ljubljana: Založba Lipa.
- Prisland, M. (1978). *From Slovenia - to America*. Chicago: Slovenian Women Union of America.
- Prosen, R.M. (1977). Looking Back. In G.E. Gobetz, A. Donchenko (Eds.) *Anthology of Slovenian American Literature*, (pp. 25-35). Willoughby Hills: Slovenian Research Center of America.
- Seller, M.S. (1994). *Immigrant Women*. Albany: State University of New York Press.
- Waters, M.C. (1990). *Ethnic Options, Choosing Identities in America*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.

POVZETEK

ZGODBE SLOVENSКИH ŽENSK IZ AMERIKE

Mirjam Milharčič-Hladnik

V tekstu je prikazano prvo leto dela na raziskavi Vloga in pomen žensk pri ohranjanju slovenske kulturne dediščine med migranti. To je obsežna raziskava Inštituta za slovensko izseljenstvo v Ljubljani, ki obsega nekaj Evropskih in Afriških držav ter Australijo, in Združene države Amerike ter Kanado, ki sta raziskovalni področji avtorice teksta. Raziskava temelji na predpostavki, da je izkušnja žensk pri ohranjanju kulturne dediščine posebna in specifična in izhaja iz prepričanja, da je edini relevantni način, kako jo dojeti in analizirati ta, da poslušamo ženske, ko o njej pripovedujejo. Temeljni metodološki pristop raziskave, ki jo avtorica izvaja v Ameriki, je zato zbiranje življenjskih zgodb žensk tako v ustni obliki kot tudi v pisni obliki (avto)-biografskih besedil. Tekst je razdeljen na dva dela in v prvem predstavlja nekatere metodološke zadrege, ki so objektivno povezane z vsakim »oral history« projektom ter subjektivne težave, ki nastopijo zaradi osebnih lastnosti raziskovalke. Avtorica opozarja na vsakokratno specifično intersubjektivno situacijo, na osebna prepričanja in predpostavke raziskovalke ter na prevladujočo žensko selektivnost pri opisovanju lastnih življenjskih dosežkov kot elemente, ki jih moramo pri analizi zgodb najresneje upoštevati. Drug problem, na katerega opozori, je sama reprezentacija in interpretacija zbranih življenjskih zgodb in vloga kreativne imaginacije pri tem.

V drugem delu so nanizane nekatere ugotovitve, ki izhajajo iz do sedaj zbranih življenjskih zgodb žensk različnih starosti, poklicev, socialnih statusov in generacij ter obdobj, v katerih so same oziroma njihovi predniki, imigrirale v Ameriko. Pripovedi žensk dokazujejo, da je njihova vloga pri ohranjanju kulturne dediščine pomembna tako na javnem področju, kjer so ženske aktivne in velikokrat vodilne v slovenskih skupnostih, organizacijah, društvih, kot na privatnem področju doma in kuhinje, kjer njihova vsakodnevna skrb za negovanje tradicionalnih navad, praznikov, jezika, pesmi, jedi in vrednot odločilno vpliva na izoblikovanje identitet družinskih članov.

Mirjam Milharčič-Hladnik doktorica sociologije kulture, docentka sociologije vzgoje, znanstvena sodelavka Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Znanstveno-raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani.

SLOVENE-AMERICAN WOMEN WRITERS AND POETS IN THE 1930S: BETWEEN LITERATURE AND SOCIAL ENGAGEMENT¹

Irena Milanič

COBISS 1.02

The 1930s was one of the most difficult decades in American history. But in these same years one relatively small immigrant community in the United States – the Slovene community – experienced an amazing cultural productivity partially fueled by some very dynamic women writers and poets. Their names were known by the Slovene immigrants in the United States, because they were also active as public lecturers, teachers of the Slovene language, managers of local clubs, choral conductors and directors of dramatic performances.

The cultural activity of Slovenes in America as that of other immigrant groups developed around their mutual benefit societies. In this paper I will concentrate on the case of the *Slovenska narodna podporna jednota* (*Slovene National Benefit Society*) or *SNPJ*, one of the major Slovene mutual-aid societies in the United States. This organization published two papers: *Prosveta* (Enlightenment) – the paper for the members of the adult department and *Mladinski list*–Juvenile (now *The Voice of Youth*) for the under-sixteen members. In 1929 Ivan Molek became the first editor in chief of all the *SNPJ* publications. He understood the importance of involving Slovene-American writers and poets as contributors to his papers. A number of young immigrant women answered his appeal, such as Katka Zupančič, Anna Praček Krasna and a second generation Slovene-American Mary Jugg.

For more than a decade their poems, short stories, articles and dramatic sketches were the core of the youth magazine *Mladinski list*. Readers' letters to the paper reveal how these authors were accepted heartily by the young members. Katka Zupančič excelled in her numerous children's poems which she also illustrated. Even though she wrote mainly in Slovene she managed to appeal to her readers through simple language and scenes that were close to the young readers' experience. Her writings encompassed all the harshness of immigrant life, but were softened by humor and the use of a child's point of view. In her poems and short stories Anna Praček Krasna reproduced her autobiographical experiences first as a child in the old country during the first world war the first and then as a young woman in search of a job in New York city which she called *the Babylon*. She wrote in Slovene as well as in English and her short stories

¹ This paper was presented at the AAASS 34th National Convention in Pittsburgh, Pennsylvania, in November 2002.

brought the children of the immigrants closer to the world of their parents. Krasna's best poems portrayed the Great Depression in New York and gave voice to humble figures pressed to the margins of society by the Crash. In her short stories and poems Mary Jugg also depicted the Great Depression realistically, but with an emphasis on how modern education and science could improve the living conditions. Her poetry, however, is more introspective and self-referential: in particular she investigated the individual soul in the crucial moment of facing one's limits and fears.

These women also contributed to other Slovene papers in America: the socialist weekly *Proletarec* (The Proletarian), the yearly *Ameriški družinski koledar* (American family almanac), the monthly literary magazine *Cankarjev glasnik* (Cankar's Herald) and *Majski glasnik - The May Herald*, issued on May Day. Additionally all three were activists inside the Slovene community and inside the socialist movement in particular. Their literary productivity as well as their community work demonstrate a clear commitment to the younger generation. For instance, Katka Zupančič was a teacher of Slovene at the SNPJ English speaking lodge *Pioneer 559* but also a prompter and a director of dramatic performances at the *Chicago Socialist Club*. In the years 1934-36 Mary Jugg organized a youth group called the *Red Falcons* for the same Socialist club and in 1938 she played a central role in promoting the creation of *Juvenile Circles* at the *SNPJ*. In 1931 Anna Praček Krasna gave a series of English and Slovene speeches to Slovene immigrant communities throughout America in a tour organized by the *Yugoslav Socialist Federation (JSZ)*.

Women's issues, as well as youth issues, interested these writers, as shown in articles by Anna Praček Krasna and Mary Jugg that appeared in *Proletarec* and *Prosveta*.² In *Proletarec* from December 1931 to June 1932 Krasna had a weekly column "Ženska v preteklosti in sedanosti" (The Woman in the Past and Present) where she investigated women's roles in literature, arts and science, with a focus on successful female writers as a proof of women's intellectual equality with men. In her weekly column Krasna discussed the significance of women first in domestic industry and then in the development of modern economics. She drew attention to the role of women in the work force, in particular immigrant workers employed as factory workers, housemaids and waitresses. Krasna challenged the assumption that the entrance of women into the labor market was one of the causes of the Great Depression. Men, she argued, should stop considering women workers as a threat and understand that men and women must struggle together for the improvement of the condition of the working class as a whole.

Although Anna Praček Krasna aimed at giving women a socialist education to women, her writings did not undermine the traditional woman's role inside society. She always considered woman's issues in relation to working class goals. This idea is also

² Some examples: Anna Praček Krasna, "Nekoliko o potrebi delavske zavednosti med ženstvom" (Some Words about the Need of a Working-class Consciousness among Women), *Proletarec*, 24th July 1930, 5 and 31st July 1930, 6; "Delavska žena in delavska izobrazba" (The Woman Worker and the Education of Workers), 30th April 1931, 8; "Ženstvo in vojna" (Women and War), *Proletarec*, 25th June 1931, 4; "Delavska literatura" (Working-class Literature), *Proletarec*, 16th July 1931, 4.

present in her poems. She saw women as wives who support their husbands in working class struggles and as mothers who instruct children to bring a better world for all. The woman is portrayed as the striving "Pietà" mother – as the Holy Virgin holding the dead Christ – but still weathering her grief with courage and composure.³ Krasna is the outside voice recording the life stories of women figures at the borders of society, such as old beggar women or the immigrant women she saw on the New York streets.⁴

A more radical attitude towards women's issues was expressed in the articles by Mary Jugg. She started to contribute to *Proletarec* in 1934 and one of her first articles was "Is Socialism a Woman's Concern?" where she appealed to women to get involved in socialism and to realize the importance of class struggle.⁵ In her weekly column "For Women Only" which she wrote from January to June 1936 she challenged many of the assumptions that women took for granted. Women slaving inside four walls without complaint had "to awake from that drowsy sleep of suffering", realize that there "is no 'recorder' of their good deeds" in some other world and that a lot can be done in this world for the improvement of their condition.

However, in her column Mary Jugg was particularly keen to reconsider the role of women inside the Yugoslav Socialist Branch. She realized that even though women were members of this organization with equal rights, their status did not cross the kitchen's threshold:

Too many of our male comrades have the idea that there is "a woman's place".

[...] Women are very active inside the Socialist Branch, but men look at their activities as 'women's affairs' and they are not supposed to have any voice in the management of the Branch and in politics.⁶

[...] If they can perform all the office of men in one kind of enterprise, isn't it logical they are capable of doing the same in other fields?⁷

Her challenge of societal constraints sometimes found its way also into her literary writings. For instance, in Mary Jugg's "Lines on Spring" published in the youth magazine *Mladinski list*, the "I" of the poem could be seen as a specifically female voice and her discourse as an exhortation for women's independence. This is how the poem goes:

If I could only

Burst the shell

And

³ For instance in the poem "Mati sedem žalosti" (Mother of Seven Sorrows), *Ameriški družinski koledar*, 1933, 28 and "Žena" (The Wife), *Proletarec*, 30th April 1930, 9.

⁴ Such as those published in *Mladinski list*–Juvenile "Starke na Bowery" (Old Women on Bowery), 1936, XV, 12, 359; "Sosedu" (Neighbor), 1937, XVI, 4, 97; "Tri matere" (Three Mothers), 1936, XV, 2, 34; "Matere čakajo" (Mothers are Waiting), 1936, XV, 11, 353; "Mati krpa" (Mother is patching up), 1932, XI, 9, 259.

⁵ *Proletarec*, 21st November 1934, 7.

⁶ M. Jugg, "For Women Only," *Proletarec*, 1st April 1936, 6.

⁷ *Ibid.*, *Proletarec*, 8th April 1936, 6.

Crumble the barriers
That shut us in...

But I can only
Do private housecleaning,
Remembering
That the walls of ignorance
Are strongly cemented
By traditions of the many.⁸

In her articles Mary Jugg also wrote about women's position in larger American society. She investigated the United States democratic institutions and discussed inequality between the sexes. For instance, in her article about the First of May she asserted that women stand on an equal level with men, but then in each of the following paragraphs she ironically reversed this assertion. She discussed gender roles ("she is still very much a 'woman' with a definite job that belongs to women"), morality ("if she behaves like a human being, uses her common sense, and really seems a normal person - well 'she is a bit questionable'"), wages ("if she works as hard as men, that is good and proper, but if she expects the same wages for the same kind of work - well, 'she shouldn't get as much because she isn't quite as capable'").⁹ She also expressed a rather radical position about child bearing, stating that it denies women their best years in terms of creativity and intellectual involvement and it makes them lag behind men in the advancement in the society. She indicates a possible solution to organize kindergartens and nurseries with well equipped staff taking care of the children while mothers are at work.¹⁰

On the one hand, my research so far reveals that women connected with the SNPJ were particularly concerned with the younger generation. They were not only major contributors to its youth magazine, but they were also the key workers who tried to involve the children of immigrants in the organizations the immigrants established at the beginning of the century. In the 1930s youth involvement was becoming more and more crucial to the continuity and future existence of these organizations. On the other hand, the study demonstrates a substantial difference in understanding the woman's role inside the community. The first generation women - the original immigrants - did not dare to challenge woman's traditional role in society and they accepted her role as a mother and wife rather than an independent worker. The second generation - the immigrant women's daughters - would eventually challenge these assumptions held not only by the immigrant community but also by the larger American society.

⁸ "Lines on Spring", *ML*, 1934, 5, 115.

⁹ *Ibid.*, *Proletarec*, 29th April 1936, 6.

¹⁰ M. Jugg "For Women Only- Babies in Coop.", *Proletarec*, 18th March 1936 and 25th March 1936, 6.

POVZETEK

*SLOVENSKOAMERIŠKE PISATELJICE IN PESNICE V TRIDESETIH
LETIH 20. STOLETJA MED LITERATURO IN DRUŽBENO ANGAŽIRANOSTJO*

Irena Milanič

Trideseta leta so čas hude gospodarske krize v Ameriki, a tudi obdobje, ko so slovenske naselbine v Ameriki posebno dejavne na kulturnem področju. V to delovanje so se uspešno vključevale tudi nekatere ženske. Članek se osredotoča na delovanje kulturnih delavk Katke Zupančič, Anne Praček Krasne in Mary Jugg, ki so bile aktivne v okviru Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ). Pisale so članke in literarne prispevke tako v glasilih SNPJ Prosveto in Mladinski list-Juvenile kot v socialistični tednik Proletarec, v Ameriški družinski koledar, Majski glas in Cankarjev glasnik. Hkrati so se uveljavljale pri dramskih postavitvah, kulturnih programih, recitacijah, pri vodenju mladinskih krožkov ali kot učiteljice tečajev slovenskega jezika. Na eni strani se je njihovo kulturno delovanje usmerjalo predvsem v delo z mladimi, na drugi pa so se ukvarjale z ženskim vprašanjem. Tako je Anna Praček Krasna od decembra 1931 do junija 1932 v Proletarcu imela tedensko rubriko "Ženska v preteklosti in sedanjosti", Mary Jugg pa od januarja do julija 1936 "For Women Only" (samo za ženske). Čeprav se je Anna Praček Krasna nadejala izobraziti ženske v socialističnem duhu, je žensko vprašanje vedno obravnavala v sklopu delavske ideologije in njeni članki niso izpodbijali tradicionalne vloge ženske v družbi. Drznejša pa je bila v svojih člankih Mary Jugg, ki je izpostavljala predsodke, katerim so bile ženske vsakodnevno izpostavljene in ki so bili prisotni tako znotraj priseljske skupnosti kot v širši ameriški družbi.

Irena Milanič, diplomirana anglistka, je mlada raziskovalka na Znanstvenem inštitutu Filozofske fakultete na Univerzi v Ljubljani.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

»MALI« PRISPEVEK K VPRAŠANJEM »POVRATNIŠTVA«: ŽIVLJENJSKI PRIPOVEDI MIGRANTOV POVRATNIKOV IZ BENEŠKE SLOVENIJE - POTOVANJI BREZ VRNITVE?

Jernej Mlekuž

COBISS 1.01

1. UVOD

V literaturi najdemo več terminov, ki opisujejo fenomen povratništva: »povratni tok migracije« [reflux migration], »proti domu usmerjena migracija« [homeward migration], »povratni tok« [return flow], »drugotna migracija« [second-time migration], »reemigracija« [reemigration] itd.

Leta 1885 je Ravenstein označil »princip« povratništva oziroma povratne migracije v svojem izpopolnjenem seznamu migracijskih zakonov kot: »Vsak pomembnejši migracijski tok oblikuje kompenzacijski oziroma nasprotni tok« (citir. po Gmelch, 1980, 135). Toda razumevanje migracije kot enosmernega in enkratnega fenomena, ki je izhajalo iz čezoceanskega izseljevanja 19. stoletja, je »gospodovalo« večini migracijskih študij (Jackson, 1969). Tisoči migrantov, ki so se vrnil v domovino, vključno z zabeleženo četrtino od 16 milijonov Evropejcev, ki so prišli v ZDA v prvih desetletjih 20. stoletja, so bili za večino raziskovalcev nevidni (Gmelch, 1980, 135).

Povratništvo, v instrumentalistični terminologiji zadnji cikel tako imenovanega migracijskega kroga, je bilo in še vedno ostaja odrinjeno na rob migracijskega ter nasploh družboslovnega zanimanja. Kljub temu, da se je v večini primerov vrnilo na podeželje ali v manjša mesta od tretjine do polovice vseh migrantov (Gmelch, 1980, 139), da so migrantje – povratniki lahko aktivno preoblikovali politično sliko, družbeno-kulturno strukturo, vizualno podobo »izvornega prostora« itd., so kot kategorija ali pojav ostali v večini študij nepomembni oziroma neopazni. Tako so na primer v zelo široko in epistemološko »nevtraln« zasnovani knjigi *Exploring Contemporary Migration* (Boyle et. al., 1998) tako imenovani »return-migrants« in »return migration« omenjeni samo obrobno, nikoli več kot v dveh stavkih (z izjemo zelo kratke študije primera). Še bolj »razočarani« postanemo ob listanju periodike migracijsko naravnanih znanstvenih revij, tako domačih kot tujih. V *Dveh domovinah* – osrednji slovenski znanstveni »migracijski« reviji – se v desetletju 1990–1999 od skupno 114 znanstvenih člankov nobeden, ne v naslovu in ne v izvlečku, ne dotakne povratništva ali povratnikov!¹

¹ Na tem mestu je vendarle potrebno omeniti temeljni raziskovalni projekt Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU z naslovom Stanje in perspektive slovenskega povratništva (2000–2002).

Vzrokov za tako stanje je seveda več. Na eni strani se kvantitativno naravnani raziskovalci soočajo s pomanjkljivimi in z »vprašljivimi« podatki, na drugi strani so povratniki zelo raznolika in največkrat ne najlažje opredeljiva kategorija, ki raziskovalcem, nagnjenim h kategorizacijam in znanstvenem »redu«, povzroča nemalo težav. Tudi antropologi, od katerih bi »naivneži« pričakovali večjo naklonjenost tem »nестandardnim« pojavom in skupinam, so največkrat te mobilne posameznike povsem izključili iz svojih »raziskovalnih laboratorijev«, saj so bili s svojo »giblivo« naravo moteč dejavnik v tradicionalnih in »statičnih« kulturah (Hastrup in Fog Olwig, 1997, 5).

Na drugi strani je potrebno poudariti, da je povratništvo zelo raznolik in kompleksen pojav, ki vključuje ter združuje zelo heterogene procese in vsebine (ekonomske, družbene, kulturne, psihološke itd.) na različnih nivojih družbe ter družbenih odnosov (na ravni posameznika, »izvirne« skupnosti, države »gostiteljice« itd.). Edini skupni imenovalec teh raznolikih družbenih procesov je, kot smo že prišepnili, toda ne posebej poudarili, dejanje fizične vrnitve, povratka na isti kraj, od koder je bila izpeljana izselitev. Toda to postavlja številna vprašanja ali z drugimi besedami: pri migrantih povratnikih in povratništvu se prej ali slej spotaknemo ob vprašanju njihove opredelitve. Kako dolgo mora trajati bivanje zunaj »domačega« oziroma »izvirnega« kraja? Kako daleč mora biti bivanje zunaj »domačega« kraja? Je dovolj najbližje mesto? In kaj tu šteje: fizična, socialna, kulturna razdalja; prečkanje kulturnih, političnih, socialnih meja? So osebe, ki vsako leto za več časa pridejo »domov«, ki z domačimi ohranjajo tesnejše stike kot z ljudmi iz okolja, kjer »začasno« živijo, ki so z mislimi več »doma« kot kjer koli drugje in ki po več letih »dokončno« pridejo »domov«, tudi povratniki? Kdaj torej bivanje na nekem kraju postane stalno in kdaj je začasno? Je vrnitev v sosednji kraj ali kraj na drugem koncu države tudi povratništvo?

Roberto,² rojen leta 1923 v Dreki/Drenchia³ v Beneški Sloveniji, je poročen odšel leta 1956 v Švico, kjer je delal 25 let. V tem času je redno štirikrat letno prihajal domov: štiri dni za veliko noč, za en mesec poleti pokosit in spraviti seno, za teden dni v oktobru obrat grozdje in za božične praznike od sredine decembra pa do začetka januarja. Žena je doma vseh 25 let skrbela za živino in otroke ter ni nikoli prišla v Švico niti »za minuto«, kot poudarja Roberto. Ali lahko Robertovo »vrnitev« v rodno vas po upoko-

Rezultat projekta sta (tudi) članka Janje Žitnik (2002) in Marine Lukšič - Hacin (2002), objavljena v 15. številki Dveh domovin.

² Vsa imena informatorjev so zaradi njihovih zahtev po anonimnosti in moje presoje o nepomembnosti navajanja »resničnih« imen izmišljena.

³ Pri zapisu krajevnih imen v Nadiški Beneški Sloveniji sem sledil knjižnim ali poknjiznim oblikam, ki so navedene v Merkujevem (1999) priročniku. V tisku Beneških Slovencev najdemo največkrat zapis krajevnih imen v narečni obliki, ki pa ni vedno poenoten; kot tudi ni povsem poenoten narečni zapis, katerega pravila ostajajo na ravni nezapisanega, »ohlapnega« konsenza uporabnikov. Tako je na primer knjižna oblika krajevnega imena Špeter v tisku Beneških Slovencev največkrat zapisana v narečni obliki Špietar, pogosto pa v delih slovenskih avtorjev najdemo tudi ime Špeter Slovenov, ki je prevedena oblika arhaičnega italijanskega San Pietro degli Slavi (danes San Pietro al Natisone) ali furlanskega imena San Pieri dai Sclavons.

jitvi leta 1981 štejemo za povratništvo? Zakaj da in zakaj ne? Smo mogoče v Robertovi zgodbi še preveč stvari zamolčali, da bi lahko o tem presojali? Je važno tudi to, da je Roberto nekajkrat resno razmišljal, da se v Švico preseli družina?

Vprašanja te vrste ne vodijo daleč, pomagajo pa razumeti kompleksnost pojava in ponujajo kritično držo do vsakršnih predhodnih ter nereflektivnih kategorizacij. Te namreč rade poenotijo in izničijo pestrost veliko bolj kompleksnih zgodb.

V tem besedilu želim predstaviti le nekatere, zelo izbrane vidike tega procesa. Pravzaprav želim nadaljevati z zgoraj zastavljenimi vprašanji. Te lahko združim v osrednje vprašanje ali rdečo nit tega besedila: *Koliko je fizična preselitev (vrnitev) tudi družbena preselitev (vrnitev)?* Pri razvozlanju te rdeče niti je vsekakor priporočljivo imeti vpogled v celotno življenjsko zgodbo oziroma biografijo posameznika »povratnika«. Namreč, imeti moramo jasen pogled na »družbeno sliko« posameznika v različnih okoljih (»izvornem«, izseljenskem idr.) ter v različnih obdobjih (pred, po in v času selitve). Samo vprašanje je torej tesno povezano z metodologijo.

Z izrazom življenjska pripoved (ki je moja »pogruntavščina« in bi ga bolj ali manj brez težav lahko nadomestili z izrazi kot so ustna biografija, posneti spomin, življenjska zgodba, življenjska zgodovina itd.) želim zaobjeti tako predmet proučevanja (življenje) kot metodo (/ustno/ obliko sporočila). V življenjski pripovedi gre torej za pripoved o posameznikovih življenjskih izkušnjah. Pri tem je treba reči, da ne prikažem biografij, življenjskih pripovedi v celoti, ampak predvsem tiste dele, ki se bolj ali manj dotikajo migracijskih situacij in kontekstov ali ki se zdijo kakor koli pomembni pri razumevanju povratka/vrnitve posameznikov v »izvorni« kraj.

Pričujoče besedilo namerno poskuša uporabljati le »zdrav razum« in »jasno oko« ter se previdno izogiba »ultrateoretiziranju«, »zamotanim« družbenim teorijam in drugi velikokrat »zgolj obvezni« akademski šari. Pravzaprav besedilo ne želi preveč razlagati, ampak to raje prepušča interpretaciji bralcev. Z predstavitvijo življenjskih pripovedi sem hotel postaviti problemsko ogrodje, odgovore, pomisleke, razmišljanja in vso drugo miselno (re)produkcijo pa sem »nalašč« hotel preložiti (tudi) v glave bralcev.

Ob tem je potrebno reči, da je namen tega besedila pravzaprav dvojen. Poleg iskanja odgovorov na zgornje vprašanje je besedilo tudi ali predvsem pristen in »enkraten« »dokument« zgodovine (re)migracijskih procesov, kapitalističnega razvoja, družbenega izključevanja idr., tako Beneške Slovenije kot »kapitalistične« Evrope. Migrantstvo [migrancy] kot skupek migrantovih subjektivnosti, oblikovanih skozi njihove izkušnje številčnih in nasprotujočih krajev, ima, kot pravi geografinja Lawsonova (2000, 186), analitično moč. Pripovedi migrantov o nasprotujočih si izkušnjah migracije in drugih soodvisnih pojavov ter procesov v toku migracije imajo teoretsko moč, ki presega enkratnost posameznih pripovedi oziroma zgodb. Ambivalentnost pripovedi postavi na površje protislovnosti migracije, kapitalističnega razvoja, neenakosti in izključevanja itd., o čemer lahko govorijo, kot nadaljuje avtorica, le tisti z obrobja.

2. DRUŽBENO OZADJE ŽIVLJENJSKIH PRIPOVEDI⁴

Življenjski pripovedi migrantov povratnikov iz Nadiške Beneške Slovenije segata v leta po drugi svetovni vojni, ko je izseljevanje iz tega skrajnega zahodnega roba slovenskega etničnega ozemlja dobivalo prav dramatične razsežnosti, pa vse do današnjih dni.

Izrazit proces izseljevanja, ki se nadaljeval takoj po drugi vojni, je potrebno na eni strani razumeti kot nadaljevanje tendenc, ki so botrovale emigracijskim procesom pred drugo svetovno vojno; te se vežejo predvsem na »težke« oziroma, kot opisujejo nekateri avtorji, »krizne« družbeno-gospodarske razmere v (Nadiški) Beneški Sloveniji in Furlaniji nasploh. Tudi časopis *Messaggero Veneto*, ki je še dolgo po drugi svetovni vojni veljal za »režimsko trobilo« (takrat vladajoče krščanske demokracije) in mu tako (najverjetneje) ni bilo v interesu, da načenja probleme, za katere naj bi (med drugim) skrbel državni aparat, je pisal, da »... prebivalstvo nadiških dolin živi v izrazito neugodnih razmerah« (Anon., 1956, 1). Gospodarstvo, ki je temeljilo skoraj izključno na obdelavi zelo razdrobljenih površin (57,6 % lastnikov je posedovalo manj kot hektar obdelovalne zemlje), je omogočalo zelo malo dohodkov: tako leta 1952 kar 4,46 % posestev v nadiških dolinah ni dajalo nikakršnega dohodka, 92,67 % posestev je prinašalo letno 12.000 lir in le 0,14 % jih je nudilo dohodek, višji od 36.000 lir. Za primerjavo navedimo višino povprečnega letnega dohodka v Furlaniji (v pokrajini Videm in Pordenone), ki je v istem letu znašala 162.000 lir, kar je takrat predstavljalo 79,2 % vseitalijanskega državnega povprečja (Komac, 1990, 125).

Na drugi strani sta bili za jakost in smer izselitvenih tokov v Beneški Sloveniji po drugi svetovni vojni ključni dve vrsti državnih ukrepov oziroma posegov. Prvi, neposredni ukrep na državno politiko izseljevanja sega v leto 1947, ko je italijanska vlada izvedla devalvacijo valute, zaradi česar je državno gospodarstvo zabredlo v dolgo depresijo, ki jo je vlada reševala s programiranim odlivom delovne sile. Vpliv na izseljevanje pa so prav tako, sicer posredno, imeli tudi zakoni, namenjeni usmerjanju prostorskega razvoja v gorskih območjih, ki so bolj ali manj načrtno povzročali praznjenje Beneške Slovenije.

Seveda ostaja še cel kup vzrokov, med katerimi je potrebno nakazati tudi nekatere

⁴ Najbolj sintetična in najboljšežnejša dela o migracijskih procesih v Beneški Sloveniji po drugi svetovni vojni so: Cernovo (1968) diplomsko delo o potezah izseljevanja iz devetih občin Beneške Slovenije, Clavorova in Ruttarjeva (1985) študija Sloveni ed emigrazione, ki se posveča predvsem demografskim in socialnim posledicam izseljevanja iz nadiških dolin, Komacova (1990) doktorska disertacija Politična kultura, narodnostna identiteta, migracijski procesi in etnorazvoj, ki se dotika predvsem (pre)oblikovanja etnične zavesti Beneških Slovencev v povezavi z migracijskimi procesi, študija geografinj Meneghel in Battigelli o izseljevanju iz občin Sovodnje in Bardo v povezavi z analizo družbeno-gospodarskega razvoja občin, deloma bolj široko oziroma splošno zasnovano poglavje iz Strajnovca (1999) knjige Slovensko prebivalstvo Furlanije - Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi in prav tako nekatera poglavja iz Clavorove in Ruttarjeve (1993) knjige La comunità senza nome oziroma v angleški izdaji The community without a name. Historiat preučevanj migracijskih procesov v Beneški Sloveniji in nasploh med slovensko govorečim prebivalstvom v Italiji je opravil Kalc (1994).

bolj »subjektivne« ali »manj opazne« narave, ki so oblikovali splošno družbeno-kulturno »klimo« v izvornem prostoru: izseljevanje je po izrazitem izseljenskem obdobju med svetovnimi vojnama prešlo v ekonomsko logiko vsaj določenega dela prebivalstva; močno se je začela krhati avtoriteta patriarhalne družine, kar je imelo velik vpliv na opuščanje osrednje dejavnosti Beneških Slovencev – kmetijstva in posredno s tem tudi na izseljevanje; oblikovanje »nove« državne meje (ki je bila vsaj v prvih desetletjih po drugi svetovni vojni zelo zaprta in ideološko ter simbolično zelo »obremenjujoča«) in »težke« družbeno-gospodarske razmere so poudarile občutek perifernosti; stopnjeval se je politični in nacionalistični pritisk, ki se je najbolj jasno kazal v terorju tako imenovanih »trikoloristov« in kasneje »patriotov« itd.

Izseljevanje je postalo osrednja determinanta povojnega razvoja Beneške Slovenije z vsemi demografskimi, socialnimi in gospodarskimi posledicami. V prispevku z naslovom Ali je to jesen, objavljenem v časopisu *Matajur*, nam o pravi »patološkosti« pojava izseljevanja v Beneški Sloveniji govori naslednje poročilo:

»Živimo pač življenje krajev, kjer kmetijstvo propada in kjer dajejo ton življenju emigranti: dobra plača – dobra letina, slaba plača – slaba letina. Ni več prave jeseni, ker nismo odvisni več od zemlje in zato ne moremo več uživati tistih dobrih stvari, ki jih je poprej prinašala jesen. (...) Zdi se nam, da smo kot lastovke, ki komaj čakajo, da bi šli kam drugam, kjer je bolje in bolj veselo. Doma so nam podrl gnezda in se ne moremo ustaviti« (Anon., 1959, 1).

Izseljevanje je bilo še leta 1961 usmerjeno v tujino, kot je razvidno iz spodnje tabele. Če seštejemo odsotne po popisih leta 1951 in 1961 (ti so praviloma postali dokončni izseljenci), vidimo, da je bilo v drugih občinah Italije skupno 1746 začasno odsotnih oseb, v tujini pa 4284 oseb, torej skoraj dva in polkrat več v tujini. Izseljevanje je bilo usmerjeno predvsem v zahodnoevropske države, ki so v rastočih industrijskih panogah, rudarstvu ter deloma kmetijstvu in gozdarstvu potrebovale delovno silo. Legalno emigracijo je italijanska vlada uravnavala s pomočjo pogodb s tistimi državami, ki so potrebovale delovno silo, tako da se je istočasno del ustvarjene proizvodne vrednosti italijanskih emigrantov pretvoril v dobavo surovin (predvsem premoga). Pogodbe so bile sklenjene z različnimi državami (Francija, Nizozemska, Švedska, Velika Britanija, Luksemburg, Belgija, Švica idr.) za različna delovna področja in za različne kvote emigrantov. Tako so na primer pogodbe z Belgijo, sprejete v letih 1946 in 1947, regulirale dotok, delovne pogoje, plačilo in socialno zavarovanje 50.00 delavcev. Italijanska vlada se je obvezala, da bo poslala vsak teden 2.000 mož, ki so našli zaposlitev v belgijskih rudnikih. Tako je bil že leta 1948 vsak tretji rudar v Belgiji Italijan in med njimi je bilo veliko število izseljencev iz nadiških dolin, ki so se naselili predvsem v okolici Liegeja in Taminesa. Tudi ženske so imele možnost zaposlitve v Belgiji, predvsem kot gospodinjke pomočnice in delavke v tovarnah. Seveda pa je bil birokratski sistem v posameznih obdobjih pri izdajanju prošenj za zaposlitev tako počasen, da ni dohajal zaposlitvenih priložnosti. Tako večkrat priseljencev na delovno mesto niso napotili pristojni uradi, ampak sorodniki ali prijatelji, ki so že imeli zaposlitev v tujini (Anon., 1986, 93–96; Komac, 1990, 136–140).

Primerjava odsotnih za popisa v letih 1971 in 1981 pa pokaže skoraj popolnoma obrnjeno sliko: v drugih občinah Italije je bilo 815 začasno odsotnih oseb in v tujini 313 oseb, torej skoraj dva in polkrat več v Italiji. Šele kasnejši val izseljencev se je tako obrnil bližje izvornemu kraju.

Tabela 1: Začasno odsotno stalno prebivalstvo po kraju naselitve v sedmih občinah Nadiške Beneške Slovenije v obdobju od 1951 do 1981

popis	v Italiji	v tujini	skupaj	stalno preb.	% začas. odsot. preb.
1951	707	1.789	2.489	16.195	15,4
1961	1.039	2.495	3.534	14.239	24,8
1971	524	276	818	9.649	8,5
1981	291	127	418	8.051	5,2

(Vir: ISTAT, popisi prebivalstva)

V 60. letih se kot posledica izboljšanja gospodarskih razmer v Italiji izrazito zmanjšajo izseljenski tokovi in v istem času se začnejo vračati številni izseljenci, kar je z različnimi ukrepi spodbujala tudi dežela Furlanija - Julijska krajina. Vendar so povratniki zelo težko oziroma le izjemoma dobili zaposlitev na avtohtonem ozemlju, v Beneški Sloveniji, zato so iskali zaposlitev predvsem v industrijskem trikotniku okoli Manzana/Manzzano. Pot, predvsem iz bolj oddaljenih hribovskih vasi, je (bila) zamudna in draga, kar je privedlo mnoge ljudi do tega, da so se naselili v nižino, predvsem v okolico Čedada, Corno di Rosazza, San Giovanni al Natisona, Premariacca in Remanzacca (Komac, 1990, 141). V ta pas se Beneški Slovenci niso priseljevali le neposredno z avtohtonega ozemlja, ampak tudi posredno s povratnimi selitvenimi tokovi iz imigracijskih dežel. To razmerje med neposredno in posredno migracijo je po oceni v 80. letih znašalo 40 : 60. Po neobjavljeni vladni oceni za leto 1983 je živel slovensko govoreče prebivalstvo v Videmski pokrajini kar v 14 občinah (9109 oseb), kjer leta 1910 niso zabeležili prisotnosti slovensko govorečega prebivalstva (Bufon, 1992, 58).

Dežela Furlanija - Julijska krajina je tako po času prve povojne gospodarske ekspanzije oziroma italijanskega gospodarskega čudeža (1953-62) uspela stopiti v korak z državnim gospodarskim, zlasti industrijskim razvojem, ki pa je pozitivno učinkoval le na manjši del ozemlja. Med popisoma leta 1951 in leta 1981 se je v vseh gorskih občinah Furlanije - Julijske krajine - z izjemo dveh - zmanjšalo število prebivalstva (Stranj, 1999, 140). Ob tem velja poudariti, da so bile posledice izseljevanja v nadiških dolinah in nasploh v Beneški Sloveniji bolj »boleče« kot v ostalih področjih Videmske pokrajine in v Italiji nasploh. V tridesetletju med popisoma 1951 in 1981, kot kaže zgornja tabela, se je prebivalstvo nadiških dolin prepolovilo. V istem času se je število prebivalstva v Italiji povečalo za skoraj petino. Občina Dreka, ki je bila povsem na dnu te depopulacijske lestvice, je v omenjenem obdobju izgubila 72 % prebivalstva in v desetletju med popisoma 1961 in 1971 kar 47 % prebivalcev. Posledice izseljevanja pa se

seveda niso odražale samo v izrazitem upadu števila prebivalstva, struktura odhajajočih je izpodkopala reproduktivni potencial prebivalstva, kar se je med drugim kazalo tudi v izrazitem staranju prebivalstva. Delež starih 65 in več let se je v sedmih občinah Nadiške Beneške Slovenije med popisoma 1951 in 1981 povečal z 9,7 % na 18,4 %, medtem ko se je delež mlajših od 15 let v omenjenem tridesetletju zmanjšal s 24,6 % na 13,3 %.

Izseljevanje je, kot smo že deloma prikazali zgoraj, privedlo do izrazite marginalizacije in perifernosti nadiških dolin. Naj za konec tega (pod)poglavja navedem še nekatere »manj vidne« posledice tega »divjega«, »patološkega« in »uničujočega« procesa. Ob popisu leta 1981 je bila v nadiških dolinah v povprečju med 106 osebami le ena z univerzitetno izobrazbo, v Videmski pokrajini pa je bilo v povprečju dovolj že 47 oseb, da smo med njimi našli osebo z dokončano univerzo (Clavora in Ruttar, 1985, 132). Musoni (1978 [1912], 146) je na začetku stoletja poudaril odlično fizično in mentalno stanje prebivalstva nadiških dolin. Piše, da prebivalstvo špeterskega okrožja ni poznalo pelagre (kronična bolezen z izpuščaji in živčnimi motnjami, ki se pojavi zaradi pomanjkanja vitamina B kompleksa, največkrat zaradi enolične prehrane s koruzo) in navaja statistiko psihičnih bolnikov, ki so bili leta 1907 v pokrajinski umobolnici v Vidmu/Udine. Po tej statistiki je bilo le 7 bolnikov iz špeterskega okrožja, kar 32 jih je bilo iz okrožja San Daniele in 34 iz čedajskega okrožja; nihče od 7 se ni zdravil za alkoholizmom. V študiji o nozološkem položaju v čedajski krajevni zdravstveni enoti, ki je bila objavljena leta 1976, beremo: »... upad demografskih številk spremlja porast indeksa psihiatričnih obolenj, ki se zdravijo v bolnišnicah« (citir. po Clavora 1986, 11). Najpogosteje omenjene bolezni so bile alkoholizem, za katerim se je zdravila dobra četrtina bolnikov, nato nevroza in shizofrenija.

3. PRIPOVEDOVALCI SPREGOVORIJO⁵

Luigi

Luigija (r. 1934) sem v hiši v Petjagu/Ponteacco v občini Podbonesec/Pulfero, narejeni pred priselitvijo iz Belgije, obiskal trikrat. Pogovor sem posnel ob zadnjem obisku.

Otroštvo in čas pred izselitvijo je preživel v sosednji vasi. Zelo revna kmetija (brez

⁵ Težave pri zapisu narečnega govora sem premostil podobno kot Ravnikova (1996, 9) in Brumen (1998, 7-8); slušni zapis sem transkribiral, ne da bi upošteval jezikovna pravila transkripcije, pri čemer je nastal neke vrste kompromis med knjižno slovenščino in narečjem, a še vedno jasno v korist zadnjega. Težave sem imel tudi pri zapisu besed, besednih zvez in povedi v italijanščini. Če so bile besede v besednih zvezah in povedih spregane ali sklanjane po pravilih narečja, sem jih transkribiral po principu omenjenega kompromisa, v nasprotnem primeru pa sem jih transkribiral v italijanščini. Transkripcija samostojnih besed iz italijanskega besedišča je vedno sledila principu kompromisa med knjižno slovenščino in narečjem, saj je v teh primerih velikokrat težko ali nemogoče ugotoviti oziroma postaviti mejo med besediščem narečja in italijanščine.

repa v hlevu, le z dvema kozama) je dajala, kot razlaga Luigi, premalo za preživetje za tisti čas sicer majhne, štiričlanske družine. Luigijeva starša, ki nista nikoli odšla »s trebuhom za kruhom« na tuje, sta opravljala razna priložnostna dela (»zornade«) in tudi Luigi je bil že zelo mlad vključen v ta »družinski boj za preživetje«, kakor ga sam imenuje.

Leta 1951, star 17 let, je odšel v Piemont (Vircela), kjer sta mu teta in njen mož našla delo v zidarskem podjetju. V Piemontu je ostal leto in pol:

... me ni konferilo [goditi, biti všeč], je blo preveč tele magle tamle.

[[V pogovor se vključi žena.] Ma [toda] gor u Beldži [Belgija] je blo še več magle an ...!?!]

Alora [torej], ja, nisem tel tam bit.

... plačilo ni blo, ni blo veliko, ne ... An sem bil tudi premlad, ne. Nisem bil ku 18 let, še ne.

(Leta 1959 oziroma 1960 je odšla delat v Piemont tudi Luigijeva sestra /takrat stara 15 oziroma 16 let/, v tovarno, kjer sta delala Luigijeva teta in njen mož, in tam živi še danes.) Leta 1952 se je Luigi vrnil iz Piemonta domov in začel iskati zaposlitev v tujini:

Smo bli upisani na uficho dela, kolokamento [posredovalnica za službe] an gor, kr je pršla kajšna domanda [ponudba] za iti al estero [v tujino] delat, pa smo se upisal. Smo bli upisani po celo leto, kr je blo uprašano za iti delat, smo bli upisani. Ma [toda] enkrat so gledal, da so mel meštir [obrt, poklic] ku zidarji ... Alora [torej] so gledal, da so mel meštir, ma jez nisem mel nobenga meštirja. Sem moru čakati tiste, kar je pršlo.

[Tako, da ste moru tri leta čakati?]

Tri leta, tri leta sam, ja. Vsakr, kr je pršlo, sem se upisu. Pa je blo za iti u Kanada, je blo za iti u Frančo tekrat. Tekrat se ni hodlo še u Nemško, u Švicero dost. Ma dol med Ameriko se je hodlo puno.

[An kam ste probu iti? Ste probu iti u Kanado?]

Po vse rodi [vse povsod]. U Kanado sem bil upisan, u Frančo sem bil upisan, u Afriko sem bil upisan, samo u Beldžo nisem tou mai [nikoli] iti an u Beldžo sem šu potm.⁶

Pri iskanju dela v tujini je opravil tudi številne zdravniške preglede, ki so jih zahtevale (potencialne) države gostiteljice:

Za u Afriko sem mel ta zadnjo vizito [zdravniški pregled], kr so bli nardil dol u Trevizi. Alora [torej], so bli dol Angleži an so nam djal, da majo potrebo 500. Minatori [rudarji] ... mino [rudnik] od zlata. An je blo upisanih 18.000. Alora, jez

⁶ Belgija je v prvem desetletju po drugi svetovni vojni nedvomno pritegnila največji delež izseljencev iz nadiških dolin, o čemer priča tudi naslednja šaljiva legenda oziroma prilika, ki je bila razširjena v Beneški Sloveniji v tem času: En umre, pride pred nebeška vrata, toda Sveti Peter ga zavrne: 'Tu ni mesta zate, pojdi v vica.' Pride pred vica in zgodba se ponovi, tako da na koncu gre še v pekel. Toda tudi tu mu zlodej pravi, da ni mesta zanj. Ta zlodeja vpraša: 'Kam naj potem grem?' In zlodej mu odgovori: 'Pojdi v Belgijo, gor vzamejo vse.'

sem bil pr tistih ta boljših, ne. Trikrat so me povizirali [opraviti zdravniški pregled] an niso ušafal [najti] nč an potle so rekli: 'Kaj nardit?' Alora so vzel, so zmerli tle truplo [telo], ne, da sem bil bolj dug ku širok. Kajšnemu je manjkalo kajšen kilo mesa, zak [ker] je bil prevelik, kajšen ga je mel premalo, zak ... so škrtal, zak niso mel potrebo. Alora drug dan, kr smo pršli gor, smo šli piu o meno [bolj ali manj] vsi nazaj nardit vizito gor u Čedad za u Beldžo ...

V teh treh letih, ko je čakal na priložnost, da najde zaposlitev v tujini, je v okolici doma opravljaj razna priložnostna dela:

Atle [tu] sem delu, če po grunteh sem pomagu, sem ta u host delu. Sem pesek, grelje [prod] ta z Nadiže nosu ven ...

[Ni blo druge variante, ku da greste u emigracijo?]

Ni blo nč!

[Ste samo čaku, da ušafate [najti] ...?]

Ja, tle nisem nardu ene zornade [delo] ta pod imprezo [podjetje]. Pač sem delu pod eno imprezo, imprezo. Tako so ble poti, so runal po 60 dni na leto. Drugo leto je blo tiste 54. an 55., kr sem šu, kr sem šu u Beldžo. 7 ur dela za 500 lir na dan, ja, tisti kr nismo bli oženjeni. Tejsti, kr so bli oženjeni, pa 600 lir. An ne vem, kaj je blo neto, za dva eta pašte so dajal. Tako da, kr je bla plača vsakih 15 dni, so dal pašto, ja, an tele sude. Ja, 500 frankov na dan, en teden je blo 3000 na teden an 3000 na teden. Alora [torej], en paket cigaret je koštalo že 100, 120 frankov, en litro vina 150, 140, 160 lir. Ja, bog pomagi, če si kej kruha vzel, kako mortadelo al pa ser nest za sabo al kej. An kr smo pršli ta na delo, smo že več ku pou zornade [delo] snedli ... Če sem nosu vn pesek, vn z Nadiže, ne, al pa da sem šu pomat, atod [tam] so mi dal za jest, so mi dal plačo, samo so nam dal vč ur. An če sem prnesu dva, tri kube na dan vn ..., sem mel, ja ..., že kr je bil stadžon [sezona], kr je blo deževno, kr so tele vode velike, je blo po 500, 600 lir kubu. Če ne je blo an po 800, 700 kubu. Dva kuba je blo subit [takoj] en tampon, 1400. Je blo ku tri dni delat gor na pot. An se je morlo bit upisani, ja, iti gor delat, če ne nas ni blo upisani za iti na emigracijo ... Kr je pršlo za iti na migracijo, ti niso nč djal. Nimaš potrebo iti. Tako, da smo bli primorani [prisiljen (delat za podjetje, ki je popravljalo ceste)].

[In vam ni blo prou to?]

Ne, mi ni prjelo prou, ne.

Z podobnim ogorčenim oziroma obtožujočim tonom pripoveduje o težavah za pridobitev papirjev, da je lahko zapusti Italijo, ne da bi opravil obvezno sluzenje vojaščine:

Jez sem moru plačat onega, telga, kr je biu tam na ofiĉih od kolokamenta [pisarna za delo]. Zak sem moru nardt sudaščine. Ni korlo [biti potrebno] nardit tem na pasaportu nulaošta [dovoljenje] ... od distreta [okrožje], od distreata od sudaščine. Distret, distreto militare [vojaško okrožje]. Alora [torej], tekrat si ušafu [dobiti] ta distret dol u Sacili. Veste, ki je Sacil? Sacil je pod tem krajem Pordenona. Alora je reku, da: Bom jez šu dol za ta nulaošta.' Bem [torej: 'Bon [dobro], sam djau

an potle je pršu, kr je djau, 'lej tle je, je blo 1700 lir za plačat.' Tako da sem moru skori tri dni an pu delat za gor na pot za mu plačat. Ma [toda] ni šu samo za me, zak nas je blo puno tle, kr niso nardil sudata, ja, kr so mel potrebo papir, ku jez za tela nulaošta. Furiolosa se je klicu ... Tisto je blo prflikano [prilepljen] tam na pasaporto [potni list].

[Da niste bil v vojski?]

Da sem bil in regola [po pravilu] ...

Leta 1955 je Luigi odšel v Belgijo. Vseh datumov se zelo dobro spominja: Smo šli od tod ta u nedeljo, na 19. junija, ne. Alora [torej] drugi dan smo nardil vizito [zdravniški pregled], ta na 20, na 21 smo bli fraj [prost], na 22 smo partil [odpotovati]. Tri dni smo bli tem ...

Sprva je pet mesecev delal v rudniku v Limburgu, nato se je preselil v Liege (kjer je imel strica, ki je prišel v Belgijo leta 1946), kjer je naslednjih 28 let tudi ostal: Gor [v Limburgu] nas je blo puno, preveč an tud preveč discipline, ljudi, preveč dol not hodit delat. So ble mine [rudniki] moderne, je blo lepše ku dol u Liegi, ne. Ma [toda] je blo daleč, je blo bulj ..., se ni poznalo nobednega. Je, je preveliko ... Dol ato [tam] nas je blo sigurno, dol noter nas je delalo 10.000, vse tri turne.

[U min?]

U min noter. 10.000. So delal na ena vena od karbona [žila premoga], ja, dve veni, zak so jo bli presekali, ne, partil [razdeliti], nas je blo 500. 13 kilometru ta od ačensorja [dvigalo] smo hodil delat. An je bil ku en trenin [manjši vlak] dol noter an z treninom smo šli gor. A, mi ni blo všeč, no [ne], no, no, ni blo, ni blo. Ni blo tako nevarno, ni blo tako tistega prahu, zak [ker] gor u Limburgu ni tako zdrav karbon bil, ku dol u Liegi. Je bil bulj onegan, bulj ..., ja, ni blo tistega prahu, ku dol u Liegi ...

Ko Luigi pripoveduje o Belgiji, govori predvsem o delu: o velikosti in značilnostih rudnikov, o tehničnih postopkih dela v rudniku, nevarnostih pri delu, prijateljstvih z drugimi rudarji, o tem, kako je napredoval v »ta prvega« rudarja in kasneje v minerja.⁷

Razlikovanja, izključevanja in drugih nevšečnosti, ki so jih bili deležni italijanski priseljenci, se v svoji pripovedi sam ne dotakne. In tudi na moja vprašanja o razlikovanju med Belgijci in tujci, o težavah tujcev pri iskanju stanovanja itd. odgovarja zadržano ter nasploh se mi zdi, da se jim poskuša izogibati.

Ja saj se ušafa [najti] vsako sorto po svetu, ma nismo bli ... [obravnavani slabo, podcenjujoče], no [ne]. Zak Beldžani niso delal u min [rudnik].

[A niso delal u min? Zekej?]

Malo, malo, malo, ej, so bli tisti, kr so ..., malo, kr so vrtal karbon [premog], pa ta u kamnje, ta u min, noter proprio [prav]. So delal gor na vrhu. So delal...dol u kovačiji. Tele ..., ja, so prali karbon, so prevračeval blago za ta u mino pošiljat,

⁷ O življenju, delu, bivalnih razmerah itd. (beneških) rudarjev je izšlo več različnih prispevkov. Najverjetneje najboljše deli o tovrstni problematiki izpod peresa beneških avtorjev sta predvsem mladini namenjena knjiga Ferruccio Clavore (1997) *O duoma ...* do čarnega pakla in bolj literarno zasnovano delo Romana Firmania (1996) *La minera e gli uomini*.

železa, hlode za armovat [ojačiti, postaviti oboke]. Če ne Beldžani je blo le malo. Je blo 10 pr 100, da jih je delalo dol u min.

...Ma nimer [toda vedno] kako besedo so tako djali, ph, zasmeh an tako, ma, ne, ne, ne, ne. Zak [ker] nismo mel nobenega onega, saj smo mi nardil, dal gor Beldžo ... Mi drugz smo gor nastavli, teli štranierji [tujci], kr smo bli, ja ... Tra Polonezi [med Poljaki], Italiani an potem so začel hodit od vseh nacionov [narodil] gor.

V Liegu je, prav tako kot v Limburgu, živel v »kantini«. Toda kot na dolgo razlaga v svoji pripovedi, je bilo bivanje v manjši kantini v Liegu, kjer so bivali le rudarji iz Beneške Slovenije (ki jih pred prihodom v Belgijo večinoma ni poznal), veliko bolj prijetno oziroma »domače«, kot bivanje v veliko večji in povečini z Italijani nastanjenimi kantini v Limburgu. (Veliko razlaga o razlikah med pripravljeno hrano v teh dveh kantinah.) Leta 1958 se je poročil in z ženo, prav tako priseljeno v Belgijo leta 1955 iz Trušenj/Trusgne v občini Dreka/Drenchia, sta najela stanovanje. (Ženo je spoznal preko njenega brata – svaka, s katerim sta skupaj delala v rudniku.) Poročila sta se, kot pravi Luigi, »na ambasadi«. Vzrok, zakaj zakona nista sklenila med domačimi, kot je to storilo večino njegovih kolegov, je vsaj po Luigijevih besedah podoben ali enak tistemu, zaradi katerega je prvič prišel domov šele po 7 letih bivanja v Belgiji, to je leta 1962:

Ni blo, ni blo ... za prit dol. Zak [ker] gor sem se oženu an tam gor sem ostu. An zavoj tele sudaščine.

[A ste se nimer [vedno] bau?]

Ne, se nisem bau, za ne met, za ne hodit ... tle todi. Dol po telih dištretah [okrajih, uradih], me ni blo, me ni blo všeč. Nisem bil dobar za prit za delat, nisem bil dobar an za sudata.

[Ku [kako] pravte?]

Če nisem bil dobar za nje za delat, nisem bil dobar an za sudata runat.

[Prou niste tou?]

Ne, nisem tou, ne.

(Namišljeni) Odpor, ki ga je pogosto moč čutiti v Luigijevem opisovanju izkušenj, dogodkov in stvari, povezanih z bivanjem v Italiji pred prihodom v Belgijo, se zdi, da je vsaj nekoliko povezan s veliko bolj prijaznim opisovanjem bivanja in nasploh »stvari« v Belgiji:

Tam u mini [rudnik] ... delo ni blo lahko, ma [toda] za stran ljudi sem se dobro ušafu [znajti se]. So bli Greki [Grki], Italiani, z vseh rodov. Smo šli da cordo [razumeti se] bolj ku tle.

Razlikovanje, ki ga, kot smo lahko videli, v svoji pripovedi o bivanju v Belgiji posebej ne omenja, ima v pripovedih o letih, preživetih v Italiji, povsem drugačen ton:

... Ja, ni blo za me. Zak, kar mi je ostalo tam ... So me preveč onegal, zaničeval.

[Ma to mislte, kr ste moru puno čakati an ste moru delat gor na pot za it u emigracijo?]

Ja, ja, ja. Že od mladega. Že od mladega ... Že kr sem hodu u šolo tudi, ojoj.

[Kaj je blo?]

Ma veste tekrat, ko je blo ... Ja, tekrat je morlo bit upisano u faši [fashišična

stranka]. Ja, je korlo [morati], kej plačat. Alora [torej], mama mi je dala sude [denar], jez, ja, jez sem šu ... ta u šoli kupovat sadje suhe, dateljene, rožiče, veš kaj so korube al pa one badžiži. Alora, kr je blo za jest, kr so dal, Mussolini kr je dal za kuhat, so kuhal. Te, kr je bil upisan, je jedu an te, kr ni bil upisan, pa ni jedu. Če je ostalo so poklical: 'Poj [priti].'

Čeprav tudi življenje v Belgiji, vsaj v prvih letih, ni bilo postlano s cvetjem, kot je to med vrsticami mogoče razbrati iz Luigijeve pripovedi:

... an tada je blo enih pet let, kr sem mel ašiatiko [gripo]. Tiste, tiste, ja. Alora [torej], kr sem šu dou u, u kajšna malatia [bolezni], ta u mutua [posojilo]. Tekrat ni dost plačevalo, ni dost plačevalo mutua dost. Ni blo za dost an čas še za jest. An če se ni dalo kej ta pr kraj, je blo težko plačevat afit [najemnino] an luč ato [tam].

In prav tako se zaveda številnih pravnih in drugih omejitev, ki jih je bil »deležen« kot emigrant, tujec v Belgiji:

Ja, je korlo [bilo potrebno] pet let delat, ja, de se je dobilo tel permeš [dovoljenje] A. Prej smo mel B an potem pa A. An kr se je kambialo [zamenjati], kr se je melo A, alora [torej] tekrat se je lahko šlo vn delat [po petletnem delu v rudniku so emigranti imeli možnost, da si iščejo druga dela].

KLjub temu ostaja Luigijeva pripoved o bivanju v Belgiji, o Belgiji in o Belgijcih nasploh brez kakršnih koli izrazitejših pejorativnih oznak oziroma obsodb.

Luigi je 21 let delal v rudniku, vse do leta 1976. V tem času je, kot smo že omenili, napredoval od »manuala« (»težak«, fizični delavec) v »ta prvega« (vodja manjše rudarske ekipe) in nato v minerja. Od leta 1976 pa do leta 1981, ko se je uradno upokojil, je opravljal razna priložnostna dela, kot pravi, »bolj za preživet čas«, saj bi se lahko upokojil že leta 1976. Tudi žena, ki je v Belgijo prišla kot »dikla« (dekla, gospodinjstva pomočnica), je po poroki pa skoraj vse do preselitve v Italijo opravljala dvakrat ali trikrat tedensko dela gospodinjstva pomočnice.

Čeprav je Luigi odšel prvič na obisk k domačim šele po 7 letih bivanja v Belgiji, leta 1962, je z njimi v tem času imel (pisemske) stike in, kakor zatrjuje, ni bilo kakršnih koli problemov ali sporov družinske narave. Po prvem obisku je k domačim prihajal z ženo in kasneje še s sinom skoraj vsako leto na poletne počitnice. Dokler se leta 1958 ni poročil, je pošiljal staršem domov tudi nekaj denarja, čeprav, kot pravi, ga ni mogel prav veliko.⁸ Po poroki sta z ženo hranila vse prihranke v Belgiji in ni več razmišljal,

⁸ Pošiljanje v tujini prisluženega denarja domačim je tema, ki združuje številna, zelo kompleksna vprašanja, ki se dotikajo preoblikovanja in ohranjanja družinsko-sorodstvenih oblik, gospodarskega in socialnega (ne)razvoja izvorne družbe, različnih oblik povezanosti oziroma odvisnosti izvirnega ozemlja od krajev priseljevanja, (finančno) ekonomskega razvoja države pošiljateljice kot države »gostiteljice« (finančne pošiljke migrantov so, kot poudarja Matajur (Anon., 1958, 2), na primer, občutno pomagale zmanjševati primanjkljaj italijanske trgovinske bilance) itd. Podatki informatorjev in nekateri prispevki iz časopisa Matajur kažejo, da je večina migrantov pošiljala in hranila denar doma in da je bil del tega vedno namenjen tudi domačim oziroma domačemu gospodinjstvu (ponavadi dokler si migranti niso sami oblikovali svoje družine).

O vsotah finančnih pošiljk iz tujine piše časopis Matajur naslednje: »Vsi lokalni listi pišejo in mnogi politiki poudarjajo na svojih sestankih v Furlaniji, da pošljejo vsako leto emigranti iz Furlanije okoli

da se vrne v Italijo; čeprav je bil ob odhodu v Belgijo prepričan, da v Belgiji ostane le za kako leto ali dve:

...Ne, nisem mislu, ne ... [da se vrne v Italijo]. Ma [toda] potem, kr sem šu u penzion, saj sem djau, da smo gledal gor hišo za kupit. An saj sem djau, če smo bli gor kupili hišo, nisem pršu dol. Alora zak [torej ker] tekrat je blo še puno [veliko] prijateljjev, so bli skupej gor. Ja, smo bli ..., smo se poznali bolj ku tle sada, kr jih poznam jez. Še sada, kr sem tle 18 let, jih ne poznam ku gore, kr sam bil 28. Ma teli prijatli so vsi pomrli ..., ja, jih je malo več ostalo [v Belgiji].

Toda, kot nam razlaga Luigi, življenje ne teče brez presenečenj:

Nas je sin spravu nazaj u Italiju. (...) Mi smo gor tel kupit hišo. Je bla že skor kupljena an je sin začel jokati: 'Pojdmo dol, pojdmo dol.' An ta druga je tela bit gore, žena. Alora [torej], jez nisem vedu, ki nardit ...

Leta 1981 so kupili parcelo in začeli z gradnjo hiše. Delo je vodil ženin sorodnik in, kot pravi Luigi, ni v času gradnje nikoli prišel pogledat »nastajajoče« hiše. Leta 1983 so se Luigi, žena in sin preselili v novo hišo v Petjagu.

In življenje spet ni bilo brez presenečenj:

Sin je tou prit u Italijo an je pršu u Italijo an je šu proč [je šel delat kot električist za italijansko podjetje v arabske države, kjer dela še danes]. Ja, zak [ker] ni dobil dela tle, ga ni mogu ušafat [dobiti] dela ...

... Mi smo pršli novemberja 83., on je dženaia [januarja] 94. že moru iti. Ni blo niti dva mesca, je moru it ... Je mislu, da bo šu za kajšno leto, se je uženu [z Belgijko, ki živi v Belgiji] an ne more dela ušafat [dobit] tle gor u Italiji. Je mislu tud u Beldžo.

Ormai [Že prepozno], on ma že 40 let, ne ušafa več dela tle u Italiji.

Luigi je bil že v Belgiji dejaven v Zvezi Slovenskih Izseljencev Furlanije - Julijske krajine/Unione emigrati sloveni del Friuli - Venezia Giulia in bil tudi vedno njen član.

osem milijard lir v rimessah [pošiljke] svojim družinam. To je velik denar, velika pomoč za revno videmsko provinco. Emigranti so torej tisti veliki naši finančniki, ki pomagajo, da gre naša ekonomija v Furlaniji sploh naprej. Če beremo tiste liste, ki pišejo za vlado, zvemo, da daje država toliko milijard lir za en plan, pa za drugi... (...) Tako pride od vseh planov, ki že tečejo in katerim se bo pridružil še piano verde, komaj 100–200 milijonov na leto v Furlanijo. Res majhna stvar v primerjavi s sedmimi do osmimi milijardi lir ubogih emigrantov brez odbitkov za razne birokratske stroške. Zmeraj, tudi pred vojsko, so morali naši emigranti reševati ekonomsko situacijo Furlanije. Leta 1933 so naši emigranti poslali največ od vseh let v rimessah svojim družinam, kar 133 milijonov takratnih lir ali kar 10 milijard v sedanji vrednosti« (Anon., 1961b, 4).

Pošiljanje zaslužkov v »domovino« so zakonsko urejale države gostiteljice, ki so ponavadi omejevale dovoljene finančne zneske.

O pošiljanju denarja domačim piše Matajur tudi naslednje: »Pisali smo že večkrat, kako tisoči naših emigrantov pošiljajo mesec za mesecem rimesse: Po 10 tisoč, 15, 20, 25, 30 tisoč in tako naprej, nekateri redki tudi po 50.000 lir, kakor pač kdo more. Velika večina družin doma skrbno gleda, kako bo porabila denar za življenje. (...) So pa primeri nekaterih družin, ki lahkomišelnost razfrčkajo vse, kar jim prinese rimessa in ne pomislijo, s kakšnimi žrtvami spravijo naši očetje, bratje in strici rimesso skupaj. (...) Od ust si morajo naši emigranti odtrgati, da lahko pošiljajo rimesse. Tega bi se morale vse družine doma zavedati, ko na banki inaksirajo denar rimess. Kakor emigranti bi morale žene doma desetkrat premisliti, kaj bodo kupile« (Anon., 1960b, 5).

Z društvom oziroma zvezo je v letih po priselitvi v Italijo odšel tudi dvakrat obiskat prijatelje v Belgijo. V Belgijo se je na obisk k prijateljem in znancem odpravil večkrat in prav tako še danes iz Belgije dobiva obiske.

Kot je bilo moč razbrati iz Luigijevega pripovedovanja, mu je sodelovanje v Zvezi pomenilo predvsem druženje z »domačimi«, kakih političnih nagnjenj oziroma hotenj v svojem sodelovanju v društvu ni poudarjal.

Ambivalentnost med državo, ki jo opisuje kot kraj, kjer se je počutil zapostavljenega oziroma izključenega, in državo, ki mu je dajala in mu še daje kruh (iz Belgije namreč dobiva pokojnino), je pogosto slišati, tudi ko Luigi govori o izkušnjah in mnenjih, ki niso potisnjeni toliko v preteklost:

Tle u Italiji ... ni malo nč kambialo [spremeniti se] za ene reči ... Inveče [ampak], an mai, mai [nikoli] an tisto tle pa morem rečt, da mi mai niso djal, da ne. So mi djal nimer [vedno], da ja, ma [toda] mai ni bil ja tist ja. U Italiji ti mai niso del ne. Ma gor u Beldži ti dejo: 'Nimaš dirita [pravica], nimaš dirita!' Če maš dirit, maš dirit. Ekola [tako], sta dve besedi. An tiste dve besede gredo, ja ... Če ne, je ne, če ja, je ja. Ma ne tle štoka [nadlegovati]: 'Beš če, beš gore, beš gore,' ne vedo še oni.

Mario

Maria (r. 1935) sem na domu v vasi Sevce/Seuza, v občini Garmak/Grimacco, obiskal večkrat. Večkrat sva se pogovarjala o vsem mogočem, kar se nanaša na nadiške doline in predvsem na njegovo rodno vas Topolovo/Topolo. Je eden redkih iz svoje generacije, ki hrani in (ustno ter pisno) prenaša obilico znanja o nekdanjem vaškem življenju, navadah in običajih, spremembah ter še o marsičem, »kar hitro toni v pozabo«. Tudi o emigraciji je pripovedoval številne zgodbe, predvsem tiste o »guzircih«, ki so iz njegove vasi vse do druge svetovne vojne hodili kot kramarji prodajat na Ogrsko, v Avstrijo itd. Te zgodbe so bolj ali manj nevsiljivo vpete v takratno vaško življenje, pripovedi o izseljevanju po drugi svetovni vojni v odnosu do tradicionalnega vaškega življenja pa nosijo drugačen ton:

Vse te navade, tradicije, se je pretrgalo kot ketna [veriga], ko se je začela emigracione di massa [množična emigracija]. So prnesli ti emigranti nove reči in so se končale tradicije.

Tudi sam je bil del te »množične emigracije«, ob kateri ne ostaja mlačen. Kot je zapisal v svojem prispevku, naslovljenem Emigracija, v enem od letnikov Trinkovega koledarja: ... nekateri pravijo, da se je o emigraciji že preveč govorilo. »Jaz pa mislim drugače.«

Njegov odnos do emigracije pa se ne nanaša le na neustavljivo strukturalno moč, ki je pretrgala s tradicionalnim načinom življenja, ampak tudi ali predvsem na lastne in večkrat ne najbolj sladke izkušnje sorodnikov, sovaščanov, prijateljev in znancev, ki so se porajale v tem, kot ga sam opisuje, »neustavljivem« procesu:

Emigracija ni bla lahka, zak [ker] je blo težko, zak kr smo mi pršli gor, nismo znal. Zak prvič tle pr nas pred nismo hodil dost po svetu, zak ni blo ne avtomobilov, ne cest, ne nč, ne. Smo žvel u Topolovem kot izolirani. Se nismo mešal ta u svet, nismo poznal nč, smo bli ... ku otroc. An potle te pošljejo u svet an greš ku pandolo [tepec], ne. Come stupido, senza esperienza, senza niente [Kot bedak, brez izkušenj, brez ničesar]. Ne, ne, ne ...

Tudi ko govori o svojih starših, migracija ne ostaja popolnoma mlačna tema brez osebnega odnosa. Njegov oče je leta 1929 odšel v Argentino in se vrnil okoli leta 1933. Kot pravi Mario, je odšel »z upanjem, da bo kaj zaslužil. Toda zaslužil je komaj za pot domov.«

Migracija je po svetu raztresla njegove sestre in brate. Vse njegove štiri sestre so bile dlje časa po svetu, od Italije, Švice, Belgije pa do Avstralije, kjer danes tri tudi živijo. Najstarejša sestra je odšla za »diklo« v Neapelj, ko je bil Mario star komaj leto dni. Pred tremi meseci, torej sredi leta 2001, se je po 39 letih bivanja v Švici priselil v sosednjo vas njegov najmlajši brat. Tudi brat, ki živi v hiši staršev, je ni odnesel brez izseljenske izkušnje. Tri leta je delal v rudniku v Belgiji in se nato zaradi bolezni vrnil domov. Najstarejši brat je v času druge svetovne vojne umrl v Rusiji kot italijanski vojak. To razbitost družine je nekajkrat ob različnih priložnostih v pripovedi ponazoril z naslednjim »dejtvom«:

Ma [toda] nas ni blo nikdar 8 doma. Kar prvič [ko prvi brat] je bil že vojak u Rusiji, se ni več vrnu, se je zadnji rodil.

Toda na drugi strani izseljevanja ne prikazuje z občutkom resigniranosti, kot da bi to pomenilo neko nujno zlo. Iz Marijeve pripovedi se zdi, da je migracija pomenila edino možno pot, ki je tedaj vodila v bodočnost:

Je blo tako tle pr nas, ni blo treba nobenga prosit al pa ga klicat. So težko čakal, da so mel 18 let, za dobit potni list za iti ... Ma do takrat [do sredine 50. let] so mladenič čakal težko, da bo mel 18 let, da bo mogu iti.

Ker ...:

Je bla mizerija tukaj pri nas, po telih vaseh. Po telih vaseh je bila res mizerija, je bla lakot. Lakot, lakot, resnična lakot u pou družinah. Zak jez se spomnim tukaj, ni blo ceste u bedno [noben] vas. Z Topolovega se je prodalo 10 kvintalu kostanja, ga je korlo [morati] na hrbatu nest dol h Klodiču. An od Klodiča, če se je kupilo, se je morlo nest an tako, štir kilometre. Ni blo ... Električna tukaj je pršla 48. leta. Pred ni blo luč, ni blo električna, ni blo poti, ni blo vodovoda, ni blo zavarovanja. Če je ozdravu doma je ozdravu, če ne je pa umru. Zak če je blo treba peljat u bolnico, kdo je bil plaču, ne. Je bla kajšna krava an tiste, ma [toda] če je blo treba kravo prodat za zdravje človeka, pa družina ni mogla živet. Je rajši človek umru, ku da so kravo prodal.

Gospodarske razmere doma, kot jih opisuje Mario z današnje perspektive, so bile vse prej kot rožnate. Toda, kot nam na drugi strani sugerira Marijeva pripoved, so v takratno »zaprtje« vaško okolje vsiljivo vdiral novi čas, nove potrebe in vrednote ter nov način življenja, ki so te razmere prav gotovo še dodatno potemnili.

Srednje velika kmetija s štirimi ali petimi repi v hlevu in z velikim številom otrok, med katerimi je bilo ponavadi samo enemu (največkrat najstarejšemu sinu) dano, da vodi kmetijo, ni bila na voljo Mariu, da ostane doma in se preživlja s kmečkimi deli. Tako je s 15 leti začel hoditi v sosednjo vas, kjer se je pri »žnidarju« (krojač) tri leta učil obrti. Po končanem »šolanju« je doma tri leta vztrajal v svojem novem poklicu, saj kot pravi, je upal, da se bo dalo z njim živeti doma. Toda:

Ja, bem [no], tukej sem šivu tri leta. Ma [toda] tiste tri leta, kar sem šivu tle, an malo se je plačevalo. Je blo lih, sem biu mlad fant, je blo lih za tele fešte an za okrog kajšnih čeč letat an za kajšen senjam [sejem], za se oblačit in za takšne stvari, ni da si del tah kraju ...

[Ma ste samo šivu al ste pomagü tud doma na kmetiji?]

Ja, bem, če si bil doma, živel si bil, ma nisi mel sudu, kr ni blo zaslužka. Kar si delu, si delu za preživet. Zak vsak, če je bil doma, je bil preživu. Ma če si tel eno kijkljo al pa eno lepo obleko an si bil doma delu, si bil delu, ma je blo težko kupit. Ni blo sudu, si živu, bašta [dovolj].

Leta 1956 se je tako odpravil v Švico, kjer mu je zaposlitev v hotelu našla sestra, ki je delala v Švici (prav tako v hotelu) že od leta 1948.⁹ Denar za pot so mu pomagali zbrati starši, ki ga, kot poudarja, niso silili na pot. Prvega odhoda oziroma prihoda v Švico se dobro spominja:

Se je morlo met kontrat [pogodba], kontrat se je morlo met delo, sigurno delo. Če ne niso pustil [v državo]. Ta prva leta je blo, je blo ... Potem se je hodilo bolj lahko. Ma [toda] prva leta so ble ..., tako ko sem napisu ta u oni [o tem je napisal tudi krajši prispevek za Trinkov koledar, ki mi ga je podaril pred snemanjem tega pogovora], je resnična reč, ne. Ta prva leta so hodil, so bli sprejeti malo manj kot živali, na meji, ne. Polno ljudi jit noter potle narest visito [pregled] an medik [zdravnik], dohtarji ne. Nas je blo enih 30 al 40, ja, nisem šteu, ne. Vsi nagi smo šli en za drugim, vizito [pregled], radiografije an so nas še ošprical, dezintificiral, ne. Ku da bi bli žvina.

⁹ »Spontanost« je bila značilna za selitveni val v Švico predvsem v letih 1958–1963, ko lahko govorimo o izraziti odsotnosti organiziranosti tako pri italijanskih kot pri švicarskih državnih oblasteh. Birokratski sistem je bil predvsem pri izdajanju prošenj za zaposlitev tako počasen, da ni dohajal zaposlitvenih priložnosti. Tako večkrat priseljencev na delovno mesto niso napoltili pristojni uradi, ampak sorodniki in prijatelji, ki so v Švici že imeli zaposlitev (Anon., 1986, 86).

Toda »spontanost« ni bila v teh letih značilna samo za izseljevanje v Švico, ampak tudi za izseljevanje v druge države. Časopis Matajur je pisal, da se je v letu 1960 od 23.000 emigrantov iz Furlanije izselilo samo 3.000 oseb po uradni poti »ufficio di lavoro«, vseh preostalih 20.000 pa si je našlo zaposlitev preko prijateljev ali sorodnikov. (V tem letu se je iz Furlanije odselilo 6.100 oseb v Švico, 3.800 v Luksemburg, 2.100 v Nemčijo, 1.450 v Francijo in okoli 7.000 v druge evropske države.) O vzrokih, ki so botrovali »spontanosti« izseljenskega toka, je pisal Matajur naslednje: »Prepočasi rešujejo prošnje na »uffici del lavoro« in zato se ljudje ne obračajo nanje. Kaj pomaga, ko bi imeli velike koristi od tega, če bi šli na urade, saj bi ti plačali potne stroške, zastoj zdravniško asistenco in oskrbo za potovanje, toda čakati mesece, da ti rešijo prošnjo, se pa tudi ne splača« (Anon., 1961a, 1).

Takoj, ko ga vprašam o njegovem prvem delu v Švici, začne naštevati s serijo neenakosti, izključevanja, dominacije in podrejenosti, kontrole itd., ki se je vlekla skozi ves pogovor o njegovem bivanju v Švici in Švici nasploh:

Jez sem služu takrat, ja, so mi dajal za spat, za jest u hotelu an sem zaslužu 140 frankov švicarskih na mesec. In klienti so plačeval pa 100 na dan. Ha, ha, ha ...

Po petih ali 6 mesecih se je Mario vrnil domov, saj se kot pravi, ni »imel dobro«. Ni si namreč mogel poiskati drugega dela v Švici, saj ga je pogodba obvezovala, da je moral na delovnem mestu vztrajati vsaj leto dni, in šele nato si je lahko iskal drugo zaposlitev. Ker je predčasno prekinil pogodbo, se je torej moral vrniti v Italijo. Na vprašanje, ali je ob vrnitvi domov že takoj razmišljal o vrnitvi v Švico, odgovori naslednje:

Ja nisem vedel, kam pojdem, ma [toda] sigurno, da sem vedu, da nekam bom moru it, ne. Doma, ki boš delu, doma!?

Leto dni in pol je nato doma krojil in šival, dokler se poleti leta 1958 ni ponovno odpravil v Švico. Tudi tokrat je v natakarski opravi, kot sam pravi, skakal med gosti tudi po 15 ur dnevno v hotelu v neposredni bližini St. Moritza, kjer mu je zaposlitev našel vaščan:

Tle iz naše občine nes je blo 10, 12 ta u isti vas, ne. Zak [ker] če je šu adn, da je dobil en prstor an de se je dobil za dost dobro in tako, ne, potem so ga vprašal: 'Mi dobiš en prstor,' al pa: 'Dej upraš a nuca enga delavca.' An tako so se klical en družga, zato jih je pršlo vč iz enga kraja, iz adnega kraja v eno vas al u eno mesto, ne.

Ta mu je tudi poslal pogodbo, ki ga je zavezovala da tri mesece in pol dela na dogovorjenem mestu. Nato se je vrnil domov in kmalu po vrnitvi je pisal sestri v Švico, naj mu najde kakšno »pravo« delo, naj le ne bo »kelnarsko«, ki mu ni preveč dišalo. Našla mu je delo v tovarni smuči blizu Luzerna, kamor se je odpravil leta 1960, le nekaj mesecev po zadnjem obisku Švice. Tudi tokrat je potreboval pogodbo, ki ga je zavezovala, da najmanj leto dni dela na dogovorjenem delovnem mestu. Tokrat je pogodbo izpolnil v celoti in v tovarni je vztrajal vseh 12 let bivanja v Švici.

O delu v Švici, tujcih in domačinih ima zelo veliko povedati. Tudi glede številck:
Nas je blo puno [velik] gor, gor. Puno Italjanu je blo. Švica je mela 7 milijonu ljudi an je blo en milijon an pu tujcu gor. Je velik odstotek. So bli z vseh krajev. U tovarni, kjer sem delu jez, sem en dan šteu, nas je blo 120 an smo bli z 11 držav gor na 121. Ja, večina je bila Italjanu, Espanjolu, Šviceru potem so bli pa drugi, ne. Srbljani so bli, Avstrici, Nemei, Angleži ...

Prav tako se je sam, brez moje vzpodbude, načel vprašanja odnosov med tujci in domačini:

U Ženevi so ble leta, kr na postaji, na stacionu, ne, je bila zaprta ma classe di restaurante per mancaza di personale, ma non volevano stranieri [toda vrsta restavracije zaradi pomanjkanja osebja, toda niso hoteli tujcev]. Je bla zaprta, zak niso mel delucu, an so rajš zaprli, ku so vzel stranierie [tujci]. Kaj so bli nasprotni prot stranieriem adni. So bli še gostilne bari, kr so bli ..., ma [toda] še slabše je blo tuste u nemški Švicer, ne. U nemškem kantonu je blo slabše, zak so bli javni prstor,

kjer so mel bar an tajšne stvari, kjer je blo napisano vietato stranieri a dirittura [jasno napisno, da je prepovedano za tujce]. Se čuje [slišati, čutiti], se čuje dost u Švici. Žena mi je povedala, da u Belgiji ni nikdar tistega čula.

... Švica je bila zelo, zelo rastični so bli.

[Ma kje ste to čutili?]

Povsod, povsod se je čutlo. Saj so mel tud volitive prot nam. Votacioni contro gli emigranti [Volitive proti emigrantom]. Švarcenbah [Schwarzenbach] se je klicu politični te ...¹⁰ Ja so ble nekatere občine, ki so bli grobi. Tud občine, kr sem jaz delu, so bli grobi za proč izgnat, ne. Ma potem skupaj vsi niso bli zmagal, ne. V Švici se čuje [občutiti superiornost, rasizem itd.] povsod. Zak Švicarji se čujejo superiori, ne, Zak kr poreče, da je Švicar, že misli, da je vč, ne. Alora [torej], tam na delu so govorli an ta pred tabo an tebe an vse: 'proč stranieri [tujci].' Sem šu u gostilno, so govorli: 'proč stranieri.' An sem vzel časopis, je blo pisano proč stranieri. Si odpru televizijo, je blo proč stranieri. An tiste ... nagaja an tiste, ne. Ni, ni ... An če maš dober zaslužek, ti dajo fastidio [nadlega]. Saj zarad tega sem ratu di sinistra [levičar], ku se poreče po slovensko. Sem hodu gledat, zak je puno stvari, ne. Zak če greš po pot an da ne boš gledu an da ne pomisleš, ne boš vidu nč. An če pomisleš, boš pa vidu.

Marijeva »preobrazba« v »levičarja« nam kaže, kako lahko občuteni »(ne)moč«, podrejenost, izključevanje itd. (pre)oblikujejo identitete posameznikov. Mario je brez dvoma na svoji poti, če uporabim njegove besede, veliko gledal, mislil in videl:

An so bli, so bli drame za ljudi. Zak so bli u Švici, so bli delavci, kr so delal samo sezono, ne. Po 8, 9 mesecev na leto. Samo u Švici je blo 151.000 italjanskih stadžonalov [sezonski delavci]. An tistim je blo ostro prepovedano met gor družino, ženo, otroke an vse an so mogli bit sami gor. An tle so ujetniki u ječah, se okupavajo [obremenjevati se], al majo i diritti della persona, se sono rispetti come persone [osebne pravice, če so spoštovani kot osebe]. Ma [toda] tekrat ni nobenga brigalo, al majo žene, al majo družine. Puno [veliko] ljudi so gor vozil otroke, so jih držal po 7, 8 mesecev zaprte ta u stanovanju. Če so bli dobil kakšnega brez permesa [dovoljenje], so bli šli čez mejo nazaj.

... Ni socialna tud Švica, zak Švica se govori, je bogata država, je bogata Švica, je bogata. Ma [toda] ljudje, te kr je bogat, je bogat an te kr ni bogat, ga malo briga, če je bogata Švica. Gor za zavarovanja, za bolezen, za tiste je bil zavarovan samo tist, kr je delu, ne. Ma če je mou ženo, da je zbolela an otroke, je moru pa zava-

¹⁰ Švicarske konservativne sile so izvedle več akcij, da bi radikalno zmanjšale število tujcev v državi. Uspeh tako imenovanega »referenduma Schwarzenbach«, ki se je izvajal oktobra 1974, bi v primeru uspeha imel katastrofalne posledice za emigrante iz Videmske pokrajine in v tem okviru tudi za Beneške Slovence, saj je živelo v Švici po podatkih ISTAT v tem času 32.000 emigrantov iz Furlanije - Julijske krajine. Referendum je v veliki meri vplival na zahteve emigrantskih organizacij iz Furlanije - Julijske krajine, ki so bile naslovljene na vse instance političnega odločanja v deželi, naj vendar sprožijo ustrezne korake in to ne samo v korist razrešitve zapleta, ki bi nastal po izvedbi referenduma, ampak predvsem za ustvarjanje potrebnega števila delovnih mest na deželni ravni (Komac, 1990, 167-168).

rovanje, bulezen an tiste privatno on plačevat, ne ... An tud kar se tiče invalidita [invalidnost]. Jaz u 12 letih nisem poznal nikdar človeka, da bi bil invalid gor u Švicer. Umrješ, ma nisi invalid!

[Kej, umrješ ma ...?]

Umrješ, ma nis invalid.

[Kako mislte to?]

Hej, zak, non ti fanno invalidita, non ti riconoscono. Muori, ma non ti fanno invalido [ti ne dajo invalidnosti, ti jo ne priznajo. Umrješ, toda ti ne dajo invalidnosti]. Je tle brat od žene od mojga brata, kako se poreče kunjado [svak], su mu presadil srce, je mel 37 let, ja. Trapianto del cuore [presaditev srca], 6 mescev potem je moru iti v tovarno delat, ne. Eno leto an potle je umru. Ma ni bil invalid. Ma Švica je bogata, je malo brigalo njega.¹¹

Toda kritičen ni samo do države gostiteljice; brez dlake na jeziku zna biti tudi pri vrednotenju matične države in njenega odnosa do migrantov ter migracije nasploh:

... Zak takrat politične stranke tle u Italiji je bla krščanska demokracija an se niso hvalil, ku kajšna svoboda je, vsak lahko gre, vsak lahko gre, ne. Ma [toda] niso bli sledjeni potle [emigrantje], ne ..., ne od governa [parlament] ne od vlade ne od sindikatu ne od cerkve ne od nobenga družga ne. Smo bli zapuščeni, ne. Ja, oštja [hudiča], da so šli ven in da so pošiljal sude domu.

Moč države v obvladovanju oziroma kontroliranju migracijskih tokov, ki je nikakor ne sprejema ravnodušno in »hladno«, izrazi v svoji pripovedi večkrat:

So bli prou vlade, kr so naredile te ... kontrate [pogodbe]. Iz Italije gor 100.000 ljudi u minere [rudniki v Belgiji] an vsakemu narest tri leta noter an za lon ti dam od vsakega delvca 300 kil premoga, ne.

Mario je pošiljal denar iz Švice domov na pošto in, kot pravi, če so ga starši potrebovali, so ga tudi rabili:

Ja, bem [no], če so ga nucali, so vzel an oni, saj se je morlo pomat tud domou. Ja, sevede, za dauke plačevat an takšne reči. Zak [ker] tej čas, zak tiste leta ni blo še penzije. Niso mel stari ljudje penzije an tistih reči, ni blo denarja.

Tako je bilo vse dokler se ni poročil. Po poroki sta z ženo začela varčevati denar v Švici. Žena, ki jo je poznal že iz mladosti (rojena in pred izselitvijo je živela v sosednji vasi), je s 16 leti odšla za »diklo« v Rim in leta 1959 si je v Belgiji našla zaposlitev kot hišna pomočnica:

... Ja, ona je bla u Belgiji, jez sem bil u Švici an eno leto smo se srečal. An potem smo si eno malo cajta, mislim eno leto, pisal lettere [pisma], tako se je pisalo, ni blo telefoninov [mobilni telefoni], ha, ha. Potem me je ona vabila u Belgijo, da mi ona dobi an prstor u Belgiji. Ma [toda] mi nišlo za iti u Belgijo. Potem je

¹¹ Teh vsebin so se včasih dotaknili tudi prispevki iz časopisa Matajur: »Švicarji so vljudni, prav kortexni, toda pri njih je treba trdno delati in vse stisnejo iz človeka, vse moči, tako da je plača pri njih trdno zaslužena« (Anon., 1960a, 1).

pršla ona u Švico. Je delala potle ... Zak kr je pršla iz Beldže, je že znala govorit francosko, ne ...

Leta 1964 se je preselila v Švico, leto dni kasneje sta se poročila in dobila hčerko. Prvo leto je delala kot natakaraica, nato se je zaposlila v tovarni, kjer je delal mož Mario. V Beneško Slovenijo so prihajali na obisk enkrat letno poleti za dva ali tri tedne:

Kr so starši živi, je ena stvar, ko starši umrjejo, je druga stvar. Zak [ker] kr so bli moji starši živi, smo zmeram govoril, 'grem domov.' Kr so starši umrli, 'grem gor h Luigiju [brat, ki je ostal v hiši],' ha, ha. Ne greš več domov, zak je druga družina.

V Švici, kot razlaga Mario, se ni družil samo z znanci in prijatelji iz nadiških dolin, ampak je imel veliko prijateljev tudi med priseljenci iz drugih delov Italije, drugih držav ter med »domačini«, Švicarji. Teden dni pred enim najinim pogovorom so na obisk k Mariu prišli prijatelji, živeči v Švici. In takih obiskov, kot zagotavlja, je vedo dovolj:

Zak [ker] jaz, odkar smo pršli, sedaj je 29 let kar smo pršli iz Švice, ne. Ma [toda] ta u 29 let, kar smo pršli, jaz sem meu že prjatelje tuki, kr so pršli obiskat. Italjane, Bergamaske [iz Bergamo], Španjole, Francoze, Taljane ... Ja tiste sem mel tud prijatelje, ne.

V vasi Orbe, kjer je Mario nekaj let živel, so bili postavljeni temelji *Društva slovenskih izseljencev Beneške Slovenije/Associazione emigranti Sloveni Friuli - Venezia Giulia*. Ko je živel v Orbah, pravi, da društvo še ni bilo tako razvito, ob drugi priložnosti pa pravi, da je v času ustanovitve društva živel že v drugemu mestu, bil je »sveže« poročen in tako »se ni brigal za te stvari«.

Mario v Švici ni (so)deloval v izseljenskih ali kakor koli orientiranih društvih. Kot pravi, tudi »ni blo dovoljeno veliko se mešat v tiste stvari«. S tem misli predvsem na politiko:

So bli gor iz Regio Emilie gor, caro mio [dragi moj], so ble volitve tle u Italiji, politične, an so pršli gor z propagando, veš, eni Italjani. An so mel tu manifeste za komunizem an pa takšne reči. An se jih je poskrivš nosilo. Če so te bli ušafal [najti], da si za komunizem al za kakšno propagando, si bil šu čez mejo.

Mario večkrat v svoji pripovedi poudari, da je bilo treba le delat »in konec«. Delo v svoji pripovedi večkrat izpostavi kot polje razlikovanja med tujci in domačini ter kot neke vrste »orodje« moči in nadrejenosti države ter »domačinov«:

Največkrat se je dogajalo, da če je Švicar prašu eno stvar, al pa aumento di paga [povišanje plače], da mu poviša plačo, ne. Če ga je tuste prašu, je diskutiru z njim, če je stranier [tujec] prašu, je djau: 'Če ti ni dobro pa beš,' ne. So te bolj lahko likvidal [likvidirati], ne. Nis mel velikih diritov [pravice].

... Emigrant navadno so hvalil, 'se stoji dobro u Švici,' so hvalil, da se stoji dobro u Švici, so hvalil, da se stoji dobro povsod, ne. Zak [ker] navadno, kar je blo emigrantov, so bli vsi mladi an zdrav, ne. Niso ku delal. Niso nikdar probal bit ne star ne buni [bolan], ja, večina. Če se je delalo puno [veliko], se je služilo, se je tud lahko dobro živelo, ne. Ma [toda] se je moralo delat, tako, ne. Zak tle noter sada, jaz zadnja leta, kr sem pravu, kr sem delu tle po 6 let nazaj, smo delal 8 ur, kajšen

mesec pred počitnicami tako, 'bomo delal 9 ur en mesec,' ja. Vse je, vse je dobro godrnjalo. Gor smo delal 9 ur ponavad, jez sem poznu, so ble dekleta tle z Italije, od Modene an tako so ble tri sestre. So delal po 9 ur na dan, ne, po 9 ur na dan, pa so naredle strordinarie [nadure] po 100 ur na mesec še, ne. Ma so delale po 300 ur na mesec. Alora [torej], da se ukup avto an da se kup vse, sigurno, ma se kup po vse rodi [povsod], če boš delu po 300 ur na mesec.

Leta 1972, po več kot 12 letih bivanja v Švici, se je Mario z ženo in s hčerko preselil v Italijo. Natančneje rečeno, to ni bila vrnitev v Italijo, ampak:

... Kot sem že reku, nismo nikdar ostal gor za zmeraj. Ampak, če je blo za prit iz Švice u Milan al pa u Torin, nisem bil pršu. Sem pršu, zak [ker] ko pridem domu, ko bom gor, zak grem u Milan al pa u Torin, sem lih deleč od doma, ne. Ja, ni da boš pršu domou u domač kraj, ne. Domač kraj an najgrš če je, je najlepš, ki se rodi, ne.

Leta 1972 je namreč Marijeva hči dopolnila 7 let in nastopil je čas, da gre v šolo:

... Tekrat, tekrat smo začel miselt, al začne gor šolo al je tist čas za iti, da bo tle u Italiji hodila u šolo. An tekrat smo pršli dol.

Iz Švice so se pripeljali s tovornjakom in od dežele Furlanije so dobili 150.000 lir pomoči za selitev,¹² kar je bilo takrat, kot pravi Mario, mesečna plača.

Sprva so našli stanovanje v Špetru, kjer so živeli dva ali tri mesece. Nato so dobili občinsko stanovanje v Hlodiču, kjer je Marijeva žena dobila zaposlitev kot čistilka v občinski šoli in na občini. Mario ni takoj dobil dela; po približno mesecu dni se je zaposlil v Manzanu, kjer je delal do leta 1985.

¹² Leta 1970 je bil po predlogu Komunistične partije Italije in Socialistične stranke delavske enotnosti sprejet zakonski osnutek, ki se je glasil: »Ustanovitev deželnega sosveta za izseljenstvo in ukrepi v prid izseljenkim delavcem in njihovim družinam« (Anon., 1970, 2). Predloženi zakon je predvideval tudi vrsto ukrepov, ki naj bi olajšali vrnitev izseljencev, med drugim tudi podpore za gradnjo in popravilo stanovanj, šolanje otrok izseljencev itd. Tako je bilo na primer za leto 1971 predvidenih 75 milijonov lir za podporo povratnikov (Anon., 1971, 1). Februarja 1972 je časopis Matajur pisal, da se je od uveljavitve zakona (se pravi v približno letu in pol) vrnilo v Furlanijo - Julijsko krajino 808 delavcev s 1778 družinskimi člani; tako je v tem času 2586 oseb izkoristilo deželne ugodnosti na podlagi omenjenega zakona. V ta namen je dežela porabila skoraj 169 milijonov lir, poleg tega pa so obstajale še druge oblike pomoči, kot so bila letovanja izseljenkih otrok, štipendije za šolanje, izdatki za (pre)kvalifikacije itd. Toda problemi povratnikov s tem zakonom nikakor niso bili v celoti rešeni, kakor nadaljuje anonimni pisec omenjenega članka: »Kakor lepo in vzpodbudno govorijo podatki in denarne vsote, ki smo jih navedli zgoraj, pa se ob vsem tem vendar zastavlja drugo, nič manj pomembno vprašanje: ali so oblasti pri nas tudi storile vse, da so emigranti, ki so se vrnili, dobili doma tudi ustrezna delovna mesta? Kajti vse kakor ni dovolj samo privabiti domov naše delavce iz tujine, jim na podlagi deželnega zakona povrniti potne stroške in priložiti še kake drobtine, temveč je predvsem važno in pomembni najti za njih doma delovna mesta in jih zaposliti. To pa je seveda drugo, težje in pomembnejše vprašanje. Zato se lahko upravičeno sprašujemo, ali so to tudi storile oblasti pri nas, tako deželna kot naša pokrajina? Če ne bodo izpolnjeni tudi ti, osnovni pogoji za vrnitev naših delavcev iz tujine, potem so zaman vsi deželni zakoni o pospešitvi imigracije, kajti v tem primeru lahko rečemo samo to, da so ti zakoni pesek v oči javnemu mnenju in zavesa, za katero se skriva naša temeljna težava in problem: delo doma za domače delovne roke« (Anon., 1972, 1).

O nakupu ali gradnji hiše niso razmišljali, saj iz Švice niso prinesli dovolj denarja. Kmalu po potresu leta 1976 so od države dobili ponujeno pomoč za gradnjo nove hiše in prvič začeli razmišljati, da bi »šli na svoje«. Trideset milijonov lir državne pomoči je bilo dovolj za začetek nove gradnje v Selcah, ki jih je na koncu stala 120 milijonov lir.

Kljub temu da so se v Švici na vsakem koraku čutili tujce, kot poudarja Mario, prihod iz tujine ni bil »brez posledic«:

... So bli problemi, zak smo se preveč prvadli gor, ne. An tle je drug sistem, ne. Moja žena je eno leto časa jokala. Zak u Švici so problemi z nim krajem an tle so pa z drugim krajem. Kajšen poreče u Švici, 'jutri ob 10. ur pridem tle.' Ti moraš štet, da jutri ob 10. pride at [tja], ne. Če ti kajšen reče, 'jutri ob peti ti prpeljem televizijo,' moraš štet, da ob 5. ti prpelje televizijo. Kr smo pršli u Italijo, smo si kupil hladnik [hladilnik], recimo tako, ne. An poreče, 'jutri ti ga prpeljem.' An potle jutre, pojutrnem an potle tri dni an ga ne prpelje, ne. Tisto mi je dalo velik fastidio [motiti, nadlegovati] ud prvič, ne. Se ne more štet tako na besedo. Ja, seveda tle je blo lažje, zak ljudi smo poznal an jezik po naše. Se čuješ doma, ne ...

Po vrnitvi je kmalu zelo aktivno in resno pristopil k Kulturnemu društvu Rečan in k Beneškem gledališču, kjer nastopa še danes. Trenj oziroma pritiskov nad Beneškimi Slovenci, ki so takrat kazali v nadiških dolinah in nasploh v Beneški Sloveniji, v svoji pripovedi ne omenja prav pogosto. Prav tako ob njih ne dviga posebej glasu, čeprav ne ostaja vedno povsem tiho:

So ble tle leta odzad, recimo 25 let pred, če si pršu an so te subit klasifikal [takoj klasificirati], da si za slovenščino, da si komunist. Zak slovenščina za tiste, kr so delal propagando, bit Slovenj ni pomenilo samo bit Slovenj, je pomenilo bit komunist, so mešal, ne. Za motit ljudi. Alora [torej], so te subit klasifikal, ti si s tistem krajem, ti si z tistem krajem ...

In kot sam izrazi v pripovedi, mu je prav izseljenska izkušnja vlila nekaj »olja« pri razumevanju in odkrivanju lastne etnične identitete:

Ma [toda] leta odzad so bli veliki tensioni [napetosti] tukej, al smo Slovenci, al nismo Slovenci ... Ma jaz sem zmeri govoril, kr smo bli tako u tujini, kjer če naj je u Australiji, u Kanadi, u Nemčiji, u Švici an pousod. An tisti kr nismo govoril, da nismo Slovenci, ne, če si bil šu ta po mesti an če si bil slišu pet 'o sole mio' tu u gostilni an ta u ta drugi, če si bil slišu pet 'Sladko vince piti', sem siguren, da je bil šu [iti], kjer so pel 'Sladko vince piti', ne. Te vleče samo. An Jugoslovani so bli gor še, Hrvati an tako, kr se nismo še lahko dobro razumel. Si bil pred, da je kajšen pršu, da je eno malo potegnu, govoru an tiste. Sm bil rajš Hrvata al pa Srbjana ušafu [srečati] ku pa Napolitana, ne. Ha, ha ...

Kljub temu da svojih »švicarskih let« ne opisuje z najbolj sladkimi besedami in da je Švica (»in vse kar sodi zraven«) v njegovi pripovedi povečini neprijazno predstavljena, ga je življenje še nekajkrat – sicer za krajši čas – (za)peljalo na pot »spomina in prijateljstev«:

Za 6 mesecev sem šu že nazaj gor.

[Ma [toda] kej ste šu gor? Obiskat prijatelje?]

Obiskat prijatelje, potle [potem] moj brat je bil takrat gor poročen. Me je skrbelo preveč, me je skrbelo. Za 6 mesecu smo šli že nazaj gor. 6 mesecev potle ušafáš [srečati] lih tiste ljudi, ne. Prijatelje an vse. Alora sem šu za ene dve let nazaj an potle sem šu za enih 10 let an u trejče, kr sem šu, sem djau, 'an če ne pridem več,' ne. Potle sem šu, more bit že 12 let an je vse spremenjeno, ne. Kr je bla trgovina je druga stvar, kr je bil albergo [hotel] je za ... Sem hodil cel popodan po vas an samo barbier [brivec, frizer], tist kr striže, samo enga človeka sem srečju, da me je poznu, ha, ha. An sem djau, 'me ne briga vč,' ne. Ja, potem ko ni več ljudi an kr ne pozneš več ljudi, je blo neznano, ne.

Iz Švice tudi ne dobiva pokojnine, saj je raje vzel ves denar naenkrat, v enem »kosu«. Vzroki, kot pravi, niso bili načelne narave. Kot je namreč izračunal, bi moral živeti do 85. leta, da bi mu izplačali ves denar, ki ga je sicer dobil izplačanega hkrati. In kot (pogosto) v šali pravi, ni mogoče, da bo dočakal to starost.

(No, da le ne bomo končali s kakršno koli mislijo na smrt.) Mario je na svoji poti, če ponovno uporabim njegove besede, brez dvoma veliko gledal, mislil in videl. In če ne bi šel na pot, kot sam pravi, mogoče ne bi ne gledal, ne mislil in ne videl:

Doma, kr smo bli mladi, nismo šli vn z vasi an te niso učil, ku molit. Ku moja sestra, kr šele mol: 'An bod brdak [dober] an bod pošten.' An ti niso družga pravli an potle si šu po svetu an potle [potem], če si meu vse pravice za protestirat, nis protestiru, zak si bil timid [boječ]. Potle se moraš, ki naučit, ne. Al na slabo al na dobro. Dipende [odvisno], ku eno pot vzameš.

4. »MALI« RAZMISLEK OB ŽIVLJENJSKIH PRIPOVEDIH

Sprva se dotaknimo metode, saj je ta, kot smo omenili že v uvodu, tesno povezana z osrednjim vprašanjem besedila.

Migracijo moramo razumeti kot dejanje v času in vzrokov zanj ne smemo iskati samo med tistimi, ki se kažejo kot neposredno pomembni oziroma odločujoči za njeno vzpostavitev (na primer kot rezultat odločanja med prednostmi in slabostmi določenih krajev). Tudi ti vzroki so namreč nekako povezani z migrantovo preteklostjo in prihodnostjo. Vzroke za migracijo je treba razumeti kot del celotnega migrantovega življenja – migrantove biografije. Tako jih ne moremo opredeliti samo s postavljanjem preprostih in jasnih vprašanj, kot so: »Zakaj ste se preselili?«. Boyle et al. (1998, str. 80–81) poudarjajo, da moramo sliko migracijskih odločitev zgraditi iz različnih zornih kotov, da pokažemo, kako in kje sodijo v posameznikovo življenje. Zato smo predstavili tudi velik del migrantovih biografij, ki se »neposredno« ne dotikajo samega dejanja povratka v »izvorni« kraj. Dejanja vrnitve namreč ne moremo dodobra spoznati, če nimamo vpogleda tudi v motiv(e) prvotnega odhoda, »socialno sliko« posameznika v družbi »gostiteljici«, »izvorni« družbi in še marsičesa zamolčanega. Spomnimo se Maria: Na vprašanje, zakaj so se vrnili, je odgovoril, da zato, ker je bila hčerka pred vstopom v osnovno šolo. Z ženo sta želela, da obiskuje šolo v Italiji. Toda Marijeva

priповed o Švici nam pove, da se v državi gostiteljici ni počutil najbolje; motila ga je izključevalnost in superiornost Švicarjev, ki jo opisuje tako na dolgo in široko. In prav tako nam v delu pripovedi, ki se nanaša na izselitev v Švico, pove, da nikoli ni mislil za vedno ostati v tej državi.

Ampak bolj kot iskanje vzrokov za preselitev/vrnitev nas zanima sam družbeni kontekst povratka. Kaj ta pomeni? Gre za družbene okoliščine v različnih okoljih, ki so opredeljevale dejanje preselitve/vrnitve. Na tem mestu je jasen pogled v migrantovo biografijo še posebej potreben. Luigijeva vrnitev, ki je bila bolj »nepričakovana« in ki se zdi celo vsiljena s strani »pomembnih drugih«, je vsaj za Luigija še danes nekoliko »kontradiktorna«. Namreč, vrnil se je v državo, ki se je je več let namerno izogibal in ki ji je zameril marsikaj. Tako tudi, sicer bolj med vrsticami, poudarja, da se ni posebno vživel v »izvorno« okolje: po osemnajstih letih bivanja v Italiji ima še vedno več znancev v Belgiji, moti ga »italijanska mentaliteta« in nasploh veliko stvari, povezanih s to državo, ki je ne opisuje z najlepšimi besedami. Belgijo je tudi po vrnitvi še velikokrat obiskal in jo še obišče. In konec koncev se ni nikoli prav zares vrnil: v Belgiji ima danes še sina, edinega potomca, in iz Belgije dobiva pokojnino.

Marijeva vrnitev je pomenila bolj ali manj dokončno slovo, oster rez s Švico. Čeprav se ni vrnil brez »posledic« izseljenskega okolja, Švice ni nikoli vzel za svojo. Sam, brez moje vzpodbude, mi je ure in ure pripovedoval o krivicah, ki jih je doživljal v tej »nadvse bogati« državi. Švico je po vrnitvi obiskal še trikrat, ob zadnjem obisku mu je bila, kot poudarja, že povsem tuja.

Zgodbi sta si torej različni: Mario poudarja konfrontacijo predvsem z državo in družbo »gostiteljico«, medtem ko Luigi kaže na »spor« z izvorno državo. In tudi povratek ima drugačno družbeno konotacijo. V Marijevem primeru se zdi, da je bil dolgo pričakovani, medtem ko se zdi v Luigijevem primeru, kot da bi bil vsiljen s strani »pomembnih drugih«. To nam konec koncev govorijo tudi precej drugačne okoliščine pripovedovalcev ob vrnitvi. Luigi se je vrnil v novo zgrajeno hišo (ki jo v času gradnje od leta 1981 do 1983 sploh ni prišel pogledat), ob povratku je bil finančno preskrbljen (imel je namreč pokojnino). Marijeva družina je ob vrnitvi našla zgolj začasno, zasilno stanovanje, tako njega kot ženo po vrnitvi v Italijo ni čakala zaposlitev itd.

Toda za oba pripovedovalca je bila vrnitev ne samo fizični premik, ampak tudi jasen družbeni premik. Oba sta imela v družbah »gostiteljicah« številne prijatelje, znance, družino, brate ali sestre. Beneško Slovenijo sta obiskovala bolj redko, največkrat enkrat letno. Sprememba družbenega okolja je razvidna tudi v številnih »težavah«, »nevšečnostih«, ki sta jih bila deležna ali sta jih še deležna pripovedovalca v »izvorni« družbi. Tako Mario poudarja, da so imeli ob vrnitvi težave, ker so se »preveč« privadili »na Švico«, Luigi pa pravi, da ima še danes, po skoraj dveh desetletjih bivanja v Italiji, več prijateljev v Belgiji kot »doma«.

V konvencionalnih migracijskih študijah bi bila Luigi in Mario opredeljena kot migranta povratnika. Sam se bom tej »nerodni« besedi oziroma terminu na koncu besedila raje izognil. Namreč, povratništvo hote ali nehote vsiljuje razumevanje, da je možna vrnitev na isti kraj, na isto mesto, od koder se je zgodil odhod. Če kraj razumemo

zgolj kot fizično lokacijo, je to prav gotovo možno. Če pa je kraj (tudi ali) predvsem družbena lokacija – kraj srečevanja in prepletanja (družbenih odnosov), kot temu pravi geografinja Masseyeva (1996) – je to veliko težje ali sploh nemogoče. To nam konec koncev pripovedujeta tudi Luigi in Mario.

Z besedilom, ki ga bom na tem mestu zaključil, pravzaprav nisem želel povedati prav veliko: le to, da selitve, potovanja niso nikoli le »hladna« gibanja skozi prostor, niso le fizični premiki, ki se odražajo v spremembah teritorialne distribucije, ampak so tudi družbeni premiki, ki vodijo k izostrenju mejnosti, preoblikovanju kulture, družbe, skupnosti in duhovnosti. Toda niso samo to. So tudi dejanja domišljije, kjer sta dom in cilj potovanja vedno na novo zamišljena in tako za vedno spremenjena. Je tako vrnitev (kakorkoli) mogoča?

Nadaljevanje teh razmišljanj pa pustimo za naslednjo zgodbo; za naslednje potovanje, za dolgo pot med kraji ...

... kakor jo opiše eden od pripovedovalcev, kateremu prepuščam zadnjo besedo:

*Zak [ker] če greš po pot an da ne boš gledu an da ne pomisleš, ne boš vidu nč.
An če pomisleš, boš pa vidu.*

LITERATURA

- Anon(imus), 1956. Prebivalstvo Nadiških dolin živi v skrajno težki mizeriji. *Matajur* 7, 19 (141): 1.
- Anon., 1958. Emigrantske rimese. *Matajur* 9, 21 (187): 2.
- Anon., 1959. Ali je to jesen. *Matajur* 10, 19 (206): 1.
- Anon., 1960a. Koliko zaslužijo letos naši emigranti? *Matajur* 11, 8 (216): 1.
- Anon., 1960b. Odpovedi naših emigrantov. *Matajur* 11, 17(225): 5.
- Anon., 1961a. Emigracija raste, vasi padajo. *Matajur* 12, 5 (235): 1.
- Anon., 1961b. Emigrantski glas. Kateri so glavni emigrantski problemi. *Matajur* 12, 5 (235): 4.
- Anon., 1970. Deželni svet Furlanije - Julijske Benečije. Ustanovitev deželnega sosveta za izseljenstvo. *Matajur* 21, 7 (432): 2.
- Anon., 1971. Seja deželne konzulte za emigracijo. Za podporo pri gradnji stanovanj in šolanju otrok emigrantov. *Matajur* 22, 7 (452): 1.
- Anon., 1972. Več kot osem sto ekonomskih emigrantov se je vrnilo domov. *Matajur* 23, 3 (471): 1.
- Anon., 1986. *Fotoalbum izseljencev iz Benečije/Fotoalbum degli emigranti della Benecia*. Trst: Založništvo tržaškega tiska.
- Boyle, P., Halfacree, K. in Vaughan, R. 1998: *Exploring Contemporary Migration*. Harlow: Longman.
- Brumen, B. 1998. *Socialni spomini, časi in identitete v vasi Sveti Peter v slovenski Istri*. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo [doktorska disertacija].
- Bufon, M. 1992. *Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost: obmejna in etnično mešana*

- območja v evropskih razvojnih silnicah; primer Slovencev v Furlaniji - Julijski krajini. Trst: Slovenski raziskovalni inštitut in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Cerno, G., 1968. *Aspetti geografici del fenomeno migratorio in nove comuni della cosiddetta »Slavia Friulana«*. Urbino: Facolta di Lettere e Filosofia [diplomska naloga].
- Clavora, F. 1986. Za novo oceno posledic emigracije na izvorno stvarnost. V: *Fotoalbum izseljencev iz Benečije/Fotoalbum degli emigranti della Benecia*. Trst: Založništvo tržaškega tiska: 9-15.
- Clavora, F. 1997. *Od duoma... ..do čarnega pakla*. Premariacco: Slovenci po svetu/Unione Emigranti Sloveni del Friuli - Venezia Giulia.
- Clavora, F. in Ruttar, R. 1985. *Sloveni ed emigrazione. Il caso delle valli del Natisono*. Cividale del Fruli: Zveza Beneških izseljencev.
- Clavora, F in Ruttar, R. 1993. *The community without a name. Zveza Slovenskih Izseljencev Furlanije - Julijske krajine/Unione Emigranti Sloveni del Friuli - Venezia Giulia*: Premariacco - Udine.
- Firmani, R. 1996. *La minera e gli uomini*. Liege: Slovenci po svetu/Unione Emigranti Sloveni del Friuli - Venezia Giulia.
- Gmelch, 1980. Return Migrants. *Cultural Anthropology*.
- Harstrup, K. and Olwig Fog, K. 1997. Introduction. V: Harstrup, K. in Olwig Fog, K. (ur.): *Siting Culture. The Shifting Anthropological Object*. London and New York: Routledge: 1-14.
- Jackson, J. A. 1969. *Migration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalc, A. 1994. Smernice preučevanja izseljenstva v slovenskem zamejstvu v Italiji in slovensko izseljevanje iz zamejskega prostora v delih italijanskih avtorjev. *Dve domovini/Two Homelands*, 5: 151-178.
- Komac, M. 1990. *Politična kultura, Narodnostna identiteta, migracijski procesi in etnorazvoj. Protislovja narodnostnega razvoja Slovencev v Videmski pokrajini*. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo [doktorska disertacija].
- Lawson, V. 2000. Arguments Within Geographies of Movement: the Theoretical Potential of Migrants' Stories. *Progress in Human Geography* 24. 173-189.
- Lukšič - Hacin, M. 2002. Povratniki kot del migracijskega kroga. *Dve domovini/Two Homelands*, 15: 179-193.
- Massey, D. 1996 [1991]. A Global Sense of Place. V: Daniels, S. in Lee, R. (ur.): *Exploring Human Geography*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold: 237-245.
- Merkur, P. 1999. *Slovenska imena v Italiji: priročnik/Toponimi sloveni in Italia: manuale*. Trst: Mladika.
- Musoni, F. 1978 [1912]. Gli Abitanti. V: Slovenski Raziskovalni Inštitut (ur.): *La Slavia Italiana nella »Guida delle Prealpi Giulie« di Olnito Marinelli*. Atesa editrice: 106-211 [ponatis izbranih poglavij iz knjige prvič izdane leta 1912].
- Ravnik, M. 1996. Bratje, sestre, strniči, zermani: družina in sorodstvo v vaseh v Slovenski Istri. Ljubljana, Koper: ZRC SAZU, Lipa.
- Stranj, P. 1999. Slovensko prebivalstvo Furlanije - Julijske krajine v družbeni in zgo-

dovinski perspektivi. Trst: SLORI, Narodna in študijska knjižnica in Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze.

Žitnik, J. 2002. Literarno povratništvo in meje narodne književnosti. *Dve domovini/Two Homelands*, 15: 163-178.

SUMMARY

A "SMALL" CONTRIBUTION TO QUESTIONS OF "RETURNHOOD":
TWO LIFE NARRATIVES OF MIGRANTS - RETURNEES FROM VENETO
(BENEŠKA SLOVENIJA) - JOURNEYS WITH NO RETURN?

Jernej Mlekuč

The text has two not too ambitious aims.

With the help of an analysis of concrete migration situations and contexts expressed in life narratives of two international migrants - returnees from (the river Nadiža) Venetian Slovenia (the western brink of Slovene ethnic territory in the north-east of Italy) the text attempts to answer or better say enlighten the question to how much is the physical moving (returning) as well as a social movement (returning). It seems that the text does not dissect and analyse too detailed the life stories; it rather leaves that to the interpretations of the readers.

Beside searching for answers to the mentioned question the text is (as well or above all) an authentic and a "unique" "document" of the after war history of (re)migration processes, capitalist development, social excluding etc. as well of the Venetian Slovenia as of the "capitalist" Europe. Migrancy as a sum of migrant's subjectivities formed through their experiences of numerous and contrastive places has, as says the geographer Lawson (2000, 186), analytical power. The narratives of migrants on oppositional experiences of migration and other co-dependent phenomena and processes in the course of migration have a theoretical power that exceeds the uniqueness of individual narratives or stories. The ambivalence of the narrative places on the surface the contradictoriness of migration, capitalist development, inequality and exclusion etc. of which only those from the margins can speak.

The text also mentions the method as the method is linked up tightly with the objectives of the text. Namely, we must understand migration as an act in time; we must not look for causes for it only among those that present themselves as directly significant or deciding for its establishing (for example as a result of deciding between advantages and disadvantages of defined places). Those causes as well are in some way connected with the migrant's past and future. The causes for migration should be understood as part of the entire migrant's life - migrants' biography. That is why the text presents a large part of migrants' biographies, which do not mention "directly" the very act of returning to the "source" place. We cannot perceive properly the act of returning if we have not the insight into the motive(s) of the initial departure, of the "social image" of the individual in the "host" society, the "source" society, and of many a thing concealed. Thus, for example to the question why they have returned, Mario replied that because his daughter was to enter primary school. He and his wife wanted her to visit school in Italy. However, Mario's

narrative about Switzerland tells us he did not feel too good in the host country; he was troubled by the exclusionism and superiority of the Swiss, which he describes extensively. Just as well, he tells us in the part of his narrative, which refers to Switzerland that he never intended to stay permanently in that country.

However, more than searching for causes for migration/return the stress is in the text on the social context of the return. What does that mean? It is about social circumstances in different environments, which defined the act of migration/return. At this point, a fair sight into the migrant's biography is extra profitable. Luigi's return, which was "unexpected" and which seems even imposed from the side of the "important others" is at least for Luigi even today somewhat "contradictory". Namely, he returned to a country, which he avoided deliberately for several years, and which he resented many a thing. Thus, more between lines, Luigi emphasises that he did not become particularly accustomed to the "original" environment: after eighteen years of living in Italy, he still has more acquaintances in Belgium; he is inconvenient with "Italian mentality" and with many things in general, connected with this state, which he does not describe with pretty words. After his return, he visited Belgium several times and still does so. In addition, he never actually returned: his son is in Belgium, his sole descendant, and from Belgium, he is receiving his pension. Mario's return meant on the other hand a final parting, a rigid cut with Switzerland. Although Mario did not return without "consequences" of the emigrant environment, he never took Switzerland for his own. Spontaneously, with no external initiative, he spoke for hours and hours about the injustice, he experienced in that "excessively rich" country.

Any quick (and superficial) glance at the text reveals that the two narratives are different: Mario accentuates the confrontation mainly with the state and the "host" society (Switzerland) while Luigi points out the "conflict" with the original country (Italy). In addition, the return too has a different social connotation. In Mario's case it seems it has for long been expected while in Luigi's case the return seems to have been imposed from the side of "important others".

The life narratives of Mario and Luigi tell us that migrations, journeys are not merely "cold" (unconcerned) movements through space, that they are not only physical motions that lead to sensitising of boundaries, transformation of culture, society, community and spirituality. They are as well acts of imagination where the home and the aim of the journey are constantly being newly conceived and thus forever changed. Is thus returning (howsoever) possible?

Jernej Mlekuž, geographer, ethnologist and cultural anthropologist, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU in Ljubljana.

“COMING OUT” MANJŠINSKIH ŽENSK¹

Marija Jurič Pahor

V zadnjem poldesetletju so se začele tudi v slovenskem prostoru pojavljati publikacije, razstave in srečanja, ki odražajo naraščajoči interes znanstvenikov, predvsem pa znanstvenic za raziskave, ki se osredotočajo na pomen in vlogo žensk v manjšinskih skupnostih ali še določneje v slovenskih “zamejskih” skupnostih (zlasti na Tržaškem in na Koroškem) in – kot nakazuje današnji posvet – tudi v slovenskih izseljenskih skupnostih znotraj Evrope in širom po svetu. Zanimivo je, da se ta interes v tej ali drugi obliki navezuje na ohranjanje kulturnega izročila, ki – kot v dvojezičnem katalogu k razstavi “Mlekarice iz tržaške okolice/Le donne del latte dei dintorni di Trieste” (2001) – ugotavlja tržaška etnologinja Martina Repinc “iz dneva v dan izgublja prvovrstne priče preteklosti”. Vendar to ne velja le za mlekarice, temveč tudi za krušarice (Jakomin 1987, Mazzoni 2001), cvetličarke (Kovačič 2001), šavrinke-jajčarice (Franca, 1990, 1992, 1995; Rogelja/Ledinek 1997), perice (Repinc 1990, 2001), služkinje in gospodinjske pomočnice, ki so iz pretežno slovenskega agrarnega okolja s svojimi pridelki, izdelki ali uslugami v mestih, če posebej v Trstu, zagotavljale pomemben ali celo edini vir denarja za številne družine, ki je bil pogosto tudi ključnega pomena za preživetje. Igrale pa so tudi pomembno vlogo posrednic kulturnih in socialnih vrednot med domačo vasjo in mestom.

Vse bolj v ospredje stopajoče študije, ki bi jih lahko označili kot “k-ženskam-usmerjene” (gl. tudi Dermutz/Jurič 1988; Verginella 1996: 221-247, 1997; Orehovec 1997; Destovnik 1997, 2002) temeljijo v močni meri na biografskih pričevanjih ob hkratnem upoštevanju arhivskih in drugih virov. Gre za pristop, ki z vpeljavo “zgodovine od spodaj” smatra dejavnosti, izkušnje, stališča in poglede (ne le) manjšinskih žensk kot zanemarjenih zgodovinskih subjektov kot pomembne. Ugovarja pa tudi predstavi o njihovi domnevni šibkosti, vdanosti, skorajda “svetniškosti”, ki jo je med Slovenci razširjala ideološka hegemonija krekovstva, a tudi posvetni asketizem slovenskega liberalizma, kasneje tudi socializma, ki so skonstruirali povsem moški ali “bratovski” svet, v katerem je idejna polarizacija med spoloma prignana vse tja do utišanja ženskega glasu. Simptomatična v tem sklopu je knjiga “Z zlatimi črkami. Življenjske usode in dela veliki primorskih mož” (Marušič 1987), ki je pred poldesetletjem izšla pri Založništvu tržaškega tiska. Že iz naslova je razvidno, da se osredotoča na en sam spol; ženske so

¹ Razširjeni članek prispevka, ki je bil prebran na okrogli mizi Ženske v manjšinskih skupnostih: Pomen in vloga žensk za ohranjanje kulturnega izročila, Ljubljana, 19. junija 2002 (*Dve domovini/Two Homelands*, 16, 2002, str. 141-206).

v njej spregledane, pregnane s svetlobe javnosti v notranjost gospodinjstva in zasebne sfere - kot da niti tam ne bi več obstajale.

Kljub temu pa iz že omenjenih razprav in/ali razstav kot tudi iz študij o prvih slovenskih učiteljicah in pisateljicah (Kušej 1996), nadalje iz biografij koroških Slovencev (in Slovencev) kakor jih je v skupaj devetih knjigah zabeležila Marija Makarovič (1994-2001) - nanje se v svoji razpravi o statistično izstopajočem pojavu nezakonskih mater/otrok na Koroškem poglobljeno opira Mojca Ramšak (1997) - jasno izhaja, da so bile ženske bolj aktivne kot pasivne, nemalokrat tudi bolj mobilne kot vezane na domač kraj in prej močne kot stereotipno razlašene in viktimizirane.

Analogno velja tudi za ženske, ki so živele in živijo v skupnostih, ki so dislocirane v prostoru in času: na primer judovska, romska, izseljenska. »Če upoštevamo razvoj prebivalstva v "naših" krajih, bi lahko k slednji prišteli tudi slovensko, saj se je "z leti izselilo iz rodne dežele toliko Slovencev, da bi bilo danes število prebivalstva (po naravnem prirastku) enako številu prebivalcev Danske«. (Mikuž 2001: 7.) Znano je, da se niso izseljevali le moški, ampak tudi ženske. Naj opozorim na že skorajda legendarni masovni pojav začasnega izseljenstva zlasti vipavskih in primorskih dojlj, baj in am - a tudi kuharic, sobaric, varuš, gospodinj, gospodinjstevskih pomočnic - v Egipt. Tako naj bi leta 1900 zadevna kolonija žena in deklet, med njimi zlasti mladih mater, presegla število 3000. Zaposlovanje v Egiptu se je končalo z drugo svetovno vojno, vendar so se nekatere ženske vračale z zaposlitve šele mnogo pozneje, zadnje še v letih 1960-1970. (Puhar 1982: 325-331; Makuc 1993; Miklavčič-Brezigar 2001.) Slovenke so se v precejšnjem obsegu izseljevale tudi v druge zunaj- in znotrajevropske kraje. O tem govori denimo nemajhno število podpornih društev v New Yorku, ki so jih v prvih desetletjih 20. stoletja organizirale Slovenke in so nudila zavarovanje in pomoč v primeru nesreč, bolezni in smrti. (Drnovšek 2001) Ali pa življenjska zgodba akademske slikarke in planinke Bare Remec, ki je od leta 1947 do leta 1991 delovala zunaj organizirane slovenske skupnosti v Argentini. Tam se je srečala z indijansko kulturo, ki jo je počasi, a vztrajno vgrajevala v svojo s slovenskim kult/ur/nim izročilom in naravo povezano dušo, ki se je zlivala tudi v njeno ustvarjalno delo. »Kamne, v katerih je tako rada videla božanska bitja, obdajajo tudi njen grob. Z revnega pokopališča, če človek dvigne pogled na visoke gore, vidi tudi njen vrh, Pico Bara. Poimenovali so ga po njej [...]«. (Mislej 2001.)

Predsodki o značaju, naravi in poslanstvu ženske, postajajo vedno bolj vprašljivi, kljub dejstvu, da se še vedno trdovratno ohranjajo. O tem govori vztrajno zagovarjanje "povratka žensk v družino", ki ga ne gre videti zunaj idejne nastrojenosti državotvornih in s tem nacionaliziranih društev, saj naj bi po le-tej samo ženske, ki so se povsem posvetile svoji (lastni) družini, zmogle gojiti in ohranjati nacionalne vrednote in nacionalno zavest pri novih generacijah. Značilno v tem sklopu je naslednja v obliki vprašanja izražena izjava udeleženca na 29. študijskih dnevih v Dragi, ki takole ogovarja dr. Hektorja Joga (ob njegovem in mojem predavanju o identiteti tržaških in koroških Slovencev; gl. Jurič Pahor/Jogan 1995: 89):

»Rad bi, da dr. Jogan odgovori na moja vprašanja. Kaj se dogaja v naših mladih, ker nimamo prirastka, kaj je z njim? [...] Njihovo zasebno življenje ogroža naš obstoj

in zato čutimo pravico in dolžnost, da o tem razpravljamo. Torej, kaj je s temi našimi otroki, da ne morejo ali si nočejo prevzeti skrbi in odgovornosti za družino, ki bi morala biti v vsaki zdravi skupnosti nekaj naravnega.«

Vprašanje je simptomatično če zlasti zaradi tega, ker ogovarja referenta v funkciji psihiatra in psihoanalitika, češ, njegova implicitna naloga je, da "ozdravi" njihov domnevno neodgovorni oziroma pomankljivi čut za nacionalni obstoj. Dikcija v svoji skrajnosti spominja na čas, ko je zdravnik postal oziroma ko bi moral postati nekdo, ki uvaja ukrepe za "narodov blagor" po načelu: dolžnost mladih, zlasti mladih žensk je, da poskrbijo za narodni naraščaj in "zdravo" oziroma "etnično čisto" potomstvo.

Prav zaradi tovrstnih dikcij me zelo veseli, da je v zadnjih letih izšlo tudi precej znanstvenih kot tudi literarnih del, ki stavljajo pod vprašaj patriarhalni (falocentrični) patos institucionalizacije "nacionalne maškarade" in/ali fašizoidnih posegov, pozicij, politik. (Glej npr. Bahovec -ur. 1991; Jurič Pahor 1993, 2000; Močnik 1995; Kuzmanič 1999; Vrečer 1999; Tratnik 2002.) Naj v tem sklopu izpostavim le opus judovsko-slovenske pesnice in pisateljice Berte Bojetu (1946-1997), ki so ji maja letošnjega leta (2002, op. uredništva!) v prastari mariborski sinagogi v Mariboru posvetili poseben mednarodni simpozij.² To že zaradi tega, ker je bila avtorica v svoji rodni državi deležna stigmatizirajočih tabuizacij. Simptomatično je, da njena dva romana "Filio ni doma" (1990) in "Ptičja hiša" (1995), ki opredelujeta avtoričin premik iz poezije v prozo, nista izšla v Sloveniji, temveč pri založbi Wieser v Celovcu. Sicer pa vse njene literarne stvaritve tvorijo motivno-tematsko sklenjeno celoto, ki v močni, erotično napeti govorici ponazarja represivne učinke maskulinistično zaznamovanih zatiranj in travm. Le-ti ležijo v človeških dušah in destruktivno vplivajo na medsebojne odnose, še zlasti na odnose med moškim in žensko kot tudi med ženskami samimi. Izražajo pa se tudi v težnji po očiščenju od "tujih prvin". V nasprotju s strategijo, ki utrjuje človekovo identiteto z izključevalnim procesom diferenciacije, avtorica ponuja strategijo vnovičnega odstiranja in prisvajanja integrativnih, izvorno "ženskih", lahko bi celo rekli matičnih ali matriarhalnih (iz gr. arché, začetek, izvor, maternica, počelo vsega) vrednot. Spolni ideali so za to najboljši primer. Tako je Filio, osrednja junakinja v obeh romanih, moškega slovničnega spola. Treba pa je dodati, da imajo maskulinizirana ali nevtralna (iz neuter) imena na "ptičjem" otoku (Filio ni doma) ter v "ptičji hiši" (iz ptič m., namesto iz ptica f.) razen Helene vsi ženski liki, ki imajo deloma tudi moški ali spolno nedoločljivi značaj in videz, pojavljajo pa se tudi, skupaj z moškimi, v rasizirani ali razosebljeni obliki: kot Rujna (rdeča barva las), Rdečelasi, Kočara (bujnost las), Debela, Rokac, Mace itd. (Gl. Borovnik 1993: 24, Zupan Sosič 1997/98: 9 sl.) Poimenovanje ima svoj analogon v grobi falični dominaciji (zlasti v Ptičji hiši, ki je nastajala pod vplivom vojne in posilstev v Bosni), ki pa mu ne uspe zrušiti "jezika", sestavljenega iz vidnih, slišnih, otipljivih, okusljivih prvin, ki zaobjemajo tudi avtoričino željo po poetiziranju sveta.

² Simpozij so organizirali univ. prof. dr. Katja Sturm-Schnabl z dunajske univerze, dr. Miro Polzer za Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno zgodovino, in Matija Ravitz za Judovsko skupnost Slovenije ter Marjan Toš iz Mariborskega pokrajinskega muzeja, Kulturni center Sinagoga.

Naslovni junakinji Filio podeli ob rojstvu ime Uri, njen edini pravi prijatelj in kasnejši ljubimec. "Uri sloni na Heleninih kolenih in ziba Filio --- tako se zibajo vsi trije", opaža Alojzija Zupan Sosič (1997/98: 9) in opozarja, da "ne smemo zanemariti tudi glasovne sorodnosti z grško besedo philia", ki opredeljuje pristrčno, tesno in nežno skupnost telesa, duše in duha. Beseda se uporablja za ljubezen, ki veže starše na otroke, gosta na gostitelja, prijatelje na prijatelje. Ujema pa se hkrati z naklonjenostjo med osebami istega ali različnega spola (erotiké) in končno tudi z judovskim kulturnim izročilom: pasha, menorah. (Ibid.: 7.)

Literaturo Berte Bojetu bi lahko brali - podobno kot likovno umetnost Bare Remec ali literaturo američkih črnskih ustvarjalcev, še zlasti pa ustvarjalk - kot serijo prečkanih meja in ne kot fiksno etnično, nacionalno ali tudi spolno omejeno kategorijo, kar zamaja ustaljeno idejo o "čistih", neprepustnih in s tem jasno razpoznavnih identitet. Pomembna v njej je tudi težnja po ponovnem vzpostavljanju stika (re-connection) in priklicevanja spomina (re-membering). Re-membering, kakor besedo včasih uporablja Toni Morrison, ima v angleščini dvojni pomen: poleg "spominjati se" implicira beseda s pomišljajem ponovno združitev posameznih delov. (Hrastnik 1997: 107.) Ljudje, ki so bili nasilno ali "prostovoljno" odtrgani od svoje kulture, jezika, prostora - kot Afričani, ki so jih pripeljali v Ameriko kot sužnje, Judje in Slovenci, ki so se v času fašizma in nacizma množično znašli v koncentracijskih taboriščih, izseljenci, ki so zaradi hudih socialnih ali političnih razmer odhajali od doma in še odhajajo - vzpostavljajo stik s preteklostjo pogosto skozi spominjanje. Spominjanje je zanje nevraltično, ker je zaradi zlodejstev kolonializma, nacionalsocializma, rasizma, seksizma travmatično in boleče. Je brskanje po ranah, ki ga lahko smatramo kot prepotrben terapevtski postopek. Ne le zato, ker kolektivna travmatska zgodovina "kljuva" tudi v nas, saj se prenaša iz generacije v generacijo naprej, ampak tudi in zlasti zato, ker njeno "podoživljanje" in ubesedovanje omogoča blagodejen učinek celjenja "razkosanih teles", a tudi novo konstruiranje in dekonstruiranje identitet. Gre v bistvu za "(pro)kreativni akt", ki je hkrati pogoj za premikanje od omrtvelega, monotonega k živahnemu, "osvobojenemu" glasu.

LITERATURA

- Bahovec, Eva (ur.) (1991): Abortus - pravica do izbire?! Pravni, medicinski, sociološki, moralni in politični vidiki, Ljubljana: Skupina "Ženske za politiko"
- Bojetu, Berta (1990): Filio ni doma, Celovec, Salzburg: Wieser
- Bojetu, Berta (1995): Ptičja hiša, Celovec, Salzburg: Wieser
- Borovnik, Silvija (1993): Frauen fliegen in den Himmel. Zum Roman "Filio ni doma" von Berta Bojetu, v: Script. Frau, Literatur, Wissenschaft im alpen-adriatischen Raum, št. 4, str. 23-26
- Dermutz, Susanne, Jurič, Marija (1988): Minderheiten-Frauen, v: Slowenische Jahrbücher 1986-1988, Klagenfurt-Celovec, str. 200-244
- Destovnik, Irena (1996): Ko bo cvetel lan/Wenn der Lein blüht. Etnološka razstava

- o lanu, Celovec: Slovenska prosvetna zveza/Klagenfurt: Slowenischer Kulturverband
- Destovnik, Irena (2002): Moč šibkih/Die Stärke der Schwachen. Razstava Ženske v času kmečkega gospodarjenja/Ausstellung Frauen in der Zeit des bäuerlichen Wirtschaftens, Celovec: Slovenska prosvetna zveza/Klagenfurt: Slowenischer Kulturverband
- Drnovšek, Marjan (2001): Kuharica Liza v New Yorku, v: Kokalj Kočever, Monika et al.: Izseljenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu, Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, str. 43-46
- Franca, Marija (1990; 1992; 1995): Šavrinske zgodbe 1; 2; 3, Koper: Fontana
- Hrastnik, Nataša (1997): Spomin kot opomin: afroameriška ženska literatura in feministična literarna kritika, v: Delta. Revija za ženske študije in feministično teorijo, letn. 3, št. 1-2, str. 101-114
- Jakomin, Dučan (1987): Škedenjska krušarica/Servola: La portatrice di pane, Trst: Dom Jakoba Ukmarja
- Jurič Pahor, Marija (1993): Zur Konstruktion des Geschlechterverhältnisses in nicht-dominanten ethnischen Gruppen, v: Wissenschaftlerinnen in der Europäischen Ethnologie (WIDEE) (izd.): Nahe Fremde - fremde Nähe. Frauen forschen zu Ethnos, Kultur, Geschlecht, Wien: Frauenoffensive, str. 303-316
- Jurič Pahor, Marija, Jogan, Hektor (1995): Prisila spomina v identiteti koroških in tržaških Slovencev, v: Društvo slovenskih izobražencev (izd.): Slovenci in prihodnost. Zbornik Drage 1994, Trst: Mladika, str. 64-103
- Jurič Pahor, Marija (2000): Narod, identiteta, spol, Trst: ZTT EST
- Kušej, Mateja (1996): Prve učiteljice, prve pisateljice - kdo jih če pozna? Ženski prispevek k slovenski literaturi od začetkov do 1918, Celovec: Drava
- Kuzmanič, Tonči (1999): Bitja s pol strešice. Slovenski rasizem, šovinizem in seksizem, Ljubljana: Open Society Institute Slovenia
- Kovačič, Kristina. Tržaške rožnarce in cvetlični trg, v: Annales. Series historia et sociologia, letn. 11, št. 26
- Makarovič, Marija (1994; 1995; 1996; 1997 (2); 1998; 1999; 2000; 2001): Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev 1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9, Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva družba
- Makuc, Dorica (1993): Aleksandrinke, Gorica: Goriška Mohorjeva družba
- Močnik, Rastko (1995): Extravagantia II. Koliko fašizma?, Studia humanitatis minora. Ljubljana: ISH - Institutum studiorum humanitatis
- Puhar, Alenka (1982): Prvotno besedilo življenja. Oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju, Zagreb: Globus
- Marušič, Branko (1987): Z zlatimi črkami. Življenjske usode in dela velikih primorskih mož, Trst: Založništvo tržaškega tiska
- Mazzoni, Marghet (2001): La donna di Servola/Škedenjska ženska, Trieste: Museo Etnografico di Servola/Trst: Škedenjski etnografski muzej
- Miklavčič Brezigar, Inga (2001): Aleksandrinke Franca Mahnič, v: Kokalj Kočever,

- Monika et al.: Izselenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu, Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, str. 109-110
- Mikuž, Marjeta (2001): Ubi bene, ibi patria, v: Kokalj Kočever, Monika et al.: Izselenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu, Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, str. 7
- Mislej, Irene (2001): Bara Remeč: Odkrivanje novega sveta, v: Kokalj Kočever, Monika et al.: Izselenec. Življenjske zgodbe Slovencev po svetu, Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, str. 63-66
- Ramšak, Mojca (1997): "Mama me je s policijo gnala nazaj, ko sem dobila sina" ali o nezakonskih otrocih in njihovih starših na Koroškem v 19. stoletju in prvi polovici 20. stoletja, v: Etnolog, letn. 7 (58), str. 289-312
- Repinc, Martina (1990): Perice v vaseh tržaškega Brega (od 1918 do zatona obrti), diplomska naloga, Trst
- Repinc, Martina (2001): Perice v Boljuncu, v: Etnolog, letn. 11 (62), str. 127-144
- Repinc, Martina (2001): Mlekarice iz tržaške okolice./Le donne del latte dei dintorni di Trieste, Opčine: SKD Tabor/Opicina: A.S.C. Tabor
- Rogelj, Nataša, Ledinek, Špela (1997): Šavrinka kot oseba in simbol, v: Etnolog, letn. 7 (58), str. 131-148
- Orehovec, Martina (1997): Delo Istrank v Trstu, v: Etnolog, letn. 7 (58), str. 115-130
- Tratnik, Suzana (2002): Unterm Strich. Erzählungen aus Slowenien, Wien: Milena
- Verginella, Marta (1996): Ekonomija odrešenja in preživetja. Odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju, Knjižnica Annales 14, Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije
- Verginella, Marta (1997): O ženskah, ki so znale "regerat", v: Delta. Revija za ženske študije in feministično teorijo, letn. 3, št. 1-2, str. 47-56
- Vrečer, Natalija (ur.) (1999): Vsakdanje življenje beguncev in begunk v Sloveniji, Ljubljana: Slovensko etnološko društvo
- Zupan Sosič, Alojzija (1997/98): Na literarnem otoku Berte Bojetu, letn. 43, št. 7; gl. <http://www.ff.uni-lj.si/jis/lat1/043/78c02.htm>, str. 1-13

DNEVI INŠTITUTA ZA SLOVENSKO IZSELJENSTVO ZRC SAZU
LJUBLJANA, 14. - 18. OKTOBER 2002

»ZNANA IN NEZNANA LIKOVNA USTVARJALNOST
SLOVENSKIH UMETNIKOV V IZSELJENSTVU«
Okrogla miza , Ljubljana, 16. oktober 2002

THE DAYS OF THE INSTITUTE
FOR SLOVENIAN EMIGRATION STUDIES AT ZRC SAZU
LJUBLJANA, OCTOBER 14TH - 18TH, 2002

»THE KNOWN AND THE UNKNOWN ARTISTIC CREATIVENESS
AMONG SLOVENIAN EMIGRANTS«
Roundtable, Ljubljana, October 16th, 2002

(UREDILA/EDITED BY BREDA ČEBULJ SAJKO)

DNEVOM INŠTITUTA ZA SLOVENSKO IZSELJENSTVO ZA POPOTNICO

Breda Čebulj Sajko

Pred dobrima dvema letoma, natančneje maja 2000, se je Inštitut za slovensko izseljenstvo prvič predstavil širšemu občinstvu tudi v nekoliko drugačni, manj znanstveni in bolj strokovni ter prijaznejši preobleki. Vzrok za našo »dopolnilno dejavnost«, ki je bila nekako speljana v sloganu »odpreti se javnosti in približati naše delo tudi laikom«, je bil predvsem v želji izpostaviti in poudariti naše tedanje finančne težave, torej nezadostno financiranje našega raziskovalnega dela, kljub temu da smo z izpeljanimi raziskavami že tedaj daleč presegle lastne načrte. Z namenom, da prikažemo in seznanimo javnost z načinom našega dela, vezanega na metodologijo različnih znanstvenih disciplin, skozi katere se že ves čas kaže naše interdisciplinarno delo na Inštitutu, se mi je rodila ideja o Dnevih Inštituta, ki naj bi potekali ves teden, in sicer v treh različnih oblikah: razstava, okrogla miza, predavanja.

Na ta način smo s sofinanciranjem Ministrstva za kulturo in domače hiše postavili na ogled ves potek našega dela, od prvih zapiskov in izpiskov iz različne literature do dokumentiranega terenskega dela in končnih izdelkov, tj. naših monografij, znanstvene revije in informativnega glasila Bilten. To je bila vsebina slikovno in dokumentarno dokaj pestre razstave v dvorani Zemljepisnega muzeja, ki sva jo s sodelavci izpeljala skupaj z mag. Jernejem Mlekužem, tedaj mladim raziskovalcem na Inštitutu. Okrogla miza je pod vodstvom dr. Marjana Drnovška in pod okriljem Historičnega seminarja ZRC SAZU odkrila nekaj zanimivih in novih pogledov na arhivsko gradivo med izseljenci (vsi prispevki so bili objavljeni v Dveh domovinah št. 11–12/2000). V kontekst »pokazati, kaj imamo« je sodil tudi izid Vodnika po arhivskem gradivu, ki ga hrani Inštitut, avtorja mag. Deana Ceglarja. Teden je bil izpolnjen s štirimi zanimivimi predavanji, ki so posegla na področje izseljenskega jezika (dr. Nada Šabec), življenja izseljenskih duhovnikov (g. Janez Pucelj), problematike NUKA v odnosu do izseljenskega gradiva (mag. Rozina Švent) in Baragove misijonarske metode (dr. Zmago Šmitek). Obisk gledalcev, poslušalcev, razpravljavcev in poročevalcev nas je razveselil in čutili smo se koristne.

Minili sta dve leti. Vmes je Inštitut vzorno izpeljal mednarodni simpozij na temo Kulturnoumetniška dejavnost izseljencev in njeno mesto v sodobni kulturi v Gozdu Martuljku. Tu se je, med drugim, prvič resneje omenjalo pomanjkanje raziskovalnega interesa za likovno ustvarjalnost naših umetnikov na tujem. Po tem dogodku se je zgodilo še marsikaj in ker so bralci Dveh domovin velikokrat tudi bralci našega Biltena, bi se prevečkrat ponovila v naštevanju vseh naših dogodkov do lanskega oktobra – življenje na Inštitutu namreč nikoli ne usahne.

V lanskem oktobru pa smo zopet z enako finančno pomočjo kot prve izpeljali druge

Dneve. Tako kot prvič sem tudi drugič in zadnjič prevzela organizacijo razstave, okrogle mize in predavanj. Tokrat smo izpeljali obljubljeni in namenili nekaj dni (med 14. in 18. oktobrom 2002) pereči in malo raziskani temi likovne ustvarjalnosti med slovenskimi izseljenci. Z veliko pomočjo Kristine Toplak, dipl. etnologinje, kulturne antropologinje in umetnostne zgodovinarke – sedaj že inštitutove mlade raziskovalke, sva v dvorani Zemljepisnega muzeja postavili razstavo dosegljivih likovnih del izseljenskih umetnikov, ki sva jih zbrali po Sloveniji. Nekatere umetnice (gdč. Nataša Škof, ga. Rozalija Knez in ga. Tamara Burmicki) so nam pripovedovale o svojem življenju in ustvarjanju. Okroglo mizo Znana in neznana likovna ustvarjalnost slovenskih umetnikov v izseljenstvu, ki je pritegnila k sodelovanju priznane poznavalce tovrstne problematike iz vse Slovenije, pa je z velikim poslušom za odpiranje neznanih preteklih in sedanjih strokovnih in znanstvenih zanimanj slovenskih intelektualcev za omenjeno tematiko vodila dr. Irene Mislej, sama argentinska Slovenka, že dolga leta živeča v Sloveniji. Obe imenovani sta sourednici današnjega tematskega sklopa.

In kakšno je bilo vzdušje? Ker se je ravno v tem času bližal mednarodni simpozij o sezonstvu in izseljenstvu v panonskem prostoru (katerega soorganizator je bil tudi Inštitut) in se je nanj pripravljala večina slovenskih raziskovalcev izseljenstva, se s pretiranim obiskom ne moremo pohvaliti. Tisti, ki pa so prišli, so izkazali še poseben interes za do sedaj malo omenjeno temo in veseli smo bili njihovih pohvalnih besed. Tudi mediji nas niso spregledali.

In sedaj je pred vami še objava celotnega dogajanja – v sliki in besedi. Preden se

Vitrina pred dvorano Zemljepisnega muzeja z vabilom na likovno razstavo ob Dnevih Inštituta za slovensko izseljenstvo.

lotite branja, še nekaj pojasnil: vsebinski potek okrogle mize sva z dr. Mislejevo skušali ohraniti čimbolj v avtentični obliki. Prispevki so avtorizirani in nam vsem, ki se ne ukvarjamo z raziskovanjem likovne umetnosti izseljenskih umetnikov, prinašajo vrsto novih in zanimivih podatkov, uporabnih tudi za nadaljnjo razpravo. Objavljene življenjske pripovedi omenjenih treh slikark sva skupaj s kolegico Toplakovo nekoliko popravili, skrajšali diskusijske prispevke ali jih, v primeru Nataše Škof, celo vnesli v samo zgodbo. Še zlasti zadnja omenjena pripoved je po moji želji ostala zapisana v pogovornem jeziku pripove-

dovalke in je kot taka odličen vir za raziskovanje jezika druge generacije avstralskih Slovencev.

Dnevi št. 2 so za nami. Spominjala se jih bom zaradi slikark in njihovega iskrenega navdušenja nad skromnim razstavljanjem njihovih del, tujcev in šolske mladine, ki so si ogledali razstavo, znancev, ki jih že dolgo časa nisem videla, zanimivih, meni manj znanih razpravljavcev na okrogli mizi pa tudi zaradi starih izkušenj.

Ostane mi še zahvala – sprva domači ustanovi in Ministrstvu za kulturo za finančno pomoč, mag. Jerneju Mlekužu, našemu hišniku Marku Jevnikarju in prijazni čistilki za pomoč pri postavljanju razstave, dr. Irene Mislej za vse koristne sugestije, strokovne nasvete in vodenje okrogle mize ter Kristini Toplak za njeno zagnanost in nesebično požrtvovalnost.

THE DAYS OF THE INSTITUTE FOR SLOVENIAN EMIGRATION STUDIES

A good two years ago, more precisely in May 2000, the Inštitut za slovensko izseljenstvo/Institute for Slovenian Emigration Studies has for the first time presented itself to a wider public in somewhat different, less scientific, more technical and friendly a form. The reason for our "supplementary activity" that was scoped in the slogan "open to the public and bring our work near to the laics as well", was above all in the wish to expose and stress our financial hardship at that time, that is insufficient financing of our research work despite the fact that we have with our realized researches extensively surpassed our projects. With the intention to present to the public and acquaint them with the manner of our work that is linked to methodologies of various scientific disciplines through which the institutes' interdisciplinary work is all along being demonstrated, the idea about The Days of the Institute occurred to me. The Days were schemed to last a week and in three different forms: exhibition, round table, lectures.

Thus, we have exhibited with the co-financing of The Ministry of Culture and The ZRC SAZU the entire course of our work, from the first notes and extracts from various literature to documented field work and final products, that is our monographs, scientific journals and the informative paper Bilten/Newsletter. This was the content of a variegated – in image and documentation – exhibition held in the hall of the Geographical museum, and realized by Jernej Mlekuž, at that time research assistant at the Institute, co-workers and myself. The round table under the conduct of Marjan Drnovšek, PhD and under the patronage of the Historical Seminar of The ZRC SAZU has revealed some interesting and new aspects on archival material among emigrants (all contributions were published in Dve domovini/Two Homelands No. 11-12/2000). The publication of the Vodnik po arhivskem gradivu/A guide through archival material by Dean Ceglar, kept at the Institute, also belonged into the context "show what we have". The week was implemented with four interesting lectures, which reached into the fields of emigration language (Nada Šabec, PhD), the life of emigrant clergymen (Mr. Janez Pucelj), the problematic of the NUK (National University Library) in relation to emigration materials (Rozina Švent, M.A.), and Baraga's missionary method (Zmago Šmitek, PhD). The visits of the spectators, listeners, debaters and reporters delighted us and we felt useful.

Two years have passed by. In between the Institute has exemplarily carried out an international symposium in Gozd Martuljk on cultural/art activity of emigrants and on its stand in

modern culture. There, among other, a lack of research interest in fine arts creativity of Slovene artists abroad was for the first time seriously discussed. A lot happened after that event; as readers of *Dve domovini/Two Homelands* are in many cases readers of our *Bilten* as well, I would be repeating myself too much if enumerating all events until last year's October - life at the institute never runs dry.

In October 2002, we have carried out the second Days - with the same financial aid as the first ones. As in the first Days, I have taken over the organisation of the exhibition, the round table and the lectures (for the last time) of the second Days. This time we have carried out the promised, and devoted a few days (between October 14th and 18th 2002) to the burning and hardly researched theme of fine arts creativity among Slovene emigrants. With the great help of Kristina Toplak, ethnologist, cultural anthropologist and art-historian - now the Institute's research assistant - we prepared in the hall of the Geographical museum an exhibition of accessible works of emigrant artists that we collected in Slovenia. Some artists (Miss. Nataša Škof, Mrs. Rozalija Knez and Mrs. Tamara Burmicki) have been telling us about their lives and their work. The round table *Znana in neznana likovna ustvarjalnost slovenskih umetnikov v izseljenstvu/The Known and the Unknown Artistic Creativeness among Slovenian Emigrants*, which drew to cooperation acknowledged experts on the problematic from Slovenia, was with grand sensitivity for revealing unknown past and present expert and scientific interests of Slovene intellectuals in the mentioned thematic, conducted by Irene Mislej, PhD, herself an Argentinean Slovene and for many years living in Slovenia. The both mentioned are co-editors of the actual thematic presentation.

In addition, what was the atmosphere like? As just at that time the international symposium on seasonal work and emigration in the Panonian space (of which co-organiser was the Institute) was nearing and the majority of Slovene researchers of emigration were preparing for it, we cannot speak of excessive attendance. However, those who came have demonstrated special interest in until the present scarcely mentioned theme; we were pleased with their words of approval. Neither did the media overlook us.

The publication of the entire event - in picture and in word is now before you. A few explanations before you get to reading: Irene Mislej, PhD and I have tried to preserve the content course of the round table as authentic as possible. The contributions are authorised, and bring to all of us who are not engaged in researching fine arts of emigrant artists, a number of new and interesting information that are useful for further discussion. Together with my colleague Mrs. Toplak we have slightly corrected the published life narratives of the three mentioned painters, abbreviated the discussion contributions or, as in case of Nataša Škof, even included them in the narrative. Particularly the last mentioned narrative has to my wish remained written in colloquial language of the narrator and is as such an excellent source for researching the language of the second generation of Australian Slovenes.

The Days No.2 are behind us. I will remember them because of the painters and their sincere enthusiasm about the unpretentious exhibiting of their works, foreigners and school youth who came to see the exhibition, acquaintances I have not seen for a long time, interesting, to me less known debaters at the round table, and because of old experiences.

Remaining is my thanks - firstly to the ZRC SAZU and The Ministry of Culture for financial aid, to Jernej Mlekuž, M.A., to our housekeeper Marko Jevnikar and to the kind cleaning lady for their help in preparing the exhibition; to Irene Mislej, PhD for all useful suggestions, expert advices and for conducting the round table, and to Kristina Toplak for her enthusiasm and unselfishness.

**ZNANA IN NEZNANA LIKOVNA USTVARJALNOST SLOVENSКИH
UMETNIKOV V IZSELJENSTVU
(DISKUSIJSKI PRISPEVKI)**

OKROGLA MIZA, MALA DVORANA ZRC SAZU, 16. 10. 2002;

**vodja: dr. Irene Mislej, višja kustodinja in
v. d. direktorica Pilonove galerije Ajdovščina**

UVODNE MISLI

Irene Mislej

Miselno izhodišče za okroglo mizo na temo slovenski umetniki na tujem v naši, domači percepciji je pravzaprav širše kot stroka, ki jo zastopam. Namreč, najprej bi bilo potrebno natančno in jasno definirati, do kam seže slovenska kulturna zgodovina in ali se v njenem okviru postavljajo tudi vse tiste kulturne vsebine, ki se niso rodile znotraj etničnega ozemlja. Pri tem pa že predstavlja problem samo zamejstvo. Značilno za ozkost nekaterih slovenskih miselnih predstav je že to, da smo skovali posebno besedo za te naše rojake, ki živijo v sosednjih državah, toda na skupnem slovenskem zgodovinskem prostoru. Postavili smo državne meje, ki so le produkt določenih zgodovinskih okoliščin pred globljim in starejšim konceptom narodne skupnosti. Pri tem nas ni ustavil niti občutek sramu, ko nam ti rojaki onstran meje jasno povedo, da to oznako doživljajo skoraj ponižujoče. Tisti Slovenci pa, ki so se v različnih obdobjih in zaradi različnih vzrokov odločili, da zapustijo rojstne kraje, pa, ko to storijo, praktično izginejo izpred naših oči. Njihovo življenje se sicer nadaljuje, velikokrat se seveda temeljito spremeni, a ne vedno na slabše. Tudi za umetnike velja, da so mnogi šele zaživeli v tujem, svobodnejšem svetu. Ker pa jih ne vidimo vsak dan, ker je težko spremljati njihovo delo, se naše zanimanje ohladi. V tem vzdušju se tudi porodi deformirano prepričanje, da s trenutkom, ko prestopijo mejo slovenstva, začnejo usodno in neizogibno nazadovati. Nevarna misel, ki se v pristni provincialni maniri obrne k sebi z občutkom, da je svet naš sovražnik, da smo samozadostni, da nas ne zanima dialog z drugimi kulturami. Seveda je v tem občutku, kot v vseh človeških obnašanjih, kanček resnice. Ko izseljeni človek doseže v novi deželi, ki je postala njegov dom, tisto točko razumevanja tamkajšnjih razmer, ko zaživi v delu, ko tam ustvarja, se neizogibno povezuje s tamkajšnjo kulturo. Velikokrat je po nekaj letih sestavni del tistega, kar ga obdaja. A mu prav ta dvojnost, korenine in sedanost, lahko odpre širša obzorja. Izhodišče slovenskega proučevanja vsega, kar so Slovenci zunaj našega izvornega prostora ustvarili, pa je pogojeno z nujnostjo, da vzpostavi dialog z drugimi kulturami in da se poglobi v razumevanju le-teh zato, da bi pravilneje ocenili sadove dela naših izseljenih rojakov.

Časi se spreminjajo z vse večjo odprtostjo Slovenije, z rastjo univerzalnosti se nam obetajo boljši rezultati. In s pomočjo samih izseljenih rojakov bomo to dosegli.

Irene Mislej: Dober dan, dobrodošli na to okroglo mizo, ki upam, bo potekala živahno in nekoliko neformalno, tako kot ponavadi tudi sama nastopam. Mi boste oprostili: izhajam iz južnoameriškega prostora, tako da se v Sloveniji še vedno nisem navzela vseh akademskih navad, ki jih vi bolj obvladate kot jaz. Mogoče je v tem tudi nekaj dobrega. Začela bi z zelo kratkim uvodom, mogoče bi vas spomnila na nekaj letnic oz. na nekaj dogodkov iz obdobja zadnjih 25 let, odkar sem sama prišla v Slovenijo z namenom, da raziskujem to področje. Začetek mojega raziskovalnega dela lahko točno datiram v leto 1981, ko je prof. dr. Nace Šumi osnoval na Filozofski fakulteti – v okviru Znanstvenega inštituta – multidisciplinarni raziskovalni projekt, ki se je imenoval Slovenski izseljenci in kultura. Znotraj tega projekta, sodelovali so etnologi, zgodovinarji, muzikologi pa tudi moja malenkost, je bila postavljena ideja, da bi kar se da sistematično raziskovali likovne dosežke slovenskih izseljencev po svetu, to je Slovence zunaj etničnega ozemlja (sama nisem delala razlike med Evropo in drugimi celinami). Takrat je slovenska umetnostna zgodovina imela že kar ugledna dela o nekaterih likovnih ustvarjalcih na tujem, začenši z dr. Francetom Steletom, ki je toliko pozornosti posvečal npr. Gregorju Perušku, o katerem bo pozneje tudi govor, pa Francetu Goršetu in tudi drugim izseljenim Slovencem s Primorskega, ki so bili vključeni v njegovo knjigo *Umetnost v Primorju*. Tudi Franjo Stiplovšek je zelo natančno v svoji knjigi, ki je prav enciklopedično navdahnjena, navedel marsikatero ime iz tistih nižjih kategoričnih struktur, ki so se le bežno ukvarjali z likovno umetnostjo in ki so zapustili svoj prvotni prostor in se nastanili drugje. Raziskovalni projekt je bil zasnovan sicer skromno, a je imel pomembno lastnost: zapisano je bilo, da naj bi raziskovali slovenske likovne ustvarjalce ne glede na čas in predvsem ne glede na vzroke njihove izselitve. To pomeni, da so bila v letu 1982 navedena imena ustvarjalcev ne glede na pripadnost politični emigraciji ali klasičnemu izseljenstvu (takrat je bil še živ običaj, da so tako razlikovali med tema dvema skupinama). Ne trdim, da je bila to vzvišena revolucionarna gesta, ampak takrat je bilo to zelo preprosto sprejeto po vseh pravilih in tako sem raziskavo izvajala naprej. Sredi osemdesetih let je tudi Slovenska izseljenska matica (SIM), ki je že v svojih publikacijah vključevala določena imena iz tega likovnega sveta, organizirala skupinsko razstavo v Cankarjevem domu. V relaciji, seveda, do politične emigracije, ki v tistih letih še vedno ni imela prav gladkega vstopa v naš kulturni prostor, se je zgodil nek droben dogodek, ki je postal mejnik: kipar France Ahčin iz Buenos Airesa, pripadnik politične emigracije, mdr. avtor domobranskega spomenika v Slovenski hiši, se je odločil, da svoj kiparski opus podari Sloveniji, natančneje, rojstnemu kraju Domžale, in sicer v tistem času, ko, seveda, politična emigracija ni sodelovala z uradno Slovenijo. Zato je Ahčinova odločitev pomenila majhen pretres. Gospoda Ahčina sem dobro poznala, imel je zanimivo keramično tovarno, kjer je delal uporabno keramiko in kjer je tudi kiparil, risal in sproščal svojo umetniško domišljijo. Treba je povedati, kako se je lotil realizacije te ideje, ker je bilo res nenavadno, da je šel na jugoslovansko veleposlaništvo, se najavil pri veleposlaniku (Srbu g. Filipu Matiću) in ga prosil, da mu pomaga to zbirko prinesiti v Slovenijo. Jugoslovanski veleposlanik je potem kontaktiral s SIM povsem po uradni poti in sprožil postopek prenosa. Ko se je o tem zvedelo v krogih politične emigracije,

je seveda malce završalo. Ahčin pa je bil zelo trmast človek, zelo samozavesten in se ni pustil spraviti v nobeno javno polemiko. Tako so njegovo zbirko pripeljali v Slovenijo v številnih velikih lesenih zabojih. Bilo je več kot sto umetniških del. Prišlo je tudi do razstave leta 1989, najprej v Domžalah, potem v Ljubljani. Mogoče vas bo zanimalo, da je prof. Šumi, kateremu je kipar ponudil, da si izbere eno njegovo delo, izbral serijo reliefov v bronu (v prvotni obliki v glini), ki so ilustrirali slovenski prevod argentinskega epa Martina Fierri. To je pomenilo, da je bila čista argentinska tematika zanimiva za dr. Šumija. Drugo delo, tudi relief v žgani glini, Sveta družina, je podaril nadškofu Šuštarju, ki ga je potem predal Stični, kjer je vključen v zbirki sakralnega muzeja. France Ahčin se je sam udeležil prvih dveh razstav. Moram pa le povedati, da je ves čas, ko je bival v Sloveniji, imel policijski nadzor, ki ga on seveda najbrž ni čutil (ali vsaj tako upam), ali če ga je, ni o njem nič rekel. Vsekakor je bil kulturni projekt speljan korektno. Celo Moderna galerija v Ljubljani je takrat sprejela dve mali figurici za svojo stalno zbirko. Kmalu za tem je kipar umrl, tako da je bila razstava v Slovenj Gradcu že »spominska«. Osrednji del njegove zbirke je danes na ogled v Kulturnem domu v Domžalah.

V tistih letih je prišlo tudi do nekaj projektov s strani uradnih institucij: v nekaterih sem bila tudi sama vpletena. Pilonova galerija v Ajdovščini in Arhitekturni muzej sta organizirala razstavo Viktorja Sulčiča, arhitekta, ki je živel in ustvarjal v Argentini. Bil je Pilonov prijatelj, saj sta skupaj preživela eno šolsko leto na akademiji v Firencah. Razstavo smo postavili leta 1989 v Ajdovščini, Novi Gorici in Ljubljani, potem še v Trstu ter jo prenesli leta 1991 celo v Argentino, kjer je doživela veliki uspeh tudi v strokovnih krogih. V tistih časih, v osemdesetih letih, je bila na SIM zaposlena kot strokovna sodelavka Helena Drnovšek, ki je zgodovinarica po poklicu. Dala je pravzaprav veliko pobud za temeljite spremembe v izvedbi t. i. izseljenskega piknika »Srečanje v moji deželi«. Piknik je danes v bistvu »blagovna znamka« SIM, dobro uveljavljena. Tedaj pa so bile spremembe v izvedbi piknika res skoraj revolucionarno dejanje, saj so bili časi, ko se je seveda na Izseljensko matico gledalo v nekaterih krogih kot na »udbovsko ustanovo«. To so bili časi, ko se je osnoval Svetovni slovenski kongres in ko je bila huda razdelitev mnenj o vlogi Izseljenske matice. Takrat je Helena Drnovšek dala pobudo za likovno kolonijo izseljenih umetnikov. Zelo duhovito celostno podobo »Srečanja v moji deželi« je naredil Zdravko Papič. Organizirana je bila serija strokovno dobro pripravljenih razstav, med njimi tudi skupinska razstava Slovenski likovni ustvarjalci po svetu, Starejša generacija iz obeh Amerik in Avstralije: Ahčin, Gorše, Grom, Jager, Kramolc, Perušek, Rapotec, Remec, Sulčič so leta 1990 najprej razstavljali v galeriji Dolenjskega muzeja (prva kolonija in samo Srečanje v moji deželi sta potekala v Dolenjskih Toplicah) in naslednje leto v Ljubljani, v Mestni galeriji. V katalogu sta svoje prispevke objavila Marjan Tršar in prof. Šumi, sama pa sem prispevala kar obširno in v nekaterih primerih prvič objavljeno dokumentacijo. Na prvo likovno kolonijo v Dolenjskih Toplicah je prvič prišel v Slovenijo po dolgih, dolgih letih Ted Kramolc iz Kanade. Med ostalimi udeleženci so bila ugledna imena: Jože Stražar iz Švedske, Gary Bukovnik iz ZDA idr. Likovna kolonija je nekaj let delovala v Dolenjskih Toplicah, pozneje se je selila v druge kraje in še danes privablja izseljenske in zamejske umetnike v Slovenijo.

Pred osamosvojitvijo in po njej je na nek način, upam, da mi ne zamerite, postalo »modno« govoriti o zamolčanih pisateljih, umetnikih itn.; takrat se je na široko odkrivalo politično emigracijo, včasih strokovno, včasih malo ceneno, komercialno, včasih pa bolj pošteno. Tako je leta 1991 je prišlo skoraj istočasno do pomembnih razstav: slikarka Bara Remec je našla naklonjenost Aleksandra Bassina, ki jo je tudi obiskal v Buenos Airesu, tako da smo skupaj postavili njeno pregledno razstavo v Mestni galeriji. Žal je bila tudi ta razstava posthumna, saj je slikarka umrla malo pred tem. Tik pred osamosvojitvijo sta bili še dve razstavi: Kramolčeva v galeriji Slovenijales in Stanislava Rapotca v galeriji Equrna tik pred slovesnostjo na osrednjem ljubljanskem trgu. O Stanislavu Rapotcu najbrž veste, da ni bil samo slikar; med drugo svetovno vojno je bil kot oficir kraljeve in potem britanske obveščevalne službe protagonist smelih misij.

Po tem razburljivem času v obdobju osamosvojitve je prišlo do nekaterih odmevnih večjih projektov tudi v Mariboru (pregledna razstava Milana Vojske), v Goriškem muzeju (zbirka Franceta Goršeta, last Janeza Arneža), pozneje še v Celju (razstava Teda Kramolca). Ob teh uspešnih projektih je ostalo nekaj nerazčiščenih »grehov« iz preteklosti, med njimi tudi najbolj boleč primer nerazumevanja umetnikov v emigraciji, ki ga je doživel France Gorše. Njegovo razstavo v galeriji Božidarja Jakva v Kostanjevici na Krki so v temačnih sedemdesetih letih prepovedali tik pred otvoritvijo in to kljub temu, da je tedaj izšel imeniten katalog s spremno besedo dr. Franceta Steleta. Šele v poznih osemdesetih letih je na pobudo dr. Matjaža Kmecla, ki je takrat vodil Republiški sekretariat za kulturo, prišlo do retrospektive Franceta Goršeta v Moderni galeriji. Toda tudi ta je bila posthumna. Retrospektivo je pripravil dr. Ivan Sedej, dokumentacijo pa je vodila sedanja direktorica galerije Zdenka Badovinac. To pomeni, da se je prav počasi začelo odpirati do tedaj dokaj kaotično področje.

Za problemsko izhodišče sklepnega dela mojega razmišljanja (če pustim zgodovino ob strani) sem vzela prispevek dr. Tomaža Brejca v reviji Sodobnost leta 1992, v katerem je zelo koncizno opravil vrednostno sodbo o do takrat realiziranih projektih. Izpostavil je kot najbolj zanimiv likovni dogodek iz tega področja pravzaprav le Stanislava Rapotca, ki je mogoče najbolj kvaliteten izmed do tedaj predstavljenih izseljenih umetnikov. Dr. Brejc sicer v svojem prispevku omenja tudi oceno Kramolca in Bare Remec, a ju pusti kot odprto vprašanje. Jasno pa pravi, da se umetnost, ki je nastala v izseljenstvu, ne more primerjati po kvaliteti z umetnostjo, ki je nastala doma. V tej zvezi omenja (kar je po dolgem raziskovanju tudi moje mnenje) Stupico, Pregla, Bernika, Bernarda, ki jim med umetniki v izseljenstvu ne bomo našli vzporednih imen. Omenja pa tudi zadrego, ki jo čutimo Slovenci še dandanes, ko hočemo pri nekaterih umetnikih izmeriti, koliko so še Slovenci in koliko niso. Za primer izpostavi Zorana Mušiča in sama bi imenovanemu dodala še Lojzeta Spazzapana, s katerim imamo umetnostni zgodovinarji in predstavniki javnosti tudi očitne težave: pred nekaj leti je visoka predstavnica ministra za kulturo v Cankarjevem domu celo uradno govorila o tem človeku kot o Luigiju in ne o Lojzetu. To je hud spodrsrlaj, saj vsaj do tridesetih let lahko utemeljeno govorimo o njem kot o slovenskem likovnem ustvarjalcu. Celó ko razpravljamo o umetnikih iz skrajno zahodnega roba slovenskega etničnega ozemlja, kot je npr. Josip Tominc idr., je

potrebno upoštevati njihovo delovanje znotraj slovenske umetnostne zgodovine, čeprav so tudi predmet pregledov onstran meja slovenskega etničnega ozemlja.

Iz vsega tega mojega razmišljanja sem strnila izziv za udeležence okrogle mize: skušajmo odgovoriti na tri vprašanja: ali je likovna umetnost, ki jo ustvarjajo Slovenci zunaj Slovenije, predvsem v izseljenstvu, predmet slovenske umetnostnozgodovinske stroke, ali je bolj predmet etnologije v smislu življenjskih zgodb izseljencev in ali so dela teh slovenskih ustvarjalcev, ki so nastali na tujem, del kulturne zgodovine. Drugo vprašanje je: če so dela teh izseljenih umetnikov, ki so nastala na tujem, del slovenske kulturne dediščine, kakšna je potem vloga slovenske države pri raziskovanju in ne nazadnje pri reševanju te dediščine, kakšna je vloga strokovnih institucij na tem področju v primeru pridobitve del, ki so v tujini in v primeru ohranjanja te dediščine v tujini. In tretje vprašanje: kakšno je današnje stanje, recimo, koliko je resnih raziskav na tem področju, koliko je resnih projektov realiziranih v zadnjih letih, katere institucije so to opravile. Nekaj prisotnih kolegov, ki so se s temi vprašanji ukvarjali, bodo lahko predstavili svoje izkušnje v iskanju odgovorov na zastavljena vprašanja. Hkrati lahko opišejo kriterije, po katerih je bila ocenjena kvaliteta tistega, kar je bilo strokovno ustvarjenega. Morda je pri tem ocenjevanju prevagalo bolj kvazi-politično ali propagandno delovanje na tem področju. Zanima me tudi, kako se to stanje, narejeno na osnovi resnega dela, zrcali v zbirkah v galerijah in v muzejih v Sloveniji?

Ker sem izhajala iz prispevka dr. Brejca, bi kar njega povabila kot prvega govorca na današnji okrogli mizi. Se Vam zdi danes – po toliko letih, poleg Rapotca zanimivo še kako drugo ime?

Tomaž BREJC: Jaz nisem takrat razmišljal niti iz politične ali institucionalne strani, ampak s stališča likovnega kritika. Ker sem rojen po vojni, imam pač nekako specifično videnje te umetnosti, v bistvu neobremenjeno s politično ideologijo, in moram odkritosrčno povedati, da sem trdno prepričan, da umetnost, ki se je dogajala zunaj Slovenije v povojnih letih z redkimi izjemami ne dosega oziroma redko presega vrhove slovenske umetnosti doma. To mi je dalo misliti, čeprav je s stališča likovnega kritika osnovni problem po mojem mnenju preprost.

V trenutku, ko slovenski umetnik zapusti historično ozemlje Slovenije, se začenja v naših glavah odtujevati. Mogoče se on veliko manj odtuja, kot se odtuja v naših predstavah in v zelo kratkem času postanejo slovenski umetniki, ki delujejo na tujem, tujci. Zgled za tako mišljenje je prav dramatično slovenski. Mi še danes govorimo o razstavi slovenskih impresionistov leta 1904 na Dunaju kot o umetnikih na tujem, čeprav Dunaj ni bil nikakršna tujina. Če se danes pojavijo takšna vprašanja, skoraj ni drugače. Če rečem, da je Mušič največji slovenski slikar v 20. stoletju, je takšna izjava sprejeta z začudenjem. Kako lahko vzdrži ta teza v slovenskem gradivu, se pravi v delu, ki je nastajalo tačas tukaj. Kar pomeni, da se v trenutku, ko umetnik izgine iz naše lokalne geografske zavesti, če tako rečem, na nek način odmakne iz našega življenja. Slovenci smo premalo kozmopoliti, da bi samoumevno sprejemali slovenske umetnike, ki delujejo na tujem – uporabljam zelo neprijeten izraz – četudi delujejo v pomembnih

umetniških centrih, kot Rapotec v Sydneyu. Če jih avtomatično spreminjamo v tujce, je to problem, ki ga moramo razčistiti doma.

Drug problem, ki ga vidim kot likovni kritik, je način razprave o umetnikih v eksilu. Gotovo bi avtorji, recimo Marjan Tršar, ki je te ljudi tudi osebno poznal v Sternenu in Goršetovi šoli in bil njihov vrstnik, vedel neskončno več kot mi, mlajši, čeprav razlogi niso zmeraj umetniški. Da bi bile te raziskave korektne, bi morali upoštevati tudi generacijsko logiko. Ljudje, ki so odšli pred vojno, ne morejo biti deležni le neke antropološke in kulturnogeografske analize, ki bi se dotikala socialnih razlogov, kasneje političnoideoloških, ki veljajo za slehernega izseljenca. Potrebujemo natančno analizo, kaj se je z njihovimi umetniškimi usodami dogajalo ves čas, prej in po emigraciji, in tega gradiva nisem imel na voljo ne leta 1992 ne 2002. Tu je potrebno pravo arheološko delo.

Tisto, kar me res zanima, če obrnem to zgodbo, in kot je rekla dr. Mislejeva, če začnem vrednotiti slovensko umetnost skozi najvišji kanon, tudi če je to Mušič, potem bom imel nevarno delo doma, ne na tujem. Če vzamemo za primer umetnika, ki je avtodidakt in je ne glede na to fenomenalno uresničil standarde ameriškega regionalizma, torej Gregorja Peruška, bom obenj postavil Božidarja Jakca, akademika, ki je v tistem času slikal od Clevelanda do Zahodne obale in je tudi v Novem mestu slikal svojo različico regionalizma. S stališča čikaške šole, Thomasa Harta Bentona, ki je učil Peruška, je po mojem mnenju naš Perušek zelo pomembna osebnost in dober ameriški doktorat bi ga postavil na mednarodni umetniški zemljevid. Perušek je pomemben kot model za raziskavo regionalizmov v tridesetih letih. Zdaj je on tisti, ki postavlja kriterije tudi za slovenski regionalistični način v tridesetih letih in v tem pogled bomo morali potrditi Francetu Mesesnelu, ki se mu je zdel takratni Jakac umetniško problematičen. Ko se tak kriterij vzpostavi, je deficit naše stroke, kritike, presenetljivo velik. Nismo upoštevali kvalitete, ki je bila visoko formulirana, za presojo tistega, kar je nastalo tukaj. Se pravi na eni strani bolečina, da to ni nastalo tukaj, in na drugi še močnejša lokalna pozaba »izgubljenega avtorja«. Če bodo mladi umetniki, ki imajo Fulbrighta, ostali v Ameriki in bomo izgubili stik z njimi, potem je naša kozmopolitska vizija v popolnem manjku.

Ko govorim o slovenski nacionalni identiteti, potem me zmeraj skrbi campanilismo slovenske likovne kritike, ki sprejema naše umetniške eksilante lokalno, ideološko in pogostokrat politikantsko. Ideologija modernizma Zorana Kržišnika in Moderne galerije ima potem odgovor v politični presoji, ki ne vidi likovne kvalitete, ampak ocenjuje osebnosti, ki so emigrirale zaradi razlogov, zaradi katerih njihova umetnost nikoli ni mogla napredovati in se je ustavila tam, kjer se je pač ustavila, se pravi v drugi provincialnosti in konservativnosti.

Toda moji problemi tukaj so v tem, da nimam dovolj podatkov o umetnikih, ker še ni dovolj raziskanega gradiva, in če ti problemi sprožajo celo vrsto načelnih, metodoloških vprašanj, jih je najbolje rešiti na znanem primeru. Perušek bi bil v taki projekciji idealen za raziskovalca, ki pozna sodobno interpretacijsko problematiko evropskega in ameriškega ruralnega in urbanega realizma tridesetih let in bi s sodobnimi prijemi napisal doktorat. Tako da ne bomo brali doktorata čikaške univerze, ampak bo takšno

znanstveno delo nastalo tukaj. Takrat bomo šele videli, kaj je bilo od tistega, kar sem napisal leta 1992, smiselno, in kaj ne.

Irene MISLEJ: Hvala lepa dr. Brejcu. Precej iztočnic za razmišljanje nam je dal. Opozorila bi na to, da sva pred kratkim s kolegico iz Moderne galerije, Bredo Ilich Klančnik, postavili razstavo del Gregorja Peruška v Miklovi hiši v Ribnici. Na razstavi smo predstavili dela, ki se nahajajo v Sloveniji in jih je izredno malo, razen tistih, ki so v Moderni galeriji. Gre v glavnem za dela, ki so bila last dr. Franceta Steleta, in nekatera, ki so ohranjena na Umetnostno-zgodovinskem inštitutu: grafike malih dimenzij in nekaj olj. Pravzaprav se je zgodba o Perušku začela v Clevelandu, ko sva s kolegico obiskali Slovenski narodni dom na aveniji St. Clair in na podstrešju v strašnem neredu našli kar nekaj olj; vse, kar je ostalo po njegovi smrti leta 1940 v ateljeju (v isti stavbi); gotovo niso njegove najboljše slike. Pozneje, v teku raziskave sva dognali, katere slike je razstavljal v dvajsetih letih v Art Institute v Chicagu, v Corcoran Galleries v Washingtonu in pozneje še v muzejih v Clevelandu. Seveda je ta razstava le prvi korak k pregledni postavitvi, ki je možna le v sodelovanju s kolegi in rojaki v ZDA, da bi lahko prišli do popolnega popisa njegovega opusa. In mogoče prav v zvezi s tem, to je reševanjem slovenske kulturne dediščine na tujem, bi izzvala mag. Gojka Zupana iz Uprave za kulturno dediščino, ali nam lahko opredeli vlogo države v takih primerih.

Gojko ZUPAN: Kolegici hvala za poziv. Težko se je zbrati in kakorkoli spustiti na realna tla po tako zanimivih izrečenih mislih dr. Brejca.

Najprej, sam ne predstavljam države kot celote; zastopam lahko zgolj Upravo za kulturno dediščino kot dela Ministrstva za kulturo. Že v razdeljenosti različnih področij je eden od osnovnih problemov naše obravnave kulture izseljencev. Kot veste, smo se, odkar je Slovenija samostojna država, razdelili na toliko posameznih področij, da še ne vemo, kdo je za kaj zadolžen. Delujemo pod različnimi ministrstvi, nekaj v okviru znanosti, nekaj v okviru Ministrstva za zunanje zadeve, posebno komisijo ima parlament. Vedno znova je potrebno poudarjati, da je v vsaki državi, ki deluje kot taka, najprej za zadeve izven države zadolženo Ministrstvo za zunanje zadeve. To je že pred nekaj leti izpeljalo celo razpise za določene posebne diplomate, ki ne bi bili zadolženi samo za vojsko in za gospodarstvo. Za elitna gospodarska področja imamo tudi po tri diplomate naenkrat v Bruslju, za imenovanje kulturnih atašejev je zmanjkalo denarja. Kultura je ostala tiho, ker država nima denarja niti za bolnice, pa vojsko itn. Tedanjega razpisa smo se razveselili in po drugi strani prestrašili. Če bo imenovanje izpeljano do konca, bomo znova izgubili nekaj kvalitetnih ljudi na področju slovenske kulture v Sloveniji.

Kljub zadržkom bi morala okrogla miza in podobni zbori še širše poudarjati, da bomo rabili široko izobražene kulturne predstavnike v tujini. Njihova naloga ne bo le zbiranje etnološkega blaga ali sodelovanje z našimi ljudmi v Clevelandu. Pomembnejša bo promocija, vsaj na nivoju, kakor ga je skušal kakovostno izpeljati Tomaž Šalamun v New Yorku; pa je imel znotraj slovenske diplomacije, znotraj javnosti in širše premalo odziva.

Vsi, vključno z mediji, se na izseljenske zadeve odzivamo, tako kot je bilo že rečeno

v uvodni besedi Mislejeve: kampanjsko in tipično od primera do primera napihnjeno, potem pa spet vse skupaj ugasne. Na drugem mestu je izbrana vsebina, ki smo jo pripravljali na Ministrstvu za kulturo in naj bi šla sedaj počasi v tisk. Gre za osnutek slovenskega nacionalnega programa, kjer je opredeljeno, da je področje našega ukvarjanja teritorij Slovenije, ob tem, brez kakršnih koli političnih pretenzij območja, kjer je slovenska manjšina v vseh treh sosednjih državah (za Hrvaško si še nismo na jasnem, ali smo tam prisotni ali ne, zato jo pač prepogosto izpuščamo). Program upošteva področja po svetu, kjer so naseljeni slovenski izseljenci.

Pri raziskavah teh oddaljenih držav smo umetnostni zgodovinarji daleč, daleč za zgodovinarji. Res imamo nekaj težje delo, ker je včasih materialne ostanke v stavbah, kipih ali slikarstvu težje raziskovati in iskati, kot je to pri zgodovinskih listinah. Razumeti bi morali še velikostne vzorce. Sami si jih težko predstavljamo in se včasih zaletavamo po nepotrebnem. Primer iz raziskav okoli ZDA, kjer sem sam nekoliko sodeloval na eni od službenih poti.

Kadar neko pobudo spodbudi politika ali pa zaradi naklonjenosti ZDA Slovenija slovesno sklene sporazum z ZDA, predsedniki v Ameriki slovesno podpišejo listino. Pri nas je takšno listino podpisal dr. Drnovšek, na ameriški strani v bistvu United States Commission for the preservation of American heritage abroad. Sledil je obisk njihovih predstavnikov in Slovenci smo jim začeli pomagati in iskati na dolgo in široko vso ameriško dediščino. Njihove predstavnike je zanimala samo židovska dediščina, kar je na našem ozemlju sorazmerno lahko pokriti. Imamo nekaj odličnih raziskovalcev in od 80 do 250 Židov (številka se spreminja, ker se eni opredeljujejo nacionalno, drugi versko). V Sloveniji imamo približno dvajset lokacij, kjer se nahaja židovska nepremična dediščina. Zato smo dobivali iz tujine celo anekdotična vprašanja, celo po diplomatski pošti, ali Slovenci ne skrivamo neke židovske dediščine, ker je je tako malo. Želje so večje od realnosti.

Ko gremo Slovenci na drugo stran Atlantika, nas nihče ne spremlja tako naklonjeno. Združene države Amerike so bistveno večje kot Slovenija in razpršenost pojavljanja slovenske dediščine je drugačna. Gre za dediščino okrog 300.000 ljudi z najširšimi razsežnostmi v petdesetih državah. Res bi morala tam več bremena raziskav prevzeti etnologija. Ožje področje, zanimivo za umetnostne zgodovinarje, je samo del nepremične kulturne dediščine. Zgolj za področje sakralne kulturne dediščine (običajno okoli 30 % vse nepremične) je že zdaj evidentirano več kot 50 lokacij, se pravi posameznih cerkva in podobnih objektov, razpršenih po vseh ZDA. Objekte likovno težko prepozname, ker, kot veste, Amerika ni imela ne gotike ne baroka. Tam srečate historizme in modernistične stavbe in popolnoma drugačen odnos do sakralne dediščine, kot je v Sloveniji, kar si mi težko predstavljamo. Ko neka cerkev izgubi slovensko publiko, je čez dva dni portorikanska ali italijanska, skladišče ali karkoli. Če bi v Sloveniji izjavili, da imamo preveč cerkva, da bi dve prodali za skladišče, bi te skoraj zažgali na grmadi, ker je to skoraj bogoskrunstvo.

Ko cerkve v ZDA spremenijo namembnost, izginja dediščina. Zdajšnjim prebivalcem ZDA so slovenski napisi skoraj neka hebrejska zadeva ali kaj podobnega, nerazumljivega. Osnovni trend je sprememba strnjene slovenske poseljenosti. Povojna emigracija

je še živela strnjeno, predvsem zaradi neznanja jezika in zaradi drugih tipičnih slovenskih povezav. Ko se mlajša, nova generacija nauči jezika, se razseli. Na izpraznjenem območju nastanejo črnske četrti in sakralni objekti so včasih spremenjeni iz rimokatoliških v metodistične, prezbiterijanske ali kakršnekoli druge, tudi muslimanske.

Znotraj zapuščenih ali redko obiskovanih cerkva je mogoče še najti npr. križeve pote s slovenskimi podnapisi in podobno opremo, posebej različice Brezjanske Marije. Podnapisi so napačno restavrirani, neupoštevani ali kakorkoli drugega. Problem izgubljenih napisov bi morali razširiti, ne gre za cerkve same, podobno se dogaja na pokopališčih. V Sloveniji je bilo npr. zelo enostavno, ko smo šli popisovat kočevarska pokopališča. Kar je od njih ostalo po takih in drugačnih ujmah, je zaokroženo 50 lokacij. Koliko je lokacij s slovenskimi grobovi v ZDA, ne ve nihče. Pretresen si, ko prideš v zapuščenem Leadvillu na opuščena pokopališča, kjer so Irce poudarjeni, izstopajo Židi in še kdo. Skoraj skrit najdeš nek nagrobnik »Janeza Dobrovoljca«. Podnapis na kamnu se glasi: rojen v Dobropolju, Austrija. Ko zaideš v Aspen, tja kamor vsi hodijo smučat, najdeš prvi nagrobnik, na katerem piše še Oblak. Sosednji nagrobnik ima napis Oblack, ker si je sin že fonetično spremenil priimek in se povezave izgubljajo in pokopališča tonejo v pozabo.

Tretji sklop problemov so kulturni domovi in vse, kar se je s tem v zvezi dogajalo. Nekdanja zbirališča zdaj spreminjajo v skladišča, bifeje in dodajajo razne druge namembnosti. Kakor je omenila kolegica Mislejeva: kar pretresen si in težko prideš na nivo dr. Brejca. Med prenavljanjem doma na St. Clairu se vprašujejo med čiščenjem – kaj hočemo s temi zaprašenimi slikami brez okvirov, ali jih vržemo stran? Prepričuješ jih, da ne, to so Peruški, slike morate zviti in shraniti, s platnom navzgor, položite papirje vmes, zavijte jih. Težko je popisovati opus slikarja, če so platna uporabljali za zaščito pred dežjem; kjer se ne zavedajo, da obstaja, ga preprosto ni. Pri problemih varovanja bi se morali dejansko povezati v skupnost. Razdrobljenost je tudi v tujini velik problem Slovencev: vsi, ne glede na versko ali politično pripadnost, bi morali sodelovati, da rešimo arhive Snoja ali Rožmana, ki so zdaj v hiši v kakšnem predmestju, kjer kot belec ne smeš potegniti na plan fotoaparata, ker te takoj napadejo Afroameričani. Sobe in župnišče samo, celo cerkev pa so po trikrat zaklenjeni in ne veš, ali se bo dokumente rešilo ali ne.

Nujna bi bila celovita usmerjenost v topografske popise določenih zvrsti, ne samo cerkva in nagrobnikov, enako posameznih domov in skupin drugih kulturnih spomenikov. Posebej bi morali skrbeti za zbirke, težko bi rekli, da so to muzejske. Vsaka je dragocena, kakor predstavitev Polka's Hall. Na določenem nivoju so zelo prepričljive in nujne za celostno prepoznavanje slovenske zgodovine in zgodovine emigrantstva nasploh. Potrebno bi jih bilo zbrati na določenih krajih in profesionalno urediti, prezentirati.

Sedaj je v odmaknjenem Lemontu odlična slovenska knjižnica na odmaknjeni podstrehi, podobno je v Pueblu v Koloradu, kjer celo slovensko ne razumejo in so knjige bolj slučajno v župnišču spravljene. Ilustrativnih primerov je veliko. Ko sva s kolegom leta 1998 nekoliko hodila okrog (podrobnejše poročilo je bilo objavljeno v Rodni Grudi decembra 1998 in v članku *Among the Slovenes and Their Heritage in the United States*, Slovenija, 4/98 Vol. XII. str. 49–52), sva v treh, štirih državah skušala

popisati nekaj značilnih stanj in objektov; podobno in bolj natančno bi morali narediti še v nekaj deset državah po ZDA.

Nekaj raziskav je že končanih, omeniti bi morali marljivega Joeja Valenčiča. Večina raziskav pa je težko dostopnih, ker, kot veste, nekdo sedi na tistih raziskavah, ker misli, da bo sam delal izjemne razprave iz zbranih gradiv in ni tistih primarnih povezav, da bi skupaj prišli do enotnih rezultatov.

Pred koncem bi želel opozoriti na večplastnost. Kljub mnenju dr. Brejca, da se likovniki izgubijo v tujini, menim, da so te zadeve bolj polivalentne. Kadar naši ustvarjalci, če naši rečemo v narekovajih, kakršnega koli nivoja razstavljajo kjerkoli v tujini, se jim pogosto dvigne tržna vrednost. Iz slik se vidi še veliko neraziskanih posebnosti: da se pri naših slikarjih, če dve ali tri razstave postavijo v Parizu ali tam krajši čas bivajo, se jim spremeni kolorit, da ne govorimo o drugih detajlih.

Problem je še selekcija, ker ni kritičnega nivoja izborov. Ni celostne prezentacije, ni načrtnosti države kot celote. Ne vemo niti tega, kako bi se prezentirali zunaj in ambasade in njihovi nadrejeni ne upoštevajo niti predlogov, da bi jih načrtno in ciljno opremljali, da bi vedeli, kaj je ciljno za neko publiko, kaj ciljno za neko ozemlje.

In na drugi strani, da bi seveda ne bilo toliko odvisno od entuziazma ali pa posameznih podjetij, kar se v razstavnih politiki dogaja zunaj. Takšne primere smo spremljali ob razstavah Španzla ali Boljke, predstavljanju monografij in celo prezentiranje razstave sodobnega slovenskega grafičnega oblikovanja ostane na nivoju entuziazma nekega društva prostovoljcev in redkih posameznikov v diplomaciji, kakršna je Helena Drnovšek v Avstraliji.

Politika Ministrstva za kulturo je bila do neke mere podrejena pritiskom, ker tudi likovne skupine in mediji včasih bolj ali manj nasedajo nekim alternativcem in jim včasih država bolj pomaga kot nacionalnim institucijam in dolgoročnim nacionalnim programom, ki bi po moje (res sem birokrat iz te službe) morali biti bolj osnovna hrbtnica, na katero bi se potem alternativa lepila samo kot okras, ne pa, da včasih narekuje že državno politiko, kakor je vsaj nakazal kolega Brane Kovič v kolumni Mladine. Neki projekti X se ob rednih kar pojavljajo zraven, ker skušamo biti bolj papeški od papeža. Namesto da bi najprej počistili pri temeljnih zadevah, skušamo slediti vedno in vsem najnovejšim trendom, čeprav tega s svojimi kadri in financami ne zmoremo. Na področju nepremične kulturne dediščine se zavedamo, da je veliko dediščine že izgubljeno in bo velik del še izgubljen; ampak – z boljšo organizacijo in s povezavo vseh strokovnih moči je to možno narediti bolje in bolj strokovno. Pozitiven je primer razstave, kakršna je bila o izseljeništvu v Cekinovem gradu. Brez problemov bi jo selili na Ellis Island v New Yorku, kjer Slovenijo, razen pri osnovnem statističnem pregledu, pogrešamo, je ni. Druge države so se včasih odrekle tudi kakšnemu osnovnemu muzeološkemu principu varovati vsak predmet doma in so podarile nekatere predmete ameriškega muzeju. Zato, da so prisotne.

Ko bomo želeli biti navzoči širše v svetu, to ne bo mogoče samo z gospodarskim izvozom ali večno temo naših politikov, ki v predvežah nekih predsednikov čakajo in čakajo. Na nov nivo nas lahko pelje kultura. Ne zgolj Zoran Mušič ali Lojze Spacal,

podobno Milko Bambič, Avgust Černigoj in še kdo so naši mejniki v odprtem svetu. Schengen gor ali dol, slovenska meja je kulturološka meja in z vsebinskimi zadevami moramo stopiti v najširši svet. Upam, da bodo skozi osnutek in popravljen slovenski nacionalni program to razumeli poslanci in glasovali za širino, čeprav glede na trenutno župansko sestavo našega parlamenta nisem vedno optimističen. Hvala.

Irene MISLEJ: Hvala lepa Gojku Zupanu. Upajmo, da bo v naslednjih letih vedno več takih resno obsegajočih naporov in tudi bolj koordiniranih. Kot primer tega, kako se prazni slovenska cerkev, spremeni vsebino in preide v druge roke, naj omenim osrednjo slovensko cerkev Marija Pomagaj, ki je v starem delu Toronta, tam, kjer so nekoč množično živeli Slovenci. Zdaj živi v okolici veliko Indijcev, večinoma Hindujcev. Cerkev, zgrajena prav kot slovenska ustanova (po koncilski prenovi je novo oltarno ureditev napravil pokojni arhitekt Jože Kregar), ki ima kvalitetna kiparska dela Franceta Goršeta, nima prav veliko slovenskih vernikov. Stavbo mislijo v kratkem prodati, sicer nameravajo seveda izprazniti zgradbo in notranjo opremo preseliti v kako drugo slovensko cerkev. Mimogrede, France Gorše je v tujini živel v strašni revščini in prav iz te revščine je nastal tisti nenavaden material »orešec«, čudna oznaka, ki je tako pogosta tehnika pri njegovih kipih iz tega obdobja. Orešec, ki je včasih dal nekaj preglavic kolegom, je v bistvu zmes lesnih odpadkov, zmetih na drobno s sintetičnim lepilom. S tem je napravil maso, ki jo je potem nalagal na nosilno strukturo iz žice, v pravem pomenu »arte povera«. Včasih, ko ocenjujemo dejanske dosežke slovenskih likovnih umetnikov na tujem, moramo razumeti, s kakšnimi revnimi materiali so ustvarjali. Gorše se je v emigraciji lotil masivnega lesa samo takrat, ko mu je cerkev naročila, kot npr. v Torontu, velike kipe, drugače tega ni zmožgal. O varovanju kulturne dediščine smo že nekaj slišali, ampak pravzaprav bi rada poudarila, da operativne projekte, recimo konkretne razstave, likovne kolonije, izide katalogov itn. zelo pridno in naklonjeno sofinancira Ministrstvo za kulturo že kar nekaj let. Svoj čas ni bilo sprejetih veliko likovnih projektov pri vsakoletnih programih za izseljence in zamejce, toda v zadnjih letih število takih pobud nenehno narašča. Bi smela prositi gospo Biserko Močnik z oddelka za Slovence zunaj RS na Ministrstvu za kulturo, naj nam pove, ali dobivate več denarja za take projekte in ali si lahko nadejamo v prihodnje kake novosti?

Biserka MOČNIK: Lepo pozdravljeni, sem predstavnica Ministrstva za kulturo RS, svetovalka vlade na oddelku za Slovence zunaj RS. Lahko rečem, da na konkretno vprašanje o višini sredstev v prihodnjih letih ne morem povedati kaj vzpodbudnega. Verjetno bomo ostali na nominalni ravni letošnjega leta. Kot so že povedali prejšnji udeleženci, se na Ministrstvu za kulturo zavedamo problema nepokrivanja področja z vidika raziskovanja. Na ministrstvu smo ta problem evidentirali in posledično zavzeli nekaj prioritet, ki jim bomo v naslednjih letih skušali slediti. Osnovna prioriteta je združiti slovensko ustvarjalno moč po svetu in v zamejstvu v enoten slovenski kulturni prostor. Kako nam bo to uspelo, je težko reči, je stvar kulturne politike, ki bi ji radi sledili. Vendar se zavedamo, da je vse v soodvisnosti sodelovanja z institucijami, ki pokrivajo

to dejavnost. Osnovni problem je v neobstoju glavne galerijske mreže oz. sekcije, ki bi zagotovila izvajanje zakona o raziskovanju na tem področju. Vsi ugotavljamo, da ta mreža oz. sekcija ni zares zaživela, ne obstajajo resne vertikalne niti horizontalne povezave, ne obstaja programska koordinacija med njimi. Še vedno so neurejeni statusi posameznih nacionalnih zbirk. Kot iz navedenega vidimo, je osnovni problem v organizaciji stroke. Ministrstvo za kulturo bi kot izziv podalo željo po večjem sodelovanju med institucijami in posledično temu dogovarjanje z ministrstvom.

Irene MISLEJ: Hvala lepa, vsekakor moram jaz, ki se s tem že dolgo časa ukvarjam, reči, da se je v zadnjih letih podpora Ministrstva za kulturo kvalitetno in kvantitetno povečala. Ne govorim zdaj samo o konkretnih številkah, ampak ministrstvo veliko več pozornosti namenja resnim projektom. Prav izhajajoč iz te povečane pozornosti sem povabila k sodelovanju pri tej okrogli mizi nekaj kolegov, ki delujejo v pomembnih likovnih galerijah ali za te ustanove pripravljajo tovrstne razstave. Zato, če dovolite, bi poklicala mag. Alenko Domjan, direktorico Galerije sodobne umetnosti v Celju, da nam predstavi svoje izkušnje. Le-te naj ne posežejo le v čas odmevne razstave Teda Kramolca v Celju, ampak tudi na specifičen fenomen, ki ga v umetnostni zgodovini mogoče obravnavamo kot fenomen stranskega pomena, na preselitev primorskih umetnikov iz okupirane Primorske v tridesetih letih v Jugoslavijo, predvsem na Štajersko. O tej prisotnosti primorskih likovnih ustvarjalcev na Celjskem je kolegica Alenka izčrpno pisala že pred nekaj leti.

Alenka DOMJAN: Povedati moram, da me je kolegica Irene spravila malce v zadrego. Bolj sem razmišljala o umetnikih, ki živijo in ustvarjajo na tujem in manj o tistih, ki so bili pred vojno nekako povezani z našim kulturnim in tudi sicer življenjskim prostorom. Vendar, kakorkoli že. V okviru projekta Trideseta leta na Celjskem, ki sem ga opravila nekaj let nazaj, sem seveda obravnavala tudi tiste umetnike, ki so, predvsem zaradi političnih vzrokov, imigrirali iz drugih kulturnih prostorov v slovenski prostor. Med njimi sta bila najbolj tipična primera Cvetko Ščuka in Albert Sirk; slednja sta bila tudi najbolj aktivna v okviru takratnega umetniškega in razstavnega delovanja na Celjskem. Povedati moram, da so umetniki, ki so prišli v Celje v prvi polovici tridesetih let, s svojim ustvarjalnim opusom kar globoko posegli v mrtvilo takratne celjske scene. Ob tem, da se niso udeleževali samo kot likovniki, temveč tudi v širšem kulturnem in razstavnem prostoru, tako v lokalnem prostoru kot tudi v širšem slovenskem in takratnem jugoslovanskem prostoru oz. stari Jugoslaviji. Mislim pa, da so bila neka druga vprašanja, ki so se mi zdela mikavnejša, ko sem se, zgolj slučajno, nikoli sistematično, začela ukvarjati z likovno umetnostjo tistih umetnikov, ki so rojeni v Celju ali iz njega izhajajo in ki so si poiskali drug življenjski in ustvarjalni kredo. Tako je v tridesetih letih Cvetko Ščuka iz Prekmurja oziroma iz Italije preko Prekmurja prišel v Celje, prav tako Albert Sirk. V tem času pa je iz Celja odšel neznan, verjetno tudi vam neznan umetnik, Karel Mehle (kolegici Irene poznano ime), katerega opus je še vedno zastrt. Pred leti je bila razstava njegovih del v Pokrajinskem muzeju v Celju, vendar samo tisti del opusa,

ki je bil dostopen in možen seveda iz našega prostora. Njegov celotni ustvarjalni opus, ki je nastal v ZDA, je meni popolnoma nepoznan; ni niti dokumentiran in kot takšen prepuščen usodi. Smrt Karla Mehleta pred dvema letoma je samo še povečala perečnost problematike. Drugo vprašanje, ki pa ostaja znotraj slovenskih meja, je migracija celjskih umetnikov v slovenskem prostoru (iz Celja v večja središča), kamor jih je pritegnila valorizacija kulturnih dogodkov.

A ob tem bi vendarle omenila še dve zanimivi imeni. Prvo ime pripada Dragu Juliusu Prelogu, Celjanu, umetniku, ki živi na Dunaju in ki je s svojim ustvarjalnim opusom dodobra zarezal tudi v avstrijsko umetniško sceno in ga danes lahko označimo kot enega zelo pomembnih dunajskih umetnikov.

Drugo pripada Tomu Kovaču, arhitektu najmlajše generacije, ki prav tako izhaja iz Celja, danes živi Melbourne, njegovo delo pa se jasno zrcali v zelo širokem svetovnem prostoru od Japonske, Evrope in Amerike. V sodelovanju z galerijo Curve iz Melbourne smo pred leti v Celju pripravili pregledno razstavo njegovih del. Od takrat tudi obstaja publikacija s popisom njegovih dotedanjih del, vendar, ker je ustvarjalec izjemno mlad in zelo aktiven, obstaja bojazen, da je popis že zastarel oziroma potreben temeljite dopolnitve.

Med novejšimi razstavami, s katerimi sem se ukvarjala, bi ob zaključku omenila dve. Prva razstava je bila namenjena predstavitvi opusa Božidarja Teda Kramolca. Gre za projekt, ki je v veliki meri nastal na pobudo kolegice Irene Mislej. Z veseljem lahko povem, da je projekt doživel zelo velik odziv ne samo v celjskem, ampak tudi v širšem slovenskem prostoru. Razstava je namreč potovala tudi v druga slovenska razstavišča: Slovenj Gradec, Ajdovščino. Razstava v Slovenj Gradcu je bila vzpodbuda, ki je razkrila v arhivu knjižnice na Ravnah stare Kramolčeve risbe, za katere ni vedel niti sam avtor. Ob priložnosti razstave njegovega očeta Luke Kramolca prav tam so jo dopolnili tudi z odkritimi deli Teda Kramolca.

Ta projekt je bil, glede na moje dosedanje delo z v tujini bivajočimi umetniki, najboljše projekt, tudi po sami umetnostnozgodovinski plati in vsekakor najbolj zahteven.

Omenila pa bi raznolikost, ki se kaže pri umetnikih, delujočih v tujini. Na eni strani so starejši, ki jih je v tuje kulturne prostore gnala življenjska, politična ali ekonomska usoda, na drugi strani pa mlajša generacija, ki v tujini išče nove miselne in ustvarjalne izzive, o katerih sta že, nekoliko pred menoj, spregovorila kolega. V mislih imam ime Božidarja Kemperleta, ki se, ravno obratno od umetnikov starejše generacije, vrača v domovino in v njej ustvarja. Njegov projekt Kontinuitete časa na Starem gradu Celje, v Friderikovem stolpu, je nedvomno eden izmed projektov, s katerimi umetnik išče svojo inspiracijo ne samo v tistem, s čimer želi izpostaviti svojo intenco v tujini, temveč tudi v zgodovini, ki ji pripada; v nekem obdobju, ki ga opredeljuje Friderikov stolp, ta impozantni spomenik 15. stoletja, v katerega je Kemperle umestil projekt, o katerem Celjani še danes radi govorijo. Hvala.

Irene MISLEJ: Navezala bi se na besede kolegice Domjanove o Kramolčevih risbah in najavila, da smo po postavitvi Kramolčeve razstave v Ajdovščini dali v presojo Mod-

erni galeriji njegov opus risb iz taborišča Gonars (1943) in še nekaj risb iz Goršetove šole v medvojnem času z namenom, da bi s podporo Ministrstva za kulturo odkupili ta dela, ki bi na ta način lahko ostala v Sloveniji, saj pravzaprav sodijo k nam.

Sedaj bi povabila k besedi dr. Mirka Juterška, ki je imel nekaj stikov z izseljenimi umetniki. Kot vem, je pisal besedila za Jožeta Vodlana in za Mira Zupančiča ob razstavah v galeriji Krka. Prav posebej bi ga prosila, če nam lahko pove, kako se je seznanil s Peruškovim delom na seminarju pri dr. Francetu Steletu.

Mirko JUTERŠEK: Najprej bi se zadržal ob Gregorju Perušku, s katerim sem bil seznanjen že zelo zgodaj, vse od leta 1953, ko sem se vpisal na umetnostno zgodovino, ki je imela tedaj prostore v NUKu; temeljiteje pa predvsem potem, ko sem bil zaposlen v seminarski knjižnici, ki je bila v predsobi kabineta prof. Steleta. V njegovem kabinetu sta viseli namreč dve Peruškovi sliki. Ko sem pred leti v postavitvi stalne zbirke Moderne galerije videl ponovno viseti eno njihovih galerijskih Peruškovih slik iz depoja, me je to močno razveselilo. V tem sem videl nekakšen začetek, da se bo morda počasi le pričelo kaj spreminjati, da bomo kvaliteto, ki je nedvomno tudi pri likovnikih zamejcih in jo zunaj priznavajo, končno priznali tudi pri nas.

O slikarju Gregorju Perušku sem imel kasneje, se pravi že pred leti, tudi več predavanj. K temu me je izzvala Steletova že 1940 napisana knjiga »Slovenski slikarji«, a zaradi vojne in sledečih ji političnih razmer natisnjena šele 1949 (ko je k izidu pripomogla domiselno pomirjujoča uvodna pripomba o pomembnosti zbranega gradiva). V knjigi govori med drugim Stele tudi o pozabljenih sodobnih slovenskih umetnikih izseljencih. Med pozabljenimi našteje Gregorja Peruška, Jaroslava Hilberta, Anta Trstenjaka, Lojzeta Špacapana in pa v Parizu živečega Vena Piona, ki pa je v času izida knjige že vidno sodeloval s povojno Slovenijo. Moram pripomniti, da je ta pozabljenost in nezanimanje za te umetnike odprla širšo dostopnost do njihovih tržno neaktualnih del, tako da sem tudi sam prišel do njih, tako kot gospa dr. Mislejeva, na kar opozarja v razstavišču Geografskega inštituta na Gosposki tudi tokratna priložnostna razstava Slovencev, ki živijo v tujini.

O Gregorju Perušku kot pozabljenem in izgubljenem slovenskem umetniku sem predaval najprej na strokovnem zboru v Ajdovščini leta 1982. Predlanskim pa sem v nekoliko drugačni obliki na povabilo tukajšnjega Inštituta za izseljenstvo pri ZRC SAZU na strokovnem srečanju v Gozdu Martuljku ponovil predavanje, skupaj s svojim videnjem vzrokov za neupoštevane izseljenih slovenskih umetnikov.

O izseljenih umetnikih vsekakor veliko govorimo, toda ločeno, drug mimo drugega. Vendar se zanimanje širi, napreduje, tudi s ponavljanjem. Da na skrbni predstavitvi Gregorja Peruška v Ribnici, kjer so bile razstavljene slike, ki so v slovenski posesti in so že dolgo znane, ni bilo vseh, mojih vsekakor ni bilo zraven, govori o tem, da kljub temu, da se veliko dela, dela vsak po svoje. Sicer pa menim, da je prav ta raziskovalni individualizem posameznikov, zanj je značilno, da ga nihče ne beleži, najbolj pomemben za širjenje vedenja o izseljenstvu, ki ga ne more z administrativnimi ukrepi nadomestiti katera koli državna institucija. Podpiram pa seveda širok skupen slovenski projekt

(ob misli na slovenski nacionalni kulturni program in nuji, da slovenskih umetnikov ne ločujemo po tem, kje kdo živi!). S tem da dajemo nekemu prednost, s tem drugih ne smemo zavirati. Tudi glede tega, kar je gospa dr. Irena Mislejeva izpostavila, kdo naj zamejske likovnike raziskuje, ali naj bodo to umetnostnozgodovinske raziskave, etnološke ali kulturološke ipd., menim, da naj bo čim več teh raziskav, saj le te povečujejo spoznavanje in naklonjenost umetnosti.

Po mojem je največji problem, pomemben tudi za odnos do umetnikov, ki živijo zunaj slovenskih meja, da v Sloveniji nimamo pregleda dogajanja v slovenski umetnosti. Res imamo strokovno resno pripravljene avtorske predstavitve umetnosti v ljubljanski Moderni galeriji, izrazito avtorske zato, ker so odraz gledanja na umetnost posameznikov. Vsak, ki se ukvarja s sodobno umetnostjo, bi drugače postavil stalno zbirko galerije. Se pravi, da obstoji trenutno zgodovinski pregled starejše slovenske umetnosti v Narodni galeriji, ki obvladuje obdobje nekako do 1900 oziroma do prve svetovne vojne. Tako postane tudi razumljivejši odnos do umetnikov, ki so bili na tem srečanju že tudi imenovani, npr. Stanislav Rapotec. Slovenski slikar Stanislav Rapotec je v Avstraliji, v osrednji galeriji v Sydneyu, predstavljen kot jugoslovansko-avstralski umetnik in takšnih, o katerih pri nas ni ne duha ne sluha, je še veliko. Tukaj v Sloveniji ni umetnikov, ki jih drugod cenijo. Na Slovaškem je uvrščen v postavitev stalne zbirke Narodne galerije v Bratislavi slikar Ivan Žabota, ki je vsekakor umetnik dveh domovin, tako kot Rapotec, ki visi v Sydneyu skupaj z največjimi svetovnimi imeni. V starejši umetnosti je takšen umetnik Josip Tominc.

Eden mojih zadnjih spominov na profesorja Steleta je v zvezi s tem, ko je ugovarjal: no, zdaj sem pa zaključil s tem nacionalizmom v umetnosti; ni več vprašanje, čigav je umetnik, ker je čisto jasno, da umetniki, ki so vezani na več dežel, pripadajo tem deželam, ne pa samo eni. In je to potem v eni svojih zadnjih (zanj pomembnejših) razprav tudi zapisal. Drugače pa je o tem, o slovenstvu v umetnosti, kot veste, v svoji doktorski disertaciji pisala in obdelala dr. Nadja Zgonik, tako da smo o teh vprašanjih teoretično kar dobro podkovani.

Največji problem je, ker raziskuje in dela vsakdo zase, kar je še posebej usodno, kot sem že poudaril, za slovenske umetnike po svetu. Mislim, da je ravno tukajšnji Inštitut za izseljenstvo pri ZRC SAZU eno takšnih nevtralnih koordinacijskih središč, čeprav nima, mislim, da nima nikogar, da bi bil odgovoren za naše področje. V silnem individualizmu stroke smo vsi le sami sebi odgovorni.

Kar se tiče kulturne politike, menim, da je ministrstvo naredilo za kulturo že ogromno, že prej in zdaj. Tako tudi na likovnem področju ne moremo nalagati ministrstvu, da bodo oni (po svoji iniciativi) organizacijsko naredili karkoli dodatnega. Najprej moramo poskrbeti, da se zbere in dobi pregled nad tem, kaj vse v zvezi z zamejskimi umetniki delamo, je bilo že storjeno in kaj se načrtuje. Kot ste slišali, sem tudi sam nekaj prispeval in kot smo pravkar izvedeli od mag. Domjanove, je v Celju tudi ona angažirana in tega je po vsej Sloveniji veliko, po vseh krajih Slovenije. Vsekakor so pomembne tudi razne likovne kolonije, ne samo kolonija na Dolenjskem. Toda vse gre po neki individualni, dokaj vase zaprti poti. Mislim, da je prav, da bi temu dogajanju

sledilo in zapisovalo inštitutsko delo in ga koordiniralo. Zdaj imamo v razstavišču Geografskega inštituta že omenjeno razstavo likovnikov zdomcev Slovencev; samo nekaj priložnostno, slučajno zbranih njihovih del je skupaj, tudi razstavnih katalogov bi bilo lahko več. Gradivo bi pridobili lahko iz več virov. Vsekakor je že zdajšnja razstava rezultat velikih naporov in je za začetek čudovito, da je do nje prišlo. Že v petdesetih letih je bil v Moderni galeriji v sklopu predstavitve slovenske sodobne umetnosti odrejen zamejskim primorskim umetnikom poseben kot. Danes razumljivo, da tega posebej oddeljenega kota ni več, žal tudi večine primorskih umetnikov ne, kot tudi od drugod ne. Hočem povedati, da je Slovenija s tisto pozornostjo takrat podprla umetnike, ki so živeli v conah A in B, kar je bilo koristno, v dobro vsem. Nujno potrebno je vzpostaviti celotno slovensko umetnost, kar bi lahko nadgrajevali, kot je ugotavljal tudi dr. Brejc. Stanislav Rapotec je seveda le edem izmed kvalitetnih umetnikov, ki so jih zunaj že priznali in bi jih morali vključiti v stalno zbirko slovenske umetnosti tudi mi. Mislim, da bi bilo to zelo v redu. Da ponovim, z vidika individualnega gledanja na umetnost deluje Moderna galerija čudovito, to je v smislu (kuratorskih) avtorskih vključevanj slovenske sodobne umetnosti oziroma umetnikov v svetovno. Nimamo pa, kot rečeno, nekega pregleda slovenske umetnosti, kamor bi lahko vključevali tudi najpomembnejše izseljenške umetnike. Če pogledamo izven Ljubljane, se pravi na slovensko podeželje, lepše se sliši, če rečemo regije, imajo te tako muzejske kot tudi sodobne pregledne postavitve svojih umetnikov, česar Ljubljana nima, še manj Slovenija. Nekakšno preglednost bi lahko zagotovili z objavljanim antologij o likovnikih, o tem, o čemer sicer pišemo. To je vsekakor izrazito abstrakten vidik, pri likovni umetnosti pa je najvažnejše, da se jo vidi v živo. Začetek temu pa je seveda zbiranje gradiva, v tem vidim tudi pozitivno usmerjenost tokratnega srečanja.

Naj v zvezi z informiranjem in spoznavanjem umetnikov omenim razstavo v Ameriki živečega slikarja Mira Zupančiča v razstavišču Svetovnega slovenskega kongresa v Ljubljani. Vprašamo se lahko, kdo tu ve kaj o tej razstavi. V zvezi s tem slikarjem je bil prizadevno in z velikimi napori izdelan tudi obsežnejši katalog, bil je sicer tu omenjen, a na razstavi izseljencev ga ni. Hočem povedati, da so občutki odrezanosti in osamljenosti podobnega izvora in podobni, kot jih poslušamo v zvezi s Slovenci gospodarstveniki na tujem.

Moram povedati, da uživam v umetnosti, ne enostransko, zato tudi v ustvarjalnosti zdomskih umetnikov in kadar odpiram njihove razstave, sorazmerno velikokrat, iz osebnega zanimanja, brezplačno in tudi potujem na svoje stroške, umetnike, s katerimi se srečujem, vedno znova opozarjam in nagovarjam, da se še posebej glede na trenutno stanje v Sloveniji čim bolj sami angažirajo in promovirajo svojo likovno dejavnost, na čim bolj stvaren, oprijemljiv način. Torej ne tako, kot smo pravkar tu slišali o nerodnem pristopu dr. Ahčina. Vsekakor je ponudb tudi iz tujine vsak dan več. Pred časom je nek že starejši, resni likovni ustvarjalec po dolgih letih tujine preko posredovanja ministrstva prišel tudi do mene z željo, da bi si zagotovil nek prostor v Sloveniji, kjer bi bile njegove slike stalno dostopne, v kar je bil za začetek pripravljen vložiti 300.000 takratnih nemških mark. Mislim, da do Moderne galerije ali kake druge takšne galerijske

ustanove sploh še prišel ni. Žal nismo našli nobene njemu ustrezne možnosti. Opozoriti hočem (kot strokovni nosilec koncepta in zasnove realizirane Maleševe galerije v Kamniku ter Galerije Hermana Pečariča v Piranu), da bi umetniki, da bi ostali obeleženi v prihodnje kot umetniki, prav radi mnogo prispevali k temu. Eni bi dali skupaj s svojimi likovnimi deli tudi kar hiše na razpolago. Ni pa to enostavno. Iz prakse vem, da če je galerijsko predstavljen le en sam umetnik, je to dolgočasno. Nek umetnik je, kot je rekel dr. Brejc, težko tako močan, da bi ga nenehno, pogosto hodili gledat. Vsekakor si lahko vzamemo za primer Zorana Mušiča, ki je nedvomno najbolj uspeli sodobni slovenski umetnik, in pomislimo, kolikokrat smo si doslej ogledali njegovo grafično donacijo na gradu Dobrovo v Brdih. V najboljšem slučaju le nekajkrat. Tudi če smo poznavalci, le nekajkrat, saj je še toliko drugih zanimivih stvari. Če bodo galerijske zbirke dovolj široko odprte, kompatibilne in se bodo dopolnjevale z novim gradivom in bodo oživljane z različnimi občasnimi razstavami, bodo lahko bolj vabljive.

Preden bi končal, bi usmeril pozornost na to, da je v Sloveniji likovnega življenja izredno veliko in da je tudi nadalje najbolj smotrna pot predvsem v prizadevnem individualnem strokovnem delu. Mnogi izmed nas so že ogromno postorili. Spremljam dr. Mislejevo in iz njenega predvajanja problemov lahko ugotavljam, da njeno delovanje ni enostavno, ko se mora v svojih raziskavah poditi za umetniki, za njihovimi zapuščinami po svetu. Toda tudi tu pri nas v Sloveniji bi morali v odnosu do umetnikov izseljencev marsikaj urediti. To, kar smo prej slišali, kako je imel kipar France Gorše težave, da ni prišlo do njegove velike razstave v Kostanjevici spomladi 1972. leta, je kriv pač naš medčloveški odnos, predvsem med samimi umetniki. Politika je bila izrabljena za izgovor, ko se je preprečilo odprtje razstave. Vem, da je bil eden glavnih, ki je rekel na koncu ne, Kardelj. A njega ni več, da bi lahko potrdil, da ni nasprotoval zato, ker se je spoznal na umetnost, pač pa zato, ker je dobil zavezujoč namig umetnikov iz Slovenije. Njegove odločitve kasneje ni bilo mogoče spremeniti. Tisti dan, ko bi morala biti otvoritev, smo iz Kostanjevice dobili telegram, da odprtje razstave odpade zaradi bolezni prof. dr. Franceta Steleta. Stele pa je tedaj sedel skupaj z nami v našem seminarju. To se je zgodilo v duhu takratnih prijemov. Od kod pobuda, smo izvedeli šele kasneje. Za razstavo se je tedaj močno zavzel tudi Josip Vidmar, vse je poskušal, a ni šlo. Naši ljudje, predvsem naši umetniki so bili v glavnem krivi, da Gorše dolgo ni dobil prepotrebne podpore iz Slovenije in da je po nepotrebem živel v revščini v Svečah na avstrijskem Koroškem. Sprva tudi čez mejo v Slovenijo ni smel. Določeni umetniki pač niso želeli imeti ob sebi tako močnega umetnika, čeprav je imel med umetniki, v stroki in tudi širše ugled velikega ustvarjalca. Da dejansko ni šlo za politični problem, kaže tudi to, da smo razstavo, ki je zbrala umetnikova kiparska dela z vsega sveta, ob že natisnjem izčrpnem strokovnem katalogu lahko še z dodatnim fotografiranjem dokumentirali. Nobene razstave v Sloveniji ne poznam, ki bi bila tako vsestransko fotografsko dokumentirana, kot je bila ta razstava v Kostanjevici.

Pri Slovencih poteka vedno boj za prestižnost, prostora je malo in to je tudi vzrok, da so mnogi umetniki izgubljeni ali pozabljeni, na kar je opozoril Stele (in nekoliko drugače tudi dr. Brejc). Vsekakor drži, da če se kdo izseli iz Slovenije, odide iz njenega

središča, je konec zanimanja zanj in tudi prostora ni več zanj. Zaradi nuje po večji preglednosti je kot prvo potrebno najti neko možnost, da tudi te umetnike predstavimo, ne zgolj na samostojnih razstavah, s temi se večina posameznikov že potruži, da pride do Slovenije. Potrditev posameznika vidim v velikih skupinskih predstavitev, da se nekako »privadimo« na vse slovenske umetnike. Le tako selekcioniranje ne bi šlo na rovaš tistih nekaj že vnaprej izbranih Slovencev, ki tu živijo in obvladujejo prostor. Spomnim naj samo, kako velik odpor je bil pred leti do v tujini živečega Zorana Mušiča, ko je bil predlagan in nato, ko je bil nagraden, najprej z Jakopičevo, nato s Prešernovo nagrado, ker da ni »naš umetnik«. Zopet so bili nekateri umetniki med tistimi, ki so bili najbolj prizadeti in so nasprotovali, ne toliko politično ali iz ideoloških razlogov kot zaradi varovanja svojih možnosti. Izrazito političnih ali ideoloških razlogov pri odločanju je v umetnosti, kot je bolj ali manj vsem znano, sorazmerno malo – odločujoči in usodni so žal neumetniški, predvsem povsem vsakdanji medčloveški odnosi.

Breda ČEBULJ SAJKO: Naj se zelo na kratko navežem na omembo Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU dr. Juterška, in sicer na tisti del, ko govori o zaposlitvi umetnostnega zgodovinarja, ki bi se posvečal raziskovanju slovenske likovne umetnosti na tujem. Z veseljem lahko povem, da bomo pri nas na Inštitutu s 1. januarjem zaposlili umetnostno zgodovinarico, etnologinjo in kulturno antropologinjo Kristino Toplak. Pridobila si je status mlade raziskovalke in vpisala je podiplomski študij na Filozofski fakulteti. V svoji magistrski nalogi bo obravnavala likovna dela in življenje slovenskih izseljenških umetnikov v Avstraliji, Evropi ter po vsej verjetnosti tudi v Argentini. S tematiko namerava nadaljevati tudi v doktoratu. V primeru njene stalne zaposlitve na Inštitutu bomo v Sloveniji na ta način zagotovo pridobili novo raziskovalno moč, izključno namenjeno preučevanju problematike, ki jo danes obravnavamo.

Irene MISLEJ: Sem pa tja smo vajeni, da kak slovenski ustvarjalec iz sveta pride v domovino, ali v domovino svojih staršev in se tukaj npr. predstavi z razstavo ali s projektom. Pri mladih ustvarjalcih se to vedno bolj dogaja, veliko redkeje pa se nekdo odloči, da pride v Slovenijo študirat na Akademijo za likovno umetnost. Zakaj je to redkost? Verjetno zato, ker se slovenski univerzitetni sistem precej razlikuje od šolskega sistema v državah, kjer potomci slovenskih izseljencev živijo. Po svetu je veliko povsem drugačnih oblik izobraževanja na likovnem področju in velikokrat niso kompatibilni z našim slovenskim sistemom. Ko sem prišla v Slovenijo, je bilo tukaj mlado dekle iz Kolumbije, Ivanka Drufovka, izvrstna risarka, ki je uspešno napravila izpit na likovni akademiji, ker pa ni znala slovensko, so ji dali eno leto časa, da se je jezik naučila, da je potem lahko študirala normalno naprej. Dejansko je tudi zaključila študij in se potem vrnila domov. Pozneje je prišlo kar nekaj drugih mladih ljudi, bližje sem poznala dve, in sicer Betko Tomšič, ki je tukaj med nami, ki se je potem odločila za življenje v Sloveniji, in Karolino Koglot, ki se je vrnila v Venezuelo. Tako da bi sedaj prosila Betko, če nam mogoče kaj pove o svojih izkušnjah, kako je doživljala vključevanje v slovenski likovni prostor skozi študij na akademiji in pozneje kot slikarka.

Beatriz (Betka) TOMŠIČ ČERKEZ: Dr. Mislejeva me je imenovala Betka, čeprav uradno sem Beatriz, a glede na to, da pripadam različnim prostorom, sem včasih Betka, včasih Beatriz, včasih tudi Beti (nazadnje pa tudi Čerkez!). Nič hudega, tako pač je! No, ko so prejšnji povabljeni predstavljali ideje in stališča, sem v mislih pregledala nekaj preteklih dogodkov in odločitev. Razmišljala sem predvsem to, da sva verjetno bili takrat z kolegico Karolino pripadnici ene prvih generacij, ki se je odločila za daljši študij na Akademiji za likovno umetnost v Sloveniji. Obe sva v predvidenem roku uspešno zaključili študij, ampak ne brez zanimivosti in tudi ne brez za nas takrat dokaj šokantnih ugotovitev in izkušenj. Prva zanimivost je bila uporaba slovenskega jezika v vsakdanjih opravilih, v kontaktu z drugimi študenti, pri vključitvi v študentsko življenje nasploh. Obe sva razumeli in govorili slovensko že doma, a vendar »po domače«, z močnim vplivom narečja naših staršev; nisva pa vedeli, kako se bo izkazala naša slovenščina v akademskem oz. študijskem življenju, ob novem izzivu, ki ga je predstavljal kontakt s profesorji in kolegi. Seveda tudi nisva vedeli, da sva v istem letniku dve špansko govoreči, tako da je bilo prav zabavno, ko je ob sprejemu v 1. letnik, prvi dan študijskega leta, prof. F. Kokalj, ki je bil takrat dekan ALU, predstavil dve tuji študentki. Karolina in jaz sva sicer po naključju sedeli skupaj in se trudili komunicirati po slovensko, seveda nobena ni odkrila, da sogovornica ni »prava Slovenka«. Ko je prof. Kokalj omenil, da je ena iz Venezuele, ena pa iz Argentine, sva se najprej pogledali in istočasno ena drugi rekli: a ti tudi govoriš špansko? Jezikovne zanimive izmenjave, primerjave, dobresedni takšni in drugačni prevodi v eno in drugo smer ter tudi pogoste zmešnjave so bile pač stalnica našega študentskega življenja in je kar nekaj anekdot povezanih s tem, ampak, to ni osrednje današnje vprašanje. Druga zadeva, ki nas je pošteno presenetila, je bilo pojmovanje »akademske« v likovnih krogih v Sloveniji. To pojmovanje nas še danes uspe velikokrat presenetiti: s kolegico sva izhajali iz popolnoma drugačnega prostora, v katerem se umetnik prosto izraža; čimveč orodij – znanja, študij, izkušenj – ima, da to »profesionalno« počne, je seveda bolje, kar tudi pomeni, da diploma ni tako zelo pomembna, ni »orodje« za to, da se nekdo likovno izraža oz. da lahko v določenih krogih pokaže svoje delo. Tukaj pa sva spoznali, da je ta klasifikacija na »akademski« in »neakademski« oz. »amaterski« izredno pomembna in včasih tudi dokaj kruta, za naše pojmovanje neupravičena predvsem, če se ozremo na svet izseljenkih likovnih umetnikov, ki je tako bogat in raznolik, ne bi pa prenesel strogo resne razvrstitve po ključu akademskega in amaterskega. Povezan s tem je tudi »tabu« o razstavljanju pred zaključkom akademije oz. študija. Spomnim se obrazov mojih kolegov, ko sem povedala, da sem sodelovala pri prej omenjeni razstavi slovenskih likovnih ustvarjalcev iz izseljenstva v Cankarjevem domu. Bila sem zelo vesela povabila in seveda ostala skoraj brez besed ob očitku, »kako si si upala sploh razstavljeti, ko še praga akademije nisi videla«. Sicer, jaz sem študij arhitekture zaključila na Fakulteti za arhitekturo in urbanizem v Buenos Airesu, tam sem začela tudi likovno akademijo, tako da nisem bila ravno brucka. Bili sva obe nekaj let starejši od večine naših kolegov. Vseeno pa sem ob vprašanju razstavljanja močno začutila negativno mnenje. Moram pa povedati, da je bilo med študenti likovne umetnosti v Argentini pojmovanje razstavljanja ravno

obratno: vabilo in možnost razstavljanja je veljalo za priložnost, da se pokaže delo in da avtor postane znan, ne glede na to, ali je končal študij ali ne. To je bilo drugo vprašanje, tretje vprašanje oz. razmišljanje, ki nas je velikokrat zaposlovalo, je bilo to, kar se mi zdi, da se nekako navezuje predvsem na to, kar je prof. Brejc, ki je bil tudi moj profesor na Akademiji, povedal, in sicer, kaj pomeni to, da ko se izseliš, nisi tu in nisi tam. Kaj pomeni, če se ukvarjaš z umetnostjo? Vprašanje, ki si ga še vedno zastavljam, je, kaj pričakujejo oz. so pričakovali od nas, ker v nas so videli tujke. Vsaka je izražala tisto, kar je iz svojega prostora prinesla, ne da bi se tega pravzaprav zavedali. Šele ko sva prišli sem, sva se zavedali, da, recimo, ima Južna Amerika krasne sijoče barve in potem je bil naš razred prva generacija, ki je začela uporabljati take v tem okolju »umetne« barve, ker so jih pri nas videli. Jaz nisem nikoli začutila prej, kaj pomeni to, da prihajam iz Buenos Airesa, in čeprav Buenos Aires sem imela vedno izjemno rada, nikoli se nisem zavedala, kako rada imam »beton«, mesto in kako tuja mi je narava, ki sicer navdušuje Slovence!

Jaz sem prva generacija, rojena v Argentini, in ko sem prišla v Slovenijo, sem mislila, da dejansko pridem »v domovino« (z vsem, kar za tem stoji oz. kar to pomeni). Verjetno ne bi šla nikamor drugam študirat kot v Slovenijo. Tako mislim in menim še danes. V argentinski multikulturni družbi sem se velikokrat spraševala, kaj sem, kje so moje korenine, kje najdem tisto, kar v Argentini vidim in čutim, da nisem; zato sem prišla v Slovenijo. Ko sem prišla v Slovenijo na akademijo, sem naenkrat bila tujka, celo taka tujka sem bila, da sem postala predsednica kluba tujih študentov, takrat sem »kraljevala« nad Afričani, ki jih v življenju prej videla nisem! Ko sem prišla v Slovenijo, sem naenkrat pridobila kup drugih identitet, za katere dejansko nisem nikoli pomislila, da jih bom prav v Sloveniji srečala, še manj, da so vse v povezavi z menoj. Vprašanje identitete največkrat ni nedolžno in enostavno. Človek čuti, da dobi »etiketo na čelo«, v našem primeru: »ti si izseljenec, iz tega sledi vse, kar si o tebi mislimo in pričakujemo«. Sicer so take opredelitve včasih po eni strani zanimive, po drugi pa boleče: ker v resnici nisi ne Slovenec ne Argentinec, nisi ne izseljenec ne domačin, še manj jaz, ki zdaj živim v Sloveniji, potem ko sem se dvakrat priselila v Slovenijo.

V tem okviru postaja pomembno vprašanje, kako se vključimo v slovenski prostor, ko nismo ne eno ne drugo, ne tu ne tam. Ta prostor pa je središče našega življenja in v širšem kontekstu hkrati spada na obrobje vsega ostalega prostora, v katerem smo Slovenci.

Postaja izredno potrebno torej definirati, kaj pomeni »biti umetnik« in »biti izseljenec« in kar je v bistvu prvotnega pomena: kaj je biti tak izseljenec, da čutiš potrebo po tem, da se likovno izražaš, da nekaj izpoveduješ. Seveda, biti izseljenec ni zgolj iti v tujino, imeti eno izkušnjo v tujini. Čisto različno doživlja to prva generacija, ki je, recimo, zapustila domovino in živi 40 let v tujini; druga izkušnja, popolnoma drugačna, je zame, ki sem rojena v tujini in sem po 25 letih prišla prvič v Slovenijo, o kateri sem seveda (teoretično) vedela »skoraj vse«.

Vprašanje povezave s tem prostorom je zame nasploh ključno in zelo široko. T. i. globalizacija je izziv in delna realnost 21. stoletja, ki pa sovpada s tem, da iščemo en sam slovenski (v resnici »multiprostorski«) prostor. V svetu likovne umetnosti, glede

na kriterije, ki jih strokovnjaki postavljajo (po katerih npr. v izseljenstvu ni nobenega Pregelja, niti nobenega Stupice), se sprašujem, kako nastopamo mi v tej zgodbi, ki pridemo z drugimi življenjskimi zgodbami, v katerih se večina izraža prav iz te potrebe izseljenstva, iz te tegobe v srcu, ki jo predstavlja razdvojenost, ne pa zato, ker bi bili akademsko, profesionalno izučeni zato, da se izražajo. Tudi ne zato, ker bi radi blesteli kot likovni umetniki. Zdi se mi, da je to kar pomembno in resno vprašanje za tiste, ki se želijo ukvarjati z umetnostjo in z umetniki v izseljenstvu.

Zadeva se še zapleta ob vprašanju, kaj je umetnost, kaj bi rada delala, ali imam toliko moči v sebi, da delam to, kar mislim, da je to moje življenjsko vodilo. Osebno sem se obrnila k teoretičnemu delu, predvsem pa k pedagoškemu delu. Trenutno je to zame bogata izkušnja in tudi imam občutek, da komu kaj dam, da vse tiste raznolikosti, pestrosti v življenju, ki mi jih je namenila usoda, lahko prenesem naprej. Da je to usoda ali poslanstvo. Ne nazadnje nič ni naključje ...

Irene MISLEJ: Hvala lepa Betki. Ob tem, kar je povedala, dovolite še drobec: Betka je znala kar dobro slovensko, ko je prišla v Slovenijo, Karolina Koglot pa veliko manj. V zvezi s tem se spominjam komentarka dr. Špele Čopičeve, njune profesorice na Akademiji, kako je dekleta spodbujala in Karolino usmerjala v učenje slovenščine, da se je bolje izrazila in uspešno zaključila študij. Poleg omenjenih slikark pa je na Akademiji študirala tudi argentinska slikarka Amalia Perez Molek, poročena s potomcem Slovencev. Zanj velja, da je v štirih letih napravila dve specialki – grafično in slikarsko – ter rodila drugo hčerko. Amalia Perez Molek se je tudi naučila slovenščine, ostala je še naprej velika prijateljica Slovenije, tako da sta z možem pomagala uresničiti marsikateri projekt med Slovenijo in Argentino.

Nataša ŠKOF: (akademska slikarka, Slovenka iz Melbournu)

Jaz sem v Melbournu veliko gledala tudi Stanislava Rapotca, njegove slike. Opazila sem, da pri branju njegovih katalogov ali na predstavitev njega kot slikarja nisem zasledila, da bi bilo omenjeno, da je Slovenec. Vedno je bilo rečeno, da je avstralski ustvarjalec. In moje vprašanje je: kako pomembno je za Slovenijo, da svoje slovensko poreklo priznajo tudi vidnejši ustvarjalci v tujini?

Irene MISLEJ: V primeru Rapotca vam lahko odgovorim takole: do leta 1991 je bila Slovenija del Jugoslavije in velikokrat v zunajevropskem svetu, v Ameriki in v Avstraliji, je bila bolj vidna zvezna država kot posamezna republika. Velikokrat so zamenjali kategoriji državljanstvo z narodnostjo, velikokrat so enostavno podatke skrajšali, recimo za Rapotca piše v avstralski strokovni literaturi, da je rojen v Trstu in zraven, da je Jugoslovan. Seveda je bil rojen v Trstu še pred 1. svetovno vojno, torej v času avstro-ogrskega cesarstva, ampak po njenem koncu se je oče, ki je bil železničar, preselil z družino v Jugoslavijo, v Slovenijo. Bili so najprej na Strnišču pri Ptujju, kjer so živeli v vagonu več kot leto pa pol, šele pozneje so se preselili v Škofjo Loko. Rapotec je bil ponosen Slovenec in je zelo poudarjal, da je Slovenec. Kako pa so ga opredelili v teh

avstralskih muzejih, galerijah, pa je zelo različno. Bil pa je v Avstraliji zelo znan zaradi svojega statusa med vojno: najprej je deloval kot jugoslovanski oficir kraljeve vojske, ki so ga potem Britanci vzeli za svojega obveščevalca. Zanimivo je to, da si njega najbolj razburil, če si v zvezi z opredeljevanjem narodne identitete omenil Mušiča. Poznala sta se, obadva sta izhajala iz istega sveta, a je Rapotec vedno rekel: »Ah, Mušič, Mušič se ne predstavlja kot Slovenec«. Vse to je zelo relativno. Npr.: letos med raziskavo o Pilonovem delu za njegovo retrospektivo sem našla nikoli objavljeno poglavje njegovih spominov o Zoranu Mušiču. Ko je pripravljala izdajo leta 1965, tega poglavja ni objavil. Zakaj? Zato, ker takrat ni bilo prav zaželeno, da bi se o Mušiču veliko govorilo v Sloveniji. V omenjenem poglavju (tipkopis je dal svoji nečakinji Pavli Lutmanovi, ki je živelá v Trstu, in po njeni smrti nam ga je sin izročil) Pilon ne govori drugega, kot o tem, kako se je Mušič prva leta v Parizu dosledno predstavljal kot Slovenec. Priloženi so izrezki iz časopisov z napovedmi za razstave, kjer izrecno piše Slovcne. Da se vrnem k Rapotcu; ko sem jaz vzpostavila stik tako z Nacionalno galerijo New South Walesa v Sydneyu in tudi s tisto v Melbournu, so natančno vedeli, da je Rapotec Slovenec, ni bilo o tem nobenega dvoma, kljub temu da piše rojen v Trstu oz. Trieste, ker bi lahko enostavno zavedlo, da je mogoče Italijan ali karkoli. Zdaj pa, kako se posamezniki predstavljajo, to je zelo različno. Lahko se je v nekem obdobju lažje predstaviti s svojo narodnostjo, v nekih drugih okoliščinah pa je državljanstvo tisto, ki prevaga. Tako tukaj ni pravil. Za nas v Sloveniji velja to, kar je nekoč tudi dr. Šumi jasno povedal: vsak umetnik, ki je rojen na Slovenskem, v etničnem teritoriju, ki je povezan s slovensko kulturo, je lahko predmet našega raziskovanja.

Alenka DOMJAN: Namreč, ko govorimo o neki nacionalni identiteti ali pa o neki formalni statusni opredelitvi, mislim, da je zelo pomembno še marsikaj drugega. Morda samo tri zelo raznolike izkušnje. Če pogledamo Alberta Sirka, ki je prišel iz Trsta v centralno Slovenijo – on je vedno ostal marinist, ker mu je bil ljub mediteranski prostor. Zelo malo se je ukvarjal z motivom Celja in tudi stilna opredelitev njegova dela je vseskozi izhajala iz njegove prvobitnosti, to je iz njegovega primorskega prostora. Druga izkušnja je Cvetko Ščuka, ki je bil izjemno nadarjen slikar, in če pogledamo njegove stvaritve nekje do 20. leta, lahko rečemo, da je zelo hitro stopal v korak s takratno srednjeevropsko razvojno potjo, kar se tiče slikarstva. Ko pa je prišel v Celje, je imel precejšnje gmotne težave in je dejansko njegovo delo okostenelo. Posvetil se je motivu Celja zaradi ekonomskih razlogov, zaradi aktualnosti motiva, ki je šel v prodajo. Žal se ni razvil v slikarja takšnega potenciala, kakršnega je vendarle kazal v dvajsetih letih. In morda tretja izkušnja, spet popolnoma različna, to je Božidar Kemperle, ki ni obremenjen s prostorom, ampak nekako izhaja samo iz svojih idej, ki so pa seveda vezane v širši globalizacijski prostor.

Irene MISLEJ: Vedno je prisotno vprašanje, ali je umetnik bolj univerzalen, ali prej poudarja svoj izvor, to je bolj vezan na tisti prostor, na tisti idejni prostor, iz katerega izhaja sam. Pri raziskovanju umetnosti je izraziti čar, da so umetniki individualne

usode, tukaj ni enotnih pravil obnašanja in ni enoznačnih, zaprtih kategorij. Etnologi pogosto raziskujejo življenjske zgodbe. Bi se morda dalo opredeliti, kakšno vlogo ima pri umetnikih življenjska zgodba, kakšno pa ima sam likovni razvoj? Mogoče bi kazalo o tem nekega dne tudi malce širše in bolj sproščeno razpravljati.

Breda ČEBULJ SAJKO: Ker je vprašanje namenjeno meni, bom nanj na kratko odgovorila. Z življenjskimi zgodbami izseljencev sem se nekoliko bolj s teoretičnega in metodološkega zornega kota ukvarjala v moji doktorski disertaciji. Čisto na kratko, kako je do tega prišlo: pred približno 20 leti sem se začela ukvarjati s Slovenci v Avstraliji, to se pravi v času, ko je prof. Nace Šumi v okviru Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete razpisal projekt Slovenski izseljenci in kultura. V njem smo sodelovali tudi etnologi, predvsem študenti. Nastala je vrsta seminarskih in odličnih diplomskih nalog. A kljub temu se je izkazalo naslednje: za terensko delo v tujini smo se etnologi pripravili nekoliko preveč po vzoru priprav na teren doma, kar pomeni, da smo si vnaprej izdelali vprašalnik, po katerem naj bi izseljenci odgovarjali. V središču naše pozornosti je bila stopnja ohranjenosti slovenske kulture in identitete (v najširšem pomenu te besede) v tujem okolju. Torej: že vnaprej smo si zastavili cilj raziskave. Od tu dalje bom govorila o lastnih izkušnjah:

O Avstraliji se je pri nas takrat (tj. l. 1979, 1980) zelo malo vedelo, za kar so obstajali različni razlogi (npr.: nismo imeli dostopa do nekatere izseljenske periodike, dokumentacije ipd.). Pred mojim prvim odhodom v Avstralijo sem imela oblikovano podobo o življenju avstralskih Slovencev skozi prizmo podatkov, ki smo jih lahko prebrali v Rodni grudi in Slovenskem koledarju (oboje publikaciji SIM). Ko sem l. 1981 prišla med izseljence v Avstralijo, so mi že prvi kontakti z njimi spremenili marsikateri smisel moje raziskave. Najprej se je izkazala kot neustrezna večina vprašanj iz pripravljenega vprašalnika, saj preko njih ni bilo moč spoznati bistva načina življenja izseljencev, s čimer pa se etnolog vendarle ukvarja. In zato sem se odločila, da namesto, da sprašujem, bolj ali manj poslušam. Nastale so izpovedi, ki sem jih sproti snemala. Da je pogovor lažje stekel, je bil z moje strani usmerjen zgolj na začetku - v fazi, ko pač skušaš izvedeti od sogovornika njegove osnovne podatke, potem pa sem potek njegove življenjske izpovedi prepustila njemu. In meni osebno se je tovrstni pristop izkazal za zelo koristnega, saj so informatorji slej ko prej sami izpovedali tisto, kar se je njim samim zdelo najpomembnejše za prikaz njihovega življenja. Na ta način je skozi analizo življenjskih zgodb, ki sem jo opravila kasneje, nastala cela paleta različnih problemov v vsakdanjem življenju izseljencev, s katerimi se je dalo pojasniti stanje slovenskega izseljenstva v Avstraliji na eni strani, po drugi strani v domovini izpodbijati pretiravanja v zvezi z ohranjanjem slovenstva v Avstraliji ter ne nazadnje vzpostavljati neko novo metodologijo v preučevanju izseljenstva, ki je v času socializma bilo vedno zavito v številke, v katerih so se posamezniki in njihove usode izgubile. Med mojimi informatorji ni bilo umetnikov. Pač pa je ravno življenjska zgodba Nataše Škof, akademske slikarke iz Melbourn, Slovenke, ki se je kot zelo majhen otrok s starši preselila iz Primorske v Avstralijo v začetku šestdesetih let, tipičen primer ponazoritve problemov druge gener-

acije Slovencev v Avstraliji. Strnemo jih lahko v naslednje: starši so vzgojili svoje otroke na tujem v vzdušju tradicionalne, vaške kulture, ki jo je doma prehitel čas sodobnosti. Le-tej starši niso nikoli sledili, ostali so v svojih spominih na čas in dogajanja, ki so bila v ospredju, ko so sami zapuščali Slovenijo. Temu so se otroci uprli, če prej ne, v obdobju pubertete. To je pomenilo, uprli so se ohranjanju slovenstva na način, katerega so zahtevali in pričakovali od njih njihovi starši. V primeru Nataše Škof je bila ravno umetnost, konkretno slikanje, tisto, ki jo je pripeljalo do bistvenih spoznanj o njeni etnični identiteti. Mnogi ostali pripadniki druge generacije so se slovenstvu odrekli za vedno ali pa Slovenijo pojmujejo zgolj kot turistično deželo in rodno mesto svojih staršev.

Meni osebno služijo življenjske zgodbe kot originalen in enkratni ustni vir, ki enakovredno dopolnjuje pisne vire in jih hkrati komentira. Ker me zanima način življenja govornika in njegove okolice, ki jo vpleta v pogovor, je zame kot umetnik pomemben le v toliko, kolikor njegova umetniška pot kroji in oblikuje vsebino njegovega vsakdana. Po mojem mnenju je življenjska zgodba neusahljivi vir za vsakega raziskovalca humanista in družboslovca, le povednost podatkov je za nas etnologe drugačna kot npr. za vas umetnostne zgodovinarje. Interpretacija je tista, ki nas razlikuje, oziroma, boljše rečeno, dopolnjuje.

Irene MISLEJ: Popolnoma se strinjam z Bredo in se mi zdi, da je dobro, če to ostane tudi zapisano. Saj konec koncev umetnostni zgodovinarji (če gremo nazaj prav do Vasarija) ves čas obravnavamo življenjsko zgodbo in jo nadgradimo seveda z likovno oceno ustvarjalčevega dela. Jaz bi samo dodala Bredinim besedam primer, kako prve generacije izseljencev prenesejo svojo podobo Slovenije velikokrat na otroke, pa naj si bo idilična ali ne, revna, tragična. Mnogokrat so tudi mediji v izseljenstvu krivi, da se ta idealizirana podoba še dolgo ohranja. Na primer: v osemdesetih letih ob nekem obisku v Buenos Airesu sem nesla s seboj kup glasbenih kaset, ker sem vedela, da je bil Albert Čuk, ki je takrat vodil slovensko radijsko oddajo v Buenos Airesu, rad na tekočem s tem, kar so v Sloveniji poslušali. In sem doživela pravo cenzuro: najprej ni hotel predvajati Laibacha, ker se mu ni zdelo ustrezno, nadalje tudi kantavtor Iztok Mlakar je izpadel iz njegovega programa. To pomeni, da mladi ljudje, ki so poslušali in še poslušajo te oddaje, dobivajo neko omejeno, idealizirano podobo, ker voditelji odstranijo vse, kar štrli ven, kar je polemično, kar se jim zdi grdo, neprimerno. Paradoksalno, pa ves čas živijo v argentinski družbi, slovenske sodobne družbe pa ne poznajo. Starši lahko pripovedujejo tudi o hudih stvareh, ampak na nek način govorijo o nekem drugem, oddaljenem času in prostoru. Tako pride do trenutka, ko se mladi človek, ki je vse to poslušal in doživiljal, mora soočiti z realnostjo.

Zvone ŽIGON: (dr., Urad za Slovence v zamejstvu in po svetu, Ministrstvo za zunanje zadeve RS)

Zelo kratek in hiter bom, saj nisem niti slučajno strokovnjak za to področje, ampak ker sem zaposlen na Uradu za Slovence v zamejstvu in po svetu in se pri svojem delu srečujem tako z veseliciami kot z vsemi ostalimi dejavnostmi, s katerimi se ukvarjajo

Slovenci po svetu in s katerimi ohranjajo slovensko identiteto, se mi zdi prav, da vendarle navedem vsaj nekaj opažanj, mogoče celo vzpodbud. Najprej bi imel opombo ali pač razočaranje nad tem, da širša slovenska javnost zelo malo govori in poroča o dogajanjih v zvezi s slovenskim izseljenstvom, vključno z danes obravnavano problematiko. Na tej razpravi sta bila navzoča dva, za to problematiko specializirana novinarja. V tem primeru bo šlo torej za poročanje oziroma prepričevanje že prepričanih, torej tiste ciljne publike, ki se tako ali tako strinja z vsem, kar je danes povedano. V širši javnosti, recimo v osrednjih dnevnikih, pa se slovensko izseljenstvo pojavlja zelo redko, razen ko je predmet kakšne politizacije, o čemer smo se nekoč tudi že pogovarjali.

Dodal bi, da bi bilo dobro, če bi se tudi na področju likovne umetnosti strokovna in širša javnost začela do izseljenjskih ustvarjalcev obnašati kot do subjekta, ne pa objekta raziskovanja. Tudi sam sem pač raziskovalec (čeprav sem zdaj bolj uradnik) in ugotavljam, da se še vedno pojavlja nekako »laboratorijski« način gledanja na izseljence. Na tem mestu bi zato rad dodal pobudo k večjemu sodelovanju med slovenskimi umetniki doma in v izseljenstvu. Mislim, da je tega premalo. Enako velja tudi za sodelovanje in udeleževanje samih slovenskih umetnikov v izseljenstvu. Pred kratkim sem bil v Melbourneu v Avstraliji na odprtju razstave. Tam je razstavljalo, če se ne motim, 24 avtorjev prve, druge in tretje generacije Slovencev. Mislim, da je to zelo pomemben način za izražanje osebne in narodne identitete v dobi, ko se jezik počasi ali pač hitro izgublja, in ko ne moremo več računati na gledališke skupine in podobne dejavnosti, ki naj bi se v izseljenstvu še vedno dogajale v slovenščini. Mislim, da je prav in da je čas, da se začne gledati tudi v prihodnost, tako strokovnjaki kot predstavniki države in širša javnost.

Med obiskom v Avstraliji sem predlagal, da bi tudi sami slovenski likovni umetniki v tej državi pripravili nekakšno kolonijo, morda z enim povabljenim gostom iz Slovenije. Ne bi rad dajal obljub, vendar naš Urad za Slovence po svetu take stvari razume kot prednostne in jih lahko tudi finančno podpre.

Toliko o tem. Na koncu bi se rad zahvalil Inštitutu za slovensko izseljenstvo, ki je, mislim, da pred letom dni, na simpoziju v hotelu Špik v Gozdu Martuljku povzel zamisel o kompletnem, popolnem pregledu likovne ustvarjalnosti Slovencev po svetu. Upam, da pomeni današnja razprava začetek take akcije, serije dogodkov. Seveda pa ne sme vse sloneti samo na Inštitutu za slovensko izseljenstvo, ampak gre za pripravljenost, odgovornost in sodelovanje mnogih drugih institucij, galerij itn. Država pa pač pomaga, kakor more, kolikor je ob številnih in velikih potrebah – od veselja naprej – na voljo finančnih sredstev.

Breda ČEBULJ SAJKO: Temu, kar je povedal kolega Žigon, bi dodala le naslednje: v zvezi z etnično identiteto čedalje bolj čutim potrebo po ponovni definiranosti. Menim namreč, da slovenski jezik ni več bistveni kriterij pri opredeljevanju etnične identitete tistih, ki se v tujini še smatrajo za Slovence, pa čeprav niso rojeni v Sloveniji.

Druga stvar, za katero je pomembno, da jo ponovno slišimo, izhaja iz simpozija v Gozdu Martuljku (2001), kjer smo govorili tudi o možnostih za skupen raziskovalni projekt na temo celovitega prikaza dela in delovanja slovenskih izseljenih likovnih umet-

nikov. Žal tedaj, razen redkih izjem, ni bilo prisotnih dovolj strokovnjakov s področja likovne umetnosti. Zato bi danes to idejo ponovila.

Irene MISLEJ: Pilonova galerija je vključila v svoj redni program marsikatero pobudo glede raziskovanja izseljenih umetnikov. Galerije in muzeji se ukvarjamo pravzaprav z individualnimi umetniki in zato zelo težko premoremo izvedbo takšnega celovitega umetnostnozgodovinskega pregleda, kot ste ga predlagali. Celo kot stroka smo v zamudi pri naših sintetičnih pregledih umetnosti na Slovenskem. Mogoče glede raziskovanja likovnega delovanja med izseljenci je lahko Inštitut za slovensko izseljenstvo primernejši pobudnik. Težko pa pričakujemo podobne rezultate, kot jih je imel pregled slovenske izseljenske književnosti. Prvič, v to delo je bilo vključenih mnogo raziskovalcev, drugič, veliko lažje je oceniti knjigo, ker jo dobiš v roke. Opusa nekega likovnega ustvarjalca pa ne moreš oceniti, če vidiš samo eno njegovo sliko ali dve. Takšna raziskava zahteva terensko delo. Zato upam, da bodo mladi prevzeli nalogo in da bo hkrati država naklonjena popisu slovenske kulturne dediščine na tujem, ob katerem se bo vendarle lahko izvedlo tudi ovrednotenje dediščine, še zlasti likovne. To bi bilo možno pričakovati v bodoče. Mislim, da je možno načrtovati kakšno sintetično monografijo, čeprav bi morale biti zbiranje podatkov še kar nekaj časa na prvem mestu. Potrebno pa bo vzgojiti kar nekaj mladih raziskovalcev za tovrstno delo.

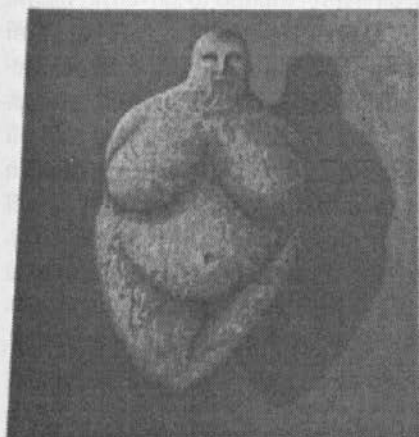
Glede likovnih kolonij v tujini bi g. Žigonu odgovorila naslednje: seveda, to so zelo zanimive ideje, morate pa tudi razumeti, da so likovne kolonije zelo različne po svetu. So kulturni prostori, kjer je bogata tradicija likovnih kolonij, drugje te oblike sploh ne poznajo. Likovna kolonija v Sloveniji je imela dvojni namen: vedno je imela izredno dobrega strokovnega vodjo (najprej je bil to Marjan Tršar, potem prof. Milan Butina kar nekaj let, pozneje še drugi pomembni umetniki in pedagogi); in hkrati so si udeleženci kolonij ogledali Slovenijo, mnogi med njimi prvič. Lahko so bili deležni, če so tako hoteli, strokovnega mentorstva in so ustvarjali ter spoznavali slovensko kulturo. Iz del, ki so nastala na kolonijah, nihče sicer ni načrtoval zbirke, ker jih je premalo, so pa ohranjena.

Če dovolite, bi zaključila. Zahvaljujem se Inštitutu za slovensko izseljenstvo in Bredi Čebulj Sajko osebno, da je odprla vprašanje skupnega raziskovalnega projekta. Trenutno razmere za izvedbo takšne raziskave še niso dovolj zrele. Realneje bo o tem razmišljati, če bo osnovana kaka likovna zbirka izseljenih umetnikov v okviru strokovne institucije. Tedaj bo tudi možnost za arhiv, fototeko, za podatkovno bazo, ki bo omogočila različne ocene in sintetične predstavitve. Res upam, da bo to tako. Načrtovati velike razstave je precej težko, saj so s tem povezana sredstva. In če smem za konec izraziti svoje mnenje, tudi Urad za Slovence po svetu namenja premalo sredstev vrhunskim projektom, veliko bolj financira tiste prireditve in projekte, ki zajemajo širok krog ljudi. V tem oziru je Ministrstvo za kulturo bolj selektivno in podpira vrhunske projekte, kjer je kvaliteta edini temelj za izbiro.

KDO IN KAJ SEM?

Predavanje 15. 10. 2002

Nataša Škof*

Sliki Nataše Škof: »Compassion« (Sočutje) in »Wisdom« (Modrost), olje in enkavstika na platnu, 2001.

Kje bi začela? Seveda moj življenje je začelo tukaj v Sloveniji in pol kot mladi otrok 3 leti star smo kot izseljenci šli v Avstralijo. Imam malenkostne spomine od Slovenije, kot sem bla majhna, samo ne zadosti, da bi me vplivalo na razvoj v tuji deželi. Bolj sik s starejši pa kot familija v tujini in ta različnost od začetka, k smo bli tam, je dalo to znanje, da sem pač prišla iz nekje drugje. K smo prišli v Avstralijo, mislim, da ne vem, kako je v drugi tujini, ampak v tem času v Avstraliji se mi zdi, da ni bla družba tako zavestno razvita glede spremljanje novih tujcev, čeprav so v več in več valovih ljudi z različnih krajih prihajali v Avstraliji za dlje časa. Se mi zdi, da vsak valov, ki je prišu, je morda nardil neki impakt na družba, ki je bla že sestavljena, in je trajalo nekej časa, morda ene generacija al pa več, da se je pol to stalilo in so bili absorbirani v novo družbo, plus dodali svojega te družbi. Jaz tega nisem razumela od začetka, ker sem bla majhna, ampak sem pač čutla v začetku, da je bla, da smo mi bli tko sestavljeni kt novi izseljenci, novi Avstraljanci, in da je blo tudi malo rasizem proti nas. Ne tako kruto, da bi nam razbivali stvari al pa neomogočli, ampak tako, tak odnos med anglosaksonsko kulturo, ki je obvladala, in ta novi izseljenci, ki so prišli, ki so tudi na videz bli drugačni, tudi način, ki so jeli, običaji so bli drugačni. Takrat, ki smo mi prišli, ni bil ta poudark

* Nataša Škof, akad. slikarka, se je rodila l. 1962 v Izoli. L. 1966 se je izselila s starši v Melbourne. Danes živi in ustvarja v Istri in v Avstraliji.

na multikulturalnost, ki je blo kot en program, da bi nekako morda spremenili ali pa pripravili ljudi, da sprejmejo te drugačnost. Jest, tako kot sem pravla kot otrok, sem pač doživela precej rasizem proti, moji sovrstniki, ki so pol nas označili kot tujci in smo imeli en tak pritisk, jaz sem imela, sem prav čutila kot majhen otrok pritisk, da bi bila Avstraljanka, da bi čimprej bila kot vsi ostali, da ne bi blo očitno ta razlika. In kot smo se pogovarjali malo prej, starši pa so imeli ta občutek, da bi radi zadržali ta kulturo, od kje mi prihajamo, vsaj jezik al pa neki značilnost od naše kraje. In od staršev smo pa meli ta željo, da mi naprej govorimo slovensko, da naprej imamo to slovenski način, da se lepo oblečemo v nedeljah, da imamo druge odnose, da gremo tko na klub in mi kot otroci, se spomnim, posebno jes, jes bom htela samo laufat zunaj se z moji prijateljci, se igrat nogomet in take avstralske značilnost in nisem več govorila slovensko doma. Smo prov nehali govorit s staršimi slovensko, oni so z nami slovensko, mi smo pa meli upor proti tega, ki smo pač imeli ta pritisk, da nej bi se asimilirali v novo kulturo. In tudi lahko rečem, da v Avstraliji je to, da Avstralci so prou užaljeni, če ti hodiš po ulici in govoriš naglas in prou zavestno en tuji jezik in da si tam dlje časa in da s tem nekako jih užališ, zato k dokažeš, da ne spoštevaš ta nova kultura in ne sprejmeš in nisi pripravljen, kako bi rekla, asimilirat in sprejet novo kulturo. In radi imajo, da ljudi pridejo tm in ful uživajo, imajo radi ta novo državo in novi način in nekako pozabijo težave al pa značaj od prejšnjo domovino. Ne da to, čeprav mislim, je nekako kontradikt tlele, na en način poudarjo multikulturalnost, na drugi način ljudi, ki tm živijo, radi vidjo, da se ti čimveč similiraš in sprijameš ta avstralski način, ne vem, kaj je sploh ta avstralski način, to je tudi vprašanje. No tako, da kot otroci smo jest in moj brat, se spomnim, posebno moj brat, smo zrasli s tem, da mi hočemo bit Avstraljanci, beli Avstraljanci, govorili smo angleško, igrali smo nogomet, gledali smo šport, smo vse abzorbirali, nismo hodili na slovenski klubi, ki nam ni blo všeč in konec in tako. In vedno pa sem zrasla s tem, da je bil en tak rasizem proti nas, posebno če si bil črn, če si bil očitno Neanglosaksonc po videzu. Med otrocimi je blo to zelo, kako bi rekla, zelo očitno in so s tem ločili take skupine. Počasi pol, ko smo dozoreli kot otroci in ratali najstniki in tako naprej, se je to začelo malo spreminjat. Men se zdi, da so se enga družga navadli in da smo pol čez neki časa ta valov, ki smo bili novi Avstraljanci, smo se res ustalili, nekako smo se všolali, smo se učili nov jezik in smo bli kot ta most za starše, da imajo oni direkt kontakt s ta novo kulturo. In jes nekako probam razumet mojo mamo, moje starše, ki so na primer morda čutili, da svoji otroci zgubljajo v eni drugi kulturi, ki oni probajo razumet, ampak da niso več tako Slovenci, kot oni bi želeli, da bi mi bli, in da je nekako tko, da smo bli vmes te dve kulture, za staršev pogled, ampak za naš doživljaj smo bli pač Avstraljanci. In moram reč na primer, če primerjam z moj brat in jes, moj brat pa totalno je asimiliran v avstralski način. On je prou Avstraljanc, govori avstraljansko, se je šolal tam, ima poklic tam, ima družino, ima otroci, ki so mešaneci Anglosaksonci-Slovenci, to je precej značilno dol, da se več različnih kultur poročijo. Italjani se z Angleži, zdej pa ta nov valov Azijcev so začeli zdej se similirat v kulturo in tako, da preko ta mešanca pol naslednja generacija se mi zdi, da zgubi ta kontakt iz enih al pa drugih kultur. In moj brat je prou Avstraljanc, jest sem

pa držala to zanimanje za Slovenijo, k sem malo bolj dozorela. In pol sem imela to možnosti, da sem prišla v Slovenijo, k sem bla najstnika, in sem bla tukej za en par let in to mi je znovoma, takrat sem bla 16 let, sem bla v Sloveniji, sem pač hodila, obiskovala različnih šolah in živela v domah in sem se spet znovoma naučila slovenski jezik in spoznala sovrstniki mojih letniki, in to je blo pa v stari režimu v Jugoslaviji. Želela sem pa se vrnit v Avstralijo. Tudi takrat, ki sem bla v Sloveniji, se nisem počutla, da sem pač tukej doma in sem pač se vrnila v Avstralijo in pol tm sem živela že 20, let dokler sem do zdej, ki sem prišla nazaj. No, jest sm pol, ne vem, kolko se to vam zanima, ampak jest sem pol, k sem se vračala nazaj v Avstralijo, imela sem ta spomin in kontakt s Slovenijo, ampak sem hotela, želela spet znovoma to pozabit in sem hotela spet ustvarit svoje življenje. Ustvarla sem se tako, da sem različnih služb imela, pri nas je zelo značilno, da več službe imaš, potuješ okoli in maš eno službo za en par let in menjaš službe. In to je blo značilno zame, sem imela več službe in sem vedno želela menjat službe, da grem do boljše in boljše položaje službeno in dohodkov. In kot mlad človek mi je to lahko blo možno. Končala sem tako, da sem delala v več različnih firmah, precej v administracijskih službah, v pisarnah in živela sem tak običajni življenje v mestu s partnerja, v različnih partnerjih smo imeli skupej hišo pa službe in sem tko delala in živela naprej v Melborunu. In sem čez neki 10 let tak način življenje, ne vem, se mi je zdelo, da neki manjka in nisem sigurna, če to spet ena taka kriza identitete al pa neki morda globje, ki bi, za tak način življenja, ki sem imela v pisarnah, pa v Melbourne pa ta konstantni kroženje službe, delo, domov in mi je zdelo, da nikamr me ne to pelja in da nič novga mi ne nudi kot oseba, kot človek. In sem želela imet neki več v življenju, pa sem začela tako, da bi začela malo muziko se učit, sem muziko se učila in sem en par tečaji se vpisala v risanje. In moram rečt, takrat, da kar sem začela risat, mi je, ko da sem neki najdla, ki mi je prou odgovarjalo, in me je tko potegnilo notr, da sem komaj čakala, da gre enkrat al pa dvakrat na teden na te kratke tečaje in da bi skupej risali s skupino, v ta privatni krog risanje. In mi je blo to bolj prijetno kot služba, jest sem lahko hodila v službo, sem komaj čakala, da končam in da grem na te tečaje al pa grem domov in rišem in slikam. Mi je to neki nudlo, ki sem morda posvečala čas zase in za svoje notranji mir al pa notranje zadovoljstvo. In počasi mi je to tko močno vplivalo, da sem komaj, nisem najdla smisu, zakaj sploh hodim v službo, če mi je blo to bolj prijetno. In en dan, ne vem, je bil en tak pritisk v Melbourne, tudi je bil ena kriza ekonomska in je padu, trg je padu in so, je blo nemir v vseh pisarnah in firmah, tko da ljudi so zgubljali službe in so firmi začeli bolj zaposlenih ljudi pustit iz firme, da so zmanjšali številke. In jez sem pa prostovoljna šla iz službe, ki mi je zdelo čist nesmiselno delat pod takim pritiskom, brez noben, nobene zadovoljstva življenja in sem prostovoljno stopla iz službe in sem pol šla na zavod za zaposlovanje in niso bli nobene službe na tabli, nič, ni blo nič. In sem imela to srečo, da eno leto prej sem spoznala eno žensko, ki je pač iz Melbourne izhajala in je šla živet na tropskem, na sever, in mi je pravla eno zgodbo od, ko je ona šla ribe lovit. In me je tko začarala s tisto zgodbo, da mi je to ostalo v spominu. Sem mislila, ta ženska je res zelo hrabra, da je pustila vse in je šla in je šla neki probat, ki je blo kot pustolovščina nji v srcu. No, in

jes sem brez službe v Melbournu in brez nobenih vzrokov, da bi tam ostala, sem prala na zavod, če je morda možno, da bi jaz tudi šla delat na za ribe lovit in so me potrdili, da to, to ni mogoče, ampak sem jih prepričala, da mi dajo nekatere podatke in sem dobila, sem jih poklicala in v končni fazi sem dobila službo na ribiški ladji na sever, na tropski deželi. In tm sem šla delat, sem mela namen samo za eno sezono probat, kako bo to šlo, in sem tudi jest tako se zalubla v tak način življenje, da sem ostala na ladji za dve leti. In sem živela na ladji in v tem času sem imela možnost, da nisem imela noben pritisk iz družbe, kaj morš bit, kaj morš nardit v življenju, da moraš to in to dosežt, sem kar razmišljala in mi je dalo možnost razmišljat, kaj bi jaz želela nardit, ne, kaj bi jest morala nardit. In ugotovila sem s to vprašanje, kaj bi želela nardit, da bi želela slikat, to mi je prišu odgovor v tem času, ki sem delala na ladji. In bili smo seveda, smo šli ven na morje za tri tedne, prihajali nazaj za štiri dni pa spet ven. Tko je blo življenje, živeli smo, spali smo na ladji in celo življenje je blo na morje in malo na kopno, smo meli občutek, da smo prou oddaljeni od normalne civilizacije. Tko da sčasoma sem gledala vse značaj, ki sem imela prej, da sem vsak teden igrala loterijo al pa da sem vsak teden to počela, pa ta program gledala, al pa tam hodila na en kafe, al pa vse te značaje so mi zdeli čist banalni, da so nerealni in ne vem, kaj sploh počnem s tem in da mi je blo edino resnico to, da sem na ladji in živim na tak način z ljudmi, ki so odvisni od mene in jes na njih v majhnem prostoru, da vse, ki mi delamo, je blo v smislu, da zaslužimo, in v smislu da pomagamo enga družga, zarad tega, ker če pride do neke nevarnost, da lahko se zanesemo na enga družga, da se rešimo iz te situacije. In smo bli prou, ne znam kako to povedat, prou, da smo bli bližje smislu življenje in za česa gre kot ta umetni svet, ki se mi je zdelo navadno način življenja v mestah in na kopno. In to mi je dalo to, da sem se odločla, da lahko grem slikat, čeprav je blo vse proti vse smislu, da ti ne boš zaslužla, ti si takih starost, da zdej bi mogla ustalit, bi mogla imet hišo, avto, družino, otroke in vse to in vse to sem rekla ne, to nočem, jest bi rada to nardila, ki nikoli nisem imela tako prilko, da bi lahko študirala, kar hočem. In sem se pripravla za sprejem na faksu in so me sprejeli in moram rečt, odkar sem šla na ribolov in na faks, mi je cel svet čist totalno se spremenil. Jest kot oseba nisem več tista, kot sem bla prej, in, ne vem, meni je na primer faks, mi je dalo, ta 4 leta sem bla na faksu, mi je dalo ta prostor proč iz navaden način življenja in pred tist življenje, da sem lahko študirala, kar hočem, posvetovala vse pozornost in koncentracijo v en smisl, ki me res zanima, in se konsolidirala kot človek in spoznala, kdo in kaj sem do določene meje, da prej nisem se nikoli tko poglobljala o sebi, da sem čist eno površn vsakdanji način živela. Ta študije na za umetnost mi je zahtevalo, da spoznavam sama sebe, da iz notranje življenje in odnos do zunanji svet se izrazi preko svoje slikanje, kaj te zanima, kaj prov slikaš, kaj študiraš, kaj gledaš, kaj bereš in vse to najdeš en vizualni jezik, da lahko tega predstavlja. In je lahko ena slika, je lahko več slik, ampak v bistvu je obrnilo svet, tako da nisem več misla na zunanji svet, ampak bolj sem poudarila in razvijala spoznanje notranji svet in odnos do zunanjega sveta. In to mi je dalo umetnost.

Men se zdi, da kadr sem bla študent, sem imela velik razstave, sem bla precej aktivna kot študent z razstave, zato ker imaš tolko časa, da lahko se razviješ v svoj

likovno, pa maš prostore, pa sem mela srečo, da sem par nagrad dobila pa priznanje in velik sem hodila v puščavo in men se zdi, od vseh stvari puščava me je največ vlekla in puščava mi je dajala tisto inspiracijo pa tisti efekt za slikanje in takrat sem mela prov roko, vse, ki sem mislila in čutila, mi je takoj prišlo eno ideja na slikanje, tko je hitro ratalo, da sm bla ful notr u formi takrat. In nisem, meni ni nikoli prišlo v glavo, al pa razmišljala na slavo al pa kje bom uspešna, meni je samo šlo za to, da me pustijo na mir in me dajo možnosti, da lahko slikam in razvijam to. To mi je blo v glavi. In vsake tolko so ljudi me pohvalili in rekli, da to zelo dobro gre, da imam velik potencial, da lahko to razvijem. Ampak moram priznat, da tudi kt študent in tudi kadr sem končala na faks, jaz nisem mogla se klicat slikar, da to, ta beseda mi ni blo jasna, da sem jest slikarka, to mi ni šlo v račun. Jes sem imela očutek, da sem študirala neki za določen čas, neki sem seznela, neki sem naučila, ampak kr sem prišla ven iz faks, se nisem počutila kot produkt slikarka. Ne, jest sem mislila, da jes imam tolko velik še se za naučit in vidit, preden lahko se kličem slikarka in da rečem, da sem nekje uspela. Vedla sem pa, da sem najdla tista vokacija, ki meni največ odgovarja, tko da meni ni šlo, vokacija ne vem, vokacija, to je poklic, to je klic svojga poklica, ne vem, ne znam razlagat, da to je blo zame bolj kot vse drugzga stalo na svetu. Za tega, da lahko jes slikam, bi žrtvovala in da se poročim, da imam otroke, da sem bogata, da imam hišo, da imam streho čez glavo, vse to takrat mi ni blo tko pomembno kot tega, da imam možnosti, da slikam, da izražam tisto, ki je v meni bi se rado razvilo. To men se zdi, k sem bla učenka, mislim študent, mi je blo to najbolj močno od vse. In morda to mi je blo najbolj uspešen filing.

K sem prišla na faks, vse to, moje predsodke, ta anglosaksonski svet in ta novi avstraljanski svet, vse to je propadlo, ni več obstajalo. Da ljudi, ki so bli na faks, so bli vsi drugačn ogled kot navadni ljudi, ki srečaš na primer v majhni krajih, kot, ne znam kako rečeš, urbanski del Melburna, to so bli malo bolj, da njih ni zanimalo, od kje in kaj si glede predsodke človeka, so bli na faksu za isti način, vzrok, ki sem bla jes na faksu, in je vsak ta pripadlo. Jes sem se prov počutila na faksu, da sem bla sprejeta kot oseba, ne kot, od kje sem, kakšna zgledam, tko. Jih je pa bolj zanimalo to, da sm drugačna, da imam drugačno ime in za neki cajta tudi je blo neki popularnega, popularno med moja generacija, ki sem bila malo mlajša, da imaš neki eksotični ozadje, veš tako ime al pa da prihajaš iz ene take kraje, ki ni poznano. Men se zdi, da tudi Avstralija je imela krizo identitete, bela Avstralija, ker ne vem, tako kt če prideš v Avstralijo, prvi vtis je, o, zelo sproščeno je, zelo fajn, zelo fejest je, ampak men se zdi in jest sem brala to v eni knjigi, to ne prihaja iz moj vtis, ampak se strinjam s tem, da geološko in geografsko kot pokrajina ima večji močni vtisk na človeka, ki pride v Avstraliji, kot sama družba, kot sami beli Avstraljanci, da je bolj močno deluje narava kot družba. In ne vem, to pa sem pa jest čutila tudi v slikarstvu, pa kaj jaz vem.

Kadar sem končala faks, sem bla čist tko spremenjena, malo tako, ne vem besedo, morda najbliži besede bolj bohemsko, živela sm v avtu, mi je blo čist normalno, da živim v šotoru in jem in skuham hrano na ogenj, spim v avtu, pa grem na faks, pa grem na predavanje, pa... Čist en tak svoboden način življenje, brez da bi imela nobene pred-

sodke, kaj je prov, kaj ni. In mi ni maralo, kako tudi ljudi mene gledajo al pa sprejmejo. Večinoma ljudi so sošolci pa spoznani ljudi so me spremlili kot normalen človek, ki uživa vse stvar, ki proba. Določeni moram reči, da določeni v sorodstvu, Slovenci provazprov, so pa, jim ni zdelo prov način, ki živim, da zapravljam čas, da spet ne delam to, ki bi morala, da kaj bo iz mene, da nič, da nič bo z mene prišlo, da sm zablužim čas, da bi mogla delat, bi mogla ustvarjat družino, ne, vse te norme. In nisem imela, nisem mogla z njimi komunicirat in se sploh mi ni dalo niti z njimi tko pogovarjat al pa prepričat, da lahko je en drugi način doživeti življenje. In jih nisem poslušala, seveda, in sem pa mela problem pol po faksu se vrniti nazaj v normalni način življenje, da bi pol morda najdla eno službo, ki bi me financiralo, da bi lahko naprej slikala. Za slikanje pol enkrat, ki nimaš več prostora kot ateljeji na faksu in predavanje in ta čas, da lahko se razviješ in osvečaš za slikanje, pol, ki nimaš več tega na prilagi, pol rabiš keš, rabiš prostor in rabiš čas, da lahko ustvarjaš in te trije so zelo težko ujet naenkrat in tako da, če nimaš ti finance za sebe kot večinoma ljudi, ki študirajo umetnost, pol ali se vržeš noter nazaj u službo, da zaslužiš določen keš, da lahko se privoščiš 3 mesca, da lahko slikaš brez službe, brez prekinitev, prekinitev čas in da lahko se koncentriraš spet na en snov in se razvije nekeje. Te stvari lovit je blo zelo težko, vrniti se nazaj v normalne življenje, v normalno službo je tudi zame blo nemogoče in sem misla, ne, jest tega ne morem, jest bom raj šla nabirat sadje, neki, ki mi ni zahtevalo, da mislim neki, ki ni moje misli, da upravljam neki delo, ki ni u moji volji upravljat, mi je blo lažje, da grem neki fizično koplal al pa nabirat sadje, ki samo zahteva od mene telesno prisotnost, ampak sem pa še svobodna v mislih, svobodna v duši in svobodna v način, ki živim. Tko da sezonsko delo me je ful pasalo, da sem šla delat za en par mescev, zaslužla, pol šla naprej in, kaj jest vem, imela eno pavzo za en par mesca. Vedno sem lovila tisto, kdaj bom imela zadosti keša, da bom lahko spet slikala. In nisem imela odgovor. Sem pa na poti srečala dosti ljudi, ki so bli iz tujine in so tudi tko kot tujci nabirali sadje pa potovali okoli Avstralijo in so mi dali vedet, da, vprašanje, velik ljudi vprašajo, kaj so domorodci, kaj so pravi Avstralci, kaj se smatra beli Avstralci v Avstraliji.

Jes sem pa naredila seminar papir na tradicionalni aboridžinsko slikanje in seveda sem mela neki, k sm raziskovala, sem srečala določene ljudi, ki so delali v Sidneyu na University za Aboridžinski University. In pol tudi sem bla v puščavi in sem bla med nekateri ljudi, ki so bli tudi v puščavi aboridžinski. Malo sem potovala in jih srečala tu pa tm, ampak ne morem reči, da sem jes bla z njimi, da so oni mene sprejeli in da sem bla inicininirana al pa ful noter u njihovi družbi. Jih pa zelo spoštujem in me zelo zanimajo kot ljudi in probam razumet njihov način, gledanje, njihov svet. Mislim, da mam nekeje razumevanje s tem.

To, taka vprašanja, ki dobivaš, ki srečaš ljudi, so me dali tudi mene mislit, OK, jest nisem tukej rojena, kaj sem pa jes. A sprejemam ta svet avstralski belski svet al ne. Imela sem bolj odnos do narave, nisem pa mela čist jasni odnos do družbe, avstralske družbe. Rada sem potovala okoli Avstralije in srečala različnih ljudi, različnih način življenje, gledat in študirat lepo pokrajino, nisem pa mela razčisteno v sebi, če sem jest Avstraljanka, če jest spadam po tej družbi, al pa če sploh sprejemam to družbo, al pa

če ta družba mene sprejme. To ni blo jasno in k sem več in več ljudi srečala iz tujine, večinoma iz Evrope, mi je dalo tudi mislit, kdo in kaj sem in sem prišla nazaj do tisto obdobje v življenje, ki iščeš neki identitete al pa neke razumevanje.

Jes ne vem, kakšen je pot za vsakega človeka. Jes tudi vem, da določeni umetniki, ki jes poznam v Avstraliji, ki smo bli sošolci, niso imeli ta kriza identiteta. Jes sem imela. Pa tudi dosti Slovenci, ki sem poznala, mislim, ki so rojeni v Avstraliji al pa so rojeni tlele in šlo dol, tko kot moj primer, niso pa tudi imeli to vprašanje identitete. Na primer moj brat sploh nima to vprašanje in je tudi, izhaja iz tukej. Morda je dispozicija za umetnika, da sploh ima ta vprašanje identitete, ne samo, od kje izhaja al pa kaj dela, ampak morda imaste prov, da umetnik, ki se začel bolj poglablat sam vase in ko ratajo prov osredotočeni na sebe in svoj svet, da ima to dispozicijo, da bolj začne to vprašat.

In seveda, pol me je vleklo na, sem mela tak prosti čas, nisem mela kej pametnega počnet in sem mislila, zakaj pa se ne vrnem al pa pogledam Slovenijo. Velik sem slišala od Slovenije od ljudi, ki so prišli na počitnice v Slovenijo in prihajali nazaj v Avstralijo. In moram odkrito povedat, večinoma so rekli, da ni dobro tukej, da iz te spremembe osvobojenje Slovenije, da je ratalo ena taka način življenje, ki ljudi se samo skrbijo in borijo, da bi dobivali denar, da lahko neki zgradijo in obstajajo, da ni več tisto vzdušje, kot je blo, in da ni lepo in so me svetovali, da boljše, da ne pridem tlele, ampak vseeno sem rekla, me ne briga, kaj drugi ljudi govorijo, bom šla pogledat. In sem prišla v Slovenijo s nobene velike načrte, samo tko, nisem niti vedla, koliko cajta bom ostala, če mi bo všeč al kaj se bo razvilo. To je blo čist odprta tabla rasa, prnesla sm sabo barve in čopiče, če slučajno me rata neki za slikat. In tuki sem prišla in moram rečt, da začetka mi je blo tko fejst tlele, zlo, zlo dobro je blo, mislm, vrgla sem, da v tem svetu, da sem spoznavala ljudi, spoznavala kulturo znovoma, spet se naučila jezik in na drugi način sem gledala Slovenci, kt sem gledala prvič, kt sem prišla tuki in sem bla majša, nisem mela tisti, tiste vprašanje, kt sem mela zdej. In ful se mi je odprlo. Dobila sem službe tukej, sem učila angleščino, dobila sem atelje v Izoli, ki mi je omogočlo, da lahko slikam, in sem mela neki keša, da sem lahko si privoščila čas, da lahko slikam. Po slikanju sem pa mela možnosti in vabilo, da lahko razstavljam.

Ja, v Avstraliji sem vedno skupinsko razstavljala in je blo mnenje zmeri za skupino in smo imeli dobre izive, smo, mi smo kot skupina, ki smo vedno eni in isti skupej razstavljali, smo, so nam pravli, da bolj organsko barve, vplive, vtise, bolj organski način. Tukej, mislim, morda oni to več vidijo v Avstraliji, te iste barve sem ponavljala vsepovsod v Avstraliji, prej ali slej seveda se vpliva na njihov palet. Tukej, ki sem prišla v Slovenijo, prvo so rekli, da so vidli, da sem iz tujine zarad palet barve, da to je značilno, da izhajam iz drugje, in imela sem dober iziv, zanimivo, so rekli, neki drugačno je, tako. Ampak, da bi velik prodajala, ne. Samo ljudi so radi gledali in so imeli dobri, dobre izive sem imela, pa podpirali so to, svetovali so: malo več tako tehniko uporabljaj, malo več to tehniko. Sem eksperimentirala z več tehnike in ker mi je to pasalo, ker sem imela to možnost. Drugi, kako bi rekla, sem imela od te, mislim, moram rečt, da sem imela pa precej dobro možnosti, da sem imela tri razstave v kratek čas, to je, pa še tukej danes, to me je res presenečalo. V Avstraliji ni tako, nimaš take šanse, da tolko razstave lahko imaš

v kratek čas. Ponavadi statistično, vsak dveh let lahko imaš, ponavadi statistično vsak dveh let imajo eno razstavo umetniki. Tukej je ful intenzivno. To mi je blo zelo všeč.

Včasih, pri slikanju, včasih se vržem ven iz sebe in sem v okolju in to lahko nardim v Avstraliji več kot tukej, ki poznam bolj intimno, Avstralijo poznam barve, poznam rastline, poznam kamnje, poznam sence, smrad, poznam veter, vse, lahko se valjam v pesek in se z blatom namažem, ful sem, poznam Avstralijo intimno, se mi zdi. Slovenija rada gledam, je tko lepa, tko mi je lepa zelena pa nikoli si me ne dolgočasijo oči, zmeri bi gledala, gledala, ampak jo ne poznam na tak način. Če hodim v gozdu, mi je zelo lepo, ampak ne poznam rastline, nekdo mi more mi povedat. Nisem imela doživljaj časovne spremembe kot otrok, da bi mi to ostalo v vtisku, spomin, nisem s tem živela, zrasla sem v avstralski pokrajini, v deželi in barvah in tako da težje grem v naravo v Sloveniji in pridem ven iz sebe in se vklopim in slikam, da me to totalno inspirira, čisto. Dobivam samo take bolj vplive: zelena barva, tanke dolge smreke, ampak ne znam še te poteze, ne znam, kako to linijo narisat, kako to senco ujet, kako to svetlobo, ki prodira skozi gozd in prime veje, nisem še doma s tem, ne poznam gobe, ne poznam kamne, pa listje, pa vse te stvari, ki je intimni kontakt z ene okoliščine, je za mene še novo in ne poznam. Morda bi bla tlele 10, 15 let in bi to prišlo, tako da lahko se vklopim od okoliščine in vržem notr v notranji svet in slikam iz notranjega sveta bolj kot vpliv od zunanji svet.

Ja, zdej sem začela razmišljat, rada bi, imam željo, da bi slikala Izolo pa Koper, pogled iz Marezige ponoči, ker je prov ena taka lepa oblika, pa barve, pa tema, pa te luči, to bi rada, to me je zdej prvič začelo prihajat, in drugi, drugi stvar je, rada bi se spoznavala se z naravo bolj intimno tlele, bi rada slikala čist blizu, da bi neki to, ki vidim tko, slikala, na primer lubje, lupine od drevesa, listje, jesenske barve, to me zdej, taka bolj mikro svet bi rada šla kot makro, bi vse razumela. Če bi dlje časa ostala tlele, bi me bolj vleklo na intimno spoznavanje Slovenijo. Seveda, ko se pa govori, tudi nisem več gost, sem tuki domačinka zdej, pa tisti čas, ki sm bla v Sloveniji in sem imela občutek, da potujem in da se tisti potovanjski misli drugače dojameš vsega, pol enkrat, ki se ustališ in ki nisi več gost, si domačin, pol začneš gledat bolj podrobnosti in stvari, ki te lahko motijo.

In moram rečt, da tukej se mi je morda bolj posrečlo v način umetnost kot dol v Avstraliji, prilika da bi lahko neki tuki nardila. In od tukej naprej pa ne vem, kaj bo, mislim, da ta vprašanje, kt sem imela, kdo in kaj sem, moja identiteta, razumevanje, kaj pomeni živeti v ena državo in biti rojena in spadat v drugi državi in drugi kulturi, ki ni ti poznano. To vprašanje zdej ni več v mojih ..., ni več pomembno. Zdej nekako morda več razumem, kdo in kaj sem, preko tega, da sem prišla v Slovenijo malo pogledat. Vem tudi, kaj cenim, in vem, da tudi Avstralija kot država zelo ful cenim in družba tudi cenim. Mislim, da tudi kt se vrnem nazaj v Avstralijo, da bom morda malo bolj na lep način gledala Avstralijo in jo sprejela. Rada bi pa nekako zdej kot vsak človek, ki ima to možnosti potovat med eno državo in drugo, vidla, če se lahko razvije eno možnosti, da lahko oboje države obiskujem in živim. In zdej bomo vidli, kako bo to šlo.

Transkribcija: Špela Marinšek
Lektorica: Marjeta Humer

VPLIV OKOLJA NA LIKOVNO GOVORICO UMETNIKOV

Predavanje 18. 10. 2002

Tamara Burmicki*

Slikarka Tamara Burmicki med predavanjem, 18. 10. 2002.

Sem tudi slikarka, saj sem se učila slikarstva že zelo zgodaj, od enajstega leta naprej. Moj oče je bil namreč zdravnik in je tudi ljubiteljsko slikal. Zašel je v spor v mariborski bolnici in je odšel v Venezuelo. Moja babica je dvakrat odpravila in se je tretjič poročila z gospodom, katerega hčerka se je poročila s Špancem, ki je šel v Venezuelo. Tretji babičin mož pa je bil geometer in je tudi šel v Venezuelo. Moja babica je bila tam večinoma sama in je pisala sinu, kako čudovito je tu in da naj čimprej pride. Še zdaleč ni bilo tako čudovito, ampak si je želela, da bi bil njen sin blizu. Oče je zaradi težav s kolegico v bolnišnici in tudi zato, ker so ukinili privatno prakso, šel v Caracas.

* Tamara Burmicki, arhitektka, urbanistka in slikarka, se je rodila leta 1946 v Mariboru. Kot otrok se je 1956 l. s starši izselila v Venezuelo, kjer je živela več let. Danes živi v Ljubljani.

Učila sem se klasičnega slikanja, tudi zato, ker sem živela v Južni Ameriki. V Venezueli ni koncepta akademije, saj slikarske akademije sploh ni, je srednja šola ali pa je umetnostna zgodovina. Če se kdo, recimo, želi učiti slikarstvo, gre k mojstru. Je še vedno ta bolj predakademski odnos do slikarstva. V Sloveniji me to zelo čudi, saj vsi zelo poudarjajo, "je akademski slikar". In to me zelo čudi, zato ker je za nas (v Venezueli) slikar nekdo, ki se je priučil pri nekem zelo znanem slikarju, je bil v manjši skupini v resnici. Če pa ni bil dober, mu je mojster priporočal, da se gre učiti kam drugam. V bistvu je bila to večja selekcija, v eni veliki akademiji, kjer je bilo 30 slikarjev, kakor, recimo, za nas. Čudil pa me je tudi ta odnos, "če ni akademski slikar, potem ni dober". V Caracasu še zdaj v resnici slikarstva ni na univerzitetni ravni. Je na ravni tehničnih šol. Zato se je tudi Karolina Koglut prišla učiti v Slovenijo na umetnostno akademijo oziroma na likovno akademijo.

Ena stvar me je zelo presenetila, beseda izseljenec, ki se uporablja tukaj (v Sloveniji). Lahko si predstavljam, kako sem šla z enim kovčkom nekam ali kaj podobnega. V resnici pa se je moj oče skregal v mariborski bolnici in je odšel v Venezuelo, kar ni bil noben razlog.

Skratka, začela sem se učiti slikarstva, nakar je moja mama brala Van Goghov življenjepis in jo je postalo strah, kakšno strašno življenje bom imela, po možnosti bom še komu odrezala uho. Zelo zavzeto me je želela prepričati, da naj opustim slikarstvo.

Starši niso želeli, da nadaljujem s slikanjem in so me poslali v internat, da bi se učila tujih jezikov, kar mi ni bilo všeč. Vrnila sem se v Caracas in edina možnost, da bi si kot slikarka pridobila izobrazbo, je bila univerza, kar se je pa hitro končalo, saj so univerzo po neredih leta 1968 zaprli. Sama sem se znašla tukaj (v Sloveniji) in sem na koncu diplomirala pri profesorju Ravnikarju skupaj s kolegom Markom Fegušem. Nato sem za nekaj časa slikarstvo opustila in sem delala kot arhitekt in urbanist. Nekaj časa sem študirala urbanizem tudi v Franciji. Po vrnitvi v Venezuelo sem se odločila, da bom končno delala, kar želim in sem začela spet slikati. Vendar sem se nekako izgubila, nisem vedela, da je s slikarstvom v resnici kakor z učenjem klavirja: v resnici pozabiš, če ne delaš. Mentalno sem zelo napredovala, tehnično pa sem zaostala. Začela sem se učiti pri treh različnih profesorjih sodobne umetnosti in potem sem začela redno razstavljati, kar počnem že od leta 1986 dalje.

Tematiko današnjega predavanja, Vpliv okolja na likovno govorico umetnikov, sem izbrala zato, ker ko smo imele skupno razstavo z Rozalijo Knez in še eno kolegico slikarko z Dunaja, sva imeli z njo televizijski intervju in najprej so jo vprašali, če bi neodvisno od tega, kje živi, imela enako grafično ekspresijo. Odgovorila je, "da, seveda". Sicer se ukvarja z meditacijo, dela bolj kaligrafsko umetnost. Meni pa se je zdelo prav nasprotno, čeprav nisem slišala njenega odgovora. V resnici se človek izraža v odvisnosti od okolice, v kateri je. To govorim iz osebne izkušnje. Ko sem študirala pri mojem profesorju in še nisem bila razvita osebnost, saj sem bila zelo mlada, sem prav enako risala kot moj profesor. Pri trinajstih letih ne moreš risati kakor kdo drug, kakor ti sam, zato, ker nimaš razvitega lastnega mišljenja. Takrat sem risala kot moj profesor.

Razstava, ki je trenutno v dvorani Zemljepisnega muzeja (v okviru Dnevov ISI),

je zelo zanimiva, ker je trend zelo enoten. Če pogledamo slikarje danes, v tem svetu razvite komunikacije, ne moremo reči, da nekdo riše nekaj zelo specifičnega, o kraju, v katerem živi. To sem opazila, ko so me povabili, da razstavljam v Mariboru. Leta 1996 je bila v Venezueli Pandurjeva gledališka skupina in so obiskali tudi mene. Zagledali so moje velike formate in se čudili, zakaj še nisem razstavljala v Sloveniji. V resnici nisem dobila kontaktov, ker je leta 1986, ko sem prišla sem, še zmeraj vladal prav ta odnos, o katerem smo že govorili, da smo slovenski umetniki po svetu obravnavani kakor posebna kategorija, ki predstavlja naivce, amaterje.

Na likovne kolonije in razstave v Sloveniji je zelo težko privabiti večje število Slovencev, ki živijo zunaj Slovenije, ker nas je malo. Sam slovenski narod je maloštevilen, zato nas tudi zunaj ni toliko. Sploh pa so umetniki zaposleni tudi kje drugje, saj samo od umetnosti ne moreš živeti. Razen, če živiš v New Yorku in sodeluješ z dobrim galeristom, s katerim imaš določeno zelo strogo pogodbo. Tako pa vsi delamo še nekaj drugega. Sama sem dlje časa delala kot oblikovalec, drugi delajo kot pedagogi in večina se jih ne more udeležiti kolonij v Sloveniji, saj te potekajo junija oziroma konec junija. Tako so udeleženci kolonij najpogosteje ljubiteljski umetniki, čeprav pridejo v isto kolonijo celo profesionalci, kot Erika Bajuk. Razstavljajo pa nato večinoma ljubiteljski umetniki in to vso umetnost deformira. Tudi sama sem imela težave pri dogovorih za razstave, saj sem kot umetnica po svetu padla v manjvredno kategorijo in je bilo v resnici težko dobiti termin. Kasneje se tudi nisem več trudila, moram priznati.

In ko mi je Olga Jančar ponudila, da bi razstavljala v mariborskem Rotovžu in mi naročila, naj naredim nekaj slovenskega, je nastal resnični problem. Začela sem premišljevali, kaj bi bilo zame "nekaj slovenskega". Zame so nekaj slovenskega štirje letni časi. To je edino zame v tropskem območju različno. Lotila sem se slikanja štirih letnih časov in sem morala prav premisliti, kaj bi bilo slovenskega, kaj bi bila v slovenskem slikarstvu prav določena slovenska simbolika? V tujini samo po napisu "Paviljon Slovenija" veš, da je nek slikar slovenski slikar, ker je vse globalno, umetnost je pod vplivom globalizacije. Zelo težko je od kateregakoli slovenskega umetnika pričakovati, sploh pa v likovnem izrazu, da bi imel predstavo, kaj je slovensko slikarstvo ali umetnost. Saj je ne moremo razbrati pri slovenskih umetnikih.

Že štiri leta vodim kolonijo na Mostu na Soči in sem ugotovila, da na teh kolonijah sploh nimamo kontakta s slovenskimi umetniki. Na kolonijah se srečamo na primer z umetniki iz Avstralije, ki so zelo simpatični, lahko se veliko pogovarjamo, ampak jih ne bomo nikoli več videli. Kontakte preko elektronske pošte pa je nemogoče obdržati. Mislim, da bi bilo zelo zanimivo, da bi na vsaki koloniji vsako leto sodeloval vsaj en mlad slovenski slikar. Mogoče absolvent Akademije, saj bi to tudi zanj pomenilo dobro izkušnjo. Sodeloval bi lahko tudi kakšen slikar z območja, kjer bi se kolonija odvijala, da bi se vzpostavil stik s slikarji iz tega območja. Umetniki imajo na kolonijah profesionalni kontakt samo z osebo, ki deluje kot mentor, kar pa je pretirano. Na primer, v kolonijo je povabljen prof. Erika Bajuk, ki je bila do sedaj ena najstarejših udeleženk, in dobi mladega mentorja. Kot profesionalni slikarji ne moremo imeti mentorja, saj je mentor nekdo, ki te uči. Tako je bilo avtomatično predpostavljeno, da ne znamo slikati, če potrebujemo mentorja.

Govorim o predstavi, ki jo imajo v Sloveniji o slovenskih slikarjih, ki živijo po svetu. Tudi na tej razstavi je postavljena slika naivca. Ampak, če se organizira kongres zdravnikov, glavna bolniška sestra ni povabljena na kongres. To ni ista kategorija.

Mogoče ta navada izvira iz tega, ker je simbolika pri naivcih zelo jasna in potencira željo, da bi iskali slovenstvo v Slovencih, ki živijo po svetu. Naivci se v Sloveniji predstavljajo zelo klasično in tudi dostikrat je upodobljena stereotipna predstava cerkvice na hribčku.

Marina Lukšič Hacin: Ampak ta cerkvice je prav cerkev v Dolenjskih Toplicah. Sem Topličanka in vem, da je to pogled s hriba nad Dolenjskimi Toplicami. In Toplice so bila dolga leta kraj, kjer je potekalo Srečanje v moji deželi, kar nekaj let. In ta pogled s Cvibelj na zdravilišče in na cerkev je značilen za Toplice. Tu ne gre za idealizacijo, ampak za prikaz realnega Topliškega centra.

Tamara Burmicki: Pričakuje se, da narišemo cerkvico na hribčku ali pa kozolec. To je simbol slovenske umetnosti. To narekuje tudi pokrajina, saj je nemogoče najti v Sloveniji pokrajino, kjer ni na hribčku cerkvice.

Kako se izražamo Slovenci po svetu, zakaj se ne izražamo vsepovsod enako? V Venezueli so bili leta 1980 strašni neredi. Pobitih je bilo ogromno ljudi in nastala je prava katastrofa. Pojavila se je možnost, da odidem v Malezijo, kjer smo odprli tovarno čokolade. Dolga leta sem namreč oblikovala v glavnem čokolade, kekse in podobne stvari, ker smo imeli tovarno čokolade. Še pred tem pa sem bila v Sloveniji in sva se z Betko Tomšič dogovarjali o organizaciji skupne razstave. Želeli sva razstaviti instalacije. Sprva sva se dogovorili v Cankarjevem domu, ampak so ugotovili, da takšne razstave ne želijo ravno zaradi koncepta slovenske umetnice po svetu.

Po prihodu v Malezijo sem imela ustvarjalno blokado, ker je bilo vse tako drugačno. Okolica je bila popolnoma drugačna. Vse tisto, kar je prej imelo nek določen pomen, ga kar naenkrat ni imelo več. V Maleziji je bilo v tistem trenutku precej tujcev, ki so se prišli učiti klasičnega in sodobnega kitajskega risanja. Le-to je na Kitajskem s kulturno revolucijo kratko malo izginilo, zunaj Kitajske pa se je najbolj ohranilo ravno v Maleziji. Tudi sama sem izkoristila priložnost, da se naučim nekaj novega.

Vse, kar sem prej poznala, tukaj ni imelo pomena. Vsi napisi so bili v znakih, na tržnici ni bilo paradižnikov, niti paprike, samo čudna zelenjava, ki je sploh ne znaš skuhati. Pa tudi čebula ni bila enaka, paradižnika vsa ta leta, ko smo bili v Maleziji, nisem videla. Zato pa menim, da je zelo težko trditi, da lahko ustvarjaš na enak način, kjerkoli si.

Umetnikov je bilo v Maleziji relativno malo, s kitajskimi umetniki pa se je bilo nemogoče pogovarjati. Na primer, če opišem, kaj se je zgodilo ob moji prvi razstavi. Slike sem vedno delala v klasičnem formatu, a naenkrat me je prevzelo, da bi jih delala v trikotnem formatu. Ta oblika se povsod ponavlja, ker je to znak ravnovesja. Sedeči Buda, hiše, vse je trikotno in v bistvu to obliko podzavestno prevzameš. Bila sem prva tuja umetnica, ki je tako slikala, kar je bilo za malezijske umetniške kroge zelo pomembno. Odziv na razstavo je bil velik. Prišli so zelo resni kitajski umetniki, med njimi starejši gospod, nad katerim je bila galeristka še posebej navdušena. Hotela sem ga pozdraviti,

a mi je galeristka odvrnila, da to ni potrebno. Kasneje sem ugotovila, zakaj me niso želeli pozdraviti. Prvič, bila sem tujka in tujci smo po njihovem prepričanju divjaki. Orientalci vidijo v Evropi samo obešenega Kristusa, kar je za njih grozljivo, ali pa gospo z otrokom, gospe pa tako ali tako ne veljajo nič. Drugič, bila sem ženska. Spraševali so se, kako bi lahko bela tujka in povrh še mlada ženska razumela globino kitajske filozofije. Priznati moram, da me je tak odnos prizadel. Dejstva, da sem ženska, ne morem spremeniti, sklenila pa sem, da se lahko o njih kaj naučim. Zelo resno sem se lotila študija. Vpisala sem se v Malesian Cultural Club, kjer smo delali poljubne raziskave in jaz sem se lotila njihovega horoskopa, feng šuija, ki je tukaj zelo popularen. Feng šui je navadna razporeditev zunanega in notranjega prostora po njihovem pravilu.

Veliko sem prebrala in na koncu sem se vpisala na sodobno kitajsko slikarstvo, kamor je hodil tudi nek mlajši profesor, s katerim sva lahko debatirala. Tudi oni so imeli probleme pri razumevanju sodobnega slikarstva. Ilustrativno slikarstvo v Evropi je s prihodom tehnologije izgubilo svoj pomen. Dosti stvari, v katere smo verovali, je izginilo. Slikarstvo je prišlo v nekakšno krizo. Njihov svet pa se ni spremenil, oni še vedno verujejo v isto stvar, recimo, da črna barva predstavlja oziroma simbolizira denar. Njihovo slikarstvo je simbolično, na primer slap je najbolj čista oblika vode in voda je tudi denar. Slap ne pomeni le denarja, ampak tudi obilnost in življenje. Zaradi tako različnega pojmovanja stvari se s kitajskimi umetniki res nismo mogli pogovarjati o umetnosti.

Drugi problem, ki bi ga izpostavila pri Slovencih, ki živijo v tujini, je nepoznavanje slovenske zgodovine in s tem tudi simbolike. Predvsem pri mlajši generaciji. Erika Marija Bajuk je odšla v Chicago kot odrasla oseba, jaz sem šla kot otrok. In ona je poznala dela Simona Gregorčiča, jaz pa ne, za kar me je lahko zelo sram, vendar nisem nikoli ničesar slišala o njem, dokler nisem pred leti prišla na kolonijo Most na Soči in smo si ogledali njegovo hišo. Gregorčiča nisem poznala zato, ker je bilo v Venezueli relativno malo Slovencev, predvsem v Caracasu jih je bilo zelo malo. Nismo se družili, zato zanj nisem nikoli slišala. Bajukova pa je v svojo zadnjo sliko, ki je nastala v koloniji, shematično vključila del pesmi Simona Gregorčiča, v neko drugo delo pa je vključila kozolec. Mislim, da je kozolec za nas, ki živimo v tujini, simbolika slovenstva, saj jih vidimo tudi pri Slani in večina slovenskih slikarjev ima vsaj kozolček.

Naj omenim še primer Franka Žerjala, slovenskega umetnika, ki deluje v Italiji. Sodeloval je v koloniji Most na Soči in naredil edini kip, ki je vseboval določeno simboliko. V koloniji je sprva redko nastal kakšen kip, saj ni bilo prostorskih možnosti in ne dovolj materiala za kakšno večjo skulpturo. Potem pa smo začeli sodelovati z lokalno tovarno železa. Frankov kip je bil iz treh elementov in poimenoval ga je Triglav. V istem času pa so v okolici Mosta na Soči potekala velika arheološka izkopavanja najdb iz halštatske dobe. Udeleženci kolonije smo si nove najdbe tudi ogledali in so na nas naredile velik vtis. Tako je Franko Žerjal vključil tudi nekaj teh simbolov v svoj kip. Gre za povsem sodoben kip, ki spominja na Triglav, simbol Slovenije, in vsebuje nekaj abstraktnih reprezentacij. V večini primerov pa je narava edino, na kar se lahko umetniki iz tujine opremo. In zato v glavnem slikamo naravo, ki je včasih bolj abstraktno

ali manj abstraktno upodobljena. Posnemamo naravo, okolico, ker je zelo pogosto tako različna od tiste, v kateri živimo. Sploh recimo za tiste, ki prihajajo iz Avstralije ali pa Argentine, ki sta si, vsaj kar se tiče letnih časov, še najbolj podobni.

DISKUSIJA

(V objavljenem delu diskusije so sodelovali: Tamara Burmicki, dr. Marina Lukšič Hacin, znanstvena sodelavka in predstojnica ISI ZRC SAZU, in g. Popovič, upokojenec).

Popovič: V povezavi s slikarstvom ste večkrat omenili globalizacijo. Ali torej obstaja vpliv okolja na vaše slikarstvo ali ne?

Tamara Burmicki: Že prej omenjene ideje, ki sem jo želela predstaviti v Sloveniji, v drugem okolju, torej v Maleziji, sploh nisem mogla razviti, ker me je okolica tako prevzela. Zato sem se tudi lotila študija kitajskega slikanja, ker nisem mogla več izraziti prejšnjih idej. Nisem poznala novega okolja, a sem si ga želela razumeti. V vsakem kraju, kjer dlje časa živim, črpam motive iz tega kraja oziroma okolja. Za to razstavo (razstava v okviru Dnevo ISI) sem recimo prispevala sliko z motivom orla, ki je globalen simbol za moč, čeprav je najbrž kdo pričakoval kakšen južnoameriški motiv. Vendar je slika v tehniki kitajskega slikarstva in tu je vidna posledica vpliva okolja.

Uporabljam tudi veliko bolj močne barve, čeprav sem v Sloveniji že dlje časa. Sicer sčasoma manj, ampak od začetka sem videla barve veliko bolj močne kakor vsi drugi. Zanimiva je moja poslikava štirih letnih časov, ker sem jih videla drugače. Nekateri so jezno rekli, da to sploh ni pomlad, kar sem naslikala. Vsako leto poskušam po Sloveniji fotografirati časovne spremembe in prav na pomlad sem se zelo koncentrirala. Ko sem slikala, sem ugotovila, da sicer to naj bi bile te barve, ampak v spominu so mi ostale samo določene barve pomladi. V bistvu imam zelo "ozek pogled" na Slovenijo, saj ga ne morem imeti v celoti, kakor ga ima nekdo, ki živi tukaj.

Marina Lukšič Hacin: Zanima me, koliko lahko po vašem mnenju novo okolje vpliva na človeka. Rekli ste, da vidite barve drugače kot večina v slovenskem okolju. Vi vidite barve na venezuelski način. Kaj hočem reči? Da vsak človek na svoj način vidi barvo, jo doživlja. Na to pa vpliva tudi okolje socializacije. In ko pridete v Slovenijo, v to okolje, tudi novo okolje vpliva na vas. Pa vendar vpliv ne more biti tako korenit, da bi povsem spremenil vaše videnje in doživljanje barv, ki ste ga pridobili kot otrok v Venezueli.

Tamara Burmicki: Ampak ne gre samo za barve, to je moj način slikanja. Živela sem v tropskem območju, kjer je ogromno zelenih barv. Uporabljam vse zelene barve in imam največ zelenih barv. Vse zelene barve in vse modre barve. Ugotavljam, da vedno dodatno kupujem zelene in modre ter rumene barve. Ampak tukaj (v Sloveniji)

ne vidim nobene zelene ali modre tako, kot so v resnici. Sprašujem se, zakaj so te barve tako ugasnjene.

Ni pomembno, kakšna je narava, ampak kako si predstavljamo, da mora izgledati slika, kadar narišemo naravo. Tukaj vidim glavni problem, saj gre za tropsko območje, kjer so vse barve močne. Kadar pogledam naravo, vidim močne barve, manj močne pa avtomatsko spregledam. V Južni Ameriki so pomladi, sploh pa poleti, barve strašno rumene. Zelena je prav kričeča, še mene zbode v oči, ampak takšne zelene barve tukaj (v Sloveniji) redko kdo uporablja. Gre za različno percepcijo. Rjave barve mi niso tako všeč in jih enostavno ne uporabljam. Vem, da so tam, jih vidim, ampak jih kar »preskočim«. Takšna je moja percepcija. Še zmeraj gledam s tistimi barvami, s katerimi sem se učila slikati, in najbrž sem prevzela tiste barve, ki so mi bile všeč. Rjave barve se mi vedno sušijo. Recimo jeseni, ko je tukaj največ rjave, sem malo goljufala in uporabila kakšno rdečo.

Moja percepcija barv je drugačna, a moram priznati, da se počasi spreminja. Zdaj jeseni ne vidim več samo rdečih odtenkov, ampak tudi rjave. Mislim, da je naša percepcija, ne glede na to, od kod smo, različna. Tudi moj način slikanja se je spremenil in ni več takšen kot ob prihodu v Slovenijo, saj počasi osvajam določene elemente okolja. Nikakor ne morem več slikati na tak način, kot sem v Venezueli.

Popovič: Govorite o vplivu barv na vas, kolikšen pa je vpliv motiva na umetnika? Vidite samo barve ali vidite tudi sliko kot celoto, če smem biti malo bolj realističen. Ljudje smo različni in tudi slogi so različni. V Sloveniji je veliko lepih motivov, prav značilnih, recimo Bled, Ljubljana z gradom, Ljubljanski grad ali Ljubljana. To so tako značilni motivi, ki tudi karakterizirajo Slovenijo, tudi Dolenjska ali kozolec na primer. Ali vas v slovenskem okolju pritegne tudi motiv?

Tamara Burmicki: Motiv Ljubljane, Tromostovja je zelo zanimiv, ker si v bistvu vsi predstavljajo Ljubljano tako. Frančiškanska cerkev, Tromostovje ali pa grad. Gre za stereotip. Ljubljana ima ogromno pogledov in v nekem smislu Ljubljane ne morem naslikati. Enostavno ne vidim tega stereotipa. Včasih me vprašajo, če nimam še nobene Ljubljane. Ko omenijo Ljubljano, vem, da mislijo Frančiškansko cerkev in Tromostovje, in odgovorim, da še ne. Čutim nekakšen odpor do tega.

Marina Lukšič Hacin: Zakaj pa ne bi Ljubljane narisali provokativno, na drugačen način, kot si jo stereotipno predstavljamo? Pravzaprav si najmočnejši v tistem, kar najbolj delaš. To je tvoje izrazno sredstvo, sredstvo komunikacije. Vi ste slikarka in ste najmočnejši v tem. Torej bi pravzaprav Ljubljano lahko naslikali na svoj način, mimo tistega, kar jo stereotipno predstavlja. Lahko bi naslikali nekaj čisto novega, kar še nikoli ni bilo naslikano.

Tamara Burmicki: To je lažje reči. Ampak, kadar prideš v novo okolje in te ljudje sprašujejo, kaj lahko najprej narišeš, je odgovor narava, ker je dialog z naravo najlažji.

In le ko okolje malo bolj spoznaš, lahko narišeš, naslikaš kaj več. Naravo naslikaš abstraktno ali pa ponavljaš nekaj, kar si delal doma. Ampak, če želim naslikati nekaj, kar bi bilo slovensko, je v tem trenutku to narava. In tudi po prihodu v Malezijo sem nekaj časa risala samo naravo, ker mi je bilo vse tuje, nisem imela nobenega zgodovinskega pregleda. Šele potem sem se odločila za slikanje na kitajski način. Enostavno nimaš znanja, da bi narisal kaj več, kadar prideš v novo okolje. Si kot otrok. Kot takrat, ko sem se učila slikati in sem do štirinajstega leta slikala in risala kot moj profesor.

Popovič: Imam občutek, da vas beseda izseljenec moti.

Tamara Burmicki: Tega izraza drugi narodi nimajo. Italijani, ki živijo v Južni Ameriki, so Italijani, niso Italijani po svetu ali recimo Italijani, živeči tukaj. Angleži imajo pa še bolj elegantno besedo expatriate (iz angl. izseljenec, emigrant). V Maleziji smo bili vsi expatriate in to mi je bilo všeč, ker v bistvu smo bili vsi expatriate, smo bili iz drugih držav in vsak je bil, kar je pač bil. V naši državi smo bili vsi enaki v nekem smislu, ne pa, da bi bili izseljenci. Zelo me je presenetilo, ko sem prišla v kolonijo na Most na Soči, ker na Primorskem uporabljajo besedo "mi drugi". Oni so drugi od vseh drugih. Oni so drugi, mi smo pa še bolj drugi, ker smo izseljenci. Izselil si se in zdaj nisi več naš. Angleži uporabljajo besedo expatriate, ne živiš v državi, ampak to ne pomeni, da si nekaj drugega, samo, da ne živiš tam.

Popovič: Še kratko vprašanje. Vi slikate naravo in slikate jo v vaših barvah. Ali je razvidno, da je neka slika narisana v Venezueli ali pa je narisana v Sloveniji? Čeprav je narava naslikana, ste abstraktna slikarka.

Tamara Burmicki: Ne, ne, ne. Kako bi si lahko to definirala. Težko mi je odgovoriti.

Popovič: Mogoče nisem bil dovolj jasen. Ali sami vidite, da ima slika, ki ste jo naslikali v Venezueli, posebne značilnosti, karakteristiko, da je iz tega področja, torej iz Venezuele, v primerjavi s sliko, ki ste jo slikali v tukaj (v Sloveniji)?

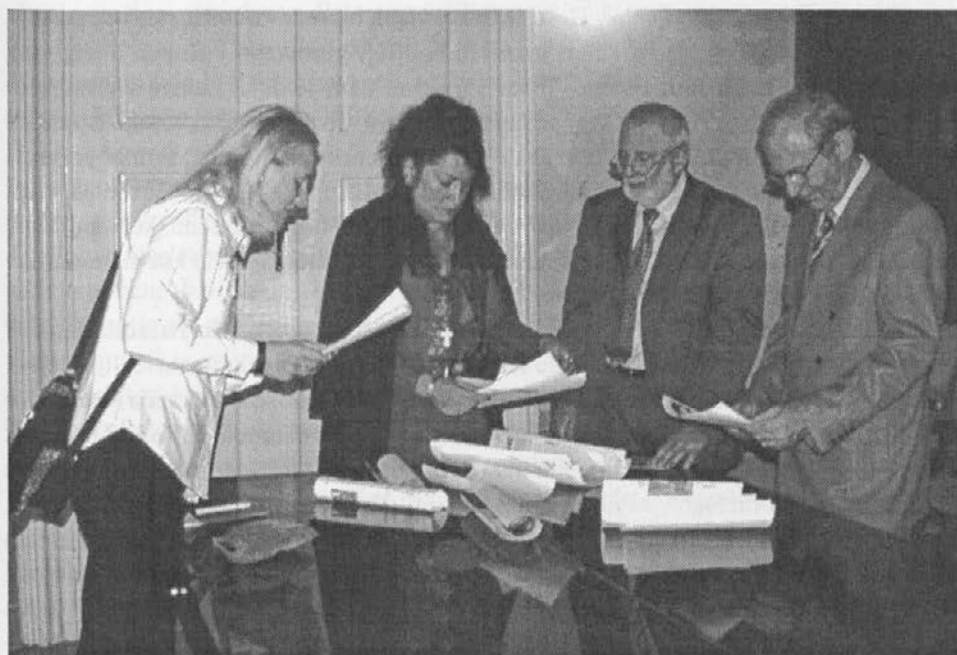
Tamara Burmicki: Že zaradi motiva je različna. Predvsem motivno je različna.

Transkripcija: Špela Marinšek

ŠAVRINKA NA ŠVEDSKEM

Predavanje 17. 10. 2002

Rozalija Knez*

Neformalni pogovor po predavanju slikarke Rozalije Knez (druga z leve), 17. 10. 2002.

Rojena sem na Primorskem, v Topolovcu, v vasici, ki leži, od tukaj gledano, na levi strani Dragonje. Topolovec je stara vas, o kateri mi je oče govoril, da je tod hodil že mogočni Napoleon, in včasih se vprašam, zakaj ta umetniška žilica v meni. Mogoče zaradi tega, ker so se tam križali Rimljani, Francozi, Grki in bog ve še kdo. Če poznate primorsko arhitekturo, kamnite hiše, so velika posebnost in zame tudi velika umetnost.

V Topolovcu sem živela do leta 1949, nato smo se za dve leti preselili v Pulj zaradi preživljanja družine. Oče je bil zaposlen v Uljaniku, vendar mu ni ustrezala tista rdeča zemlja. Zdravnik mu je rekel: »Gospod Šaule, če hočete biti zdrav in vesel, se kar vrnite nazaj v vaš Topolovec«. In smo šli, ne v Topolovec, ampak v sosednjo vas, mamino vas Belvedur, ker samo ime vam pove, da je Belvedur, bela vista, lep razgled. Otroška leta

* Rozalija Knez Šaule, trgovka, slikarka, se je rodila leta 1943 v Topolovcu pri Dragonji. Na Švedsko se je izselila leta 1962, kjer živi še danes.

sem preživljala v tej čudoviti naravi, ki mi je dala ogromno inspiracije, lepote, narave. Ljudstvo moje, ki je živelo okoli mene, mi je bilo tako pri srcu in nekako so bila revna leta, ampak ne v ljubezni in toplini. Delovnega materiala seveda ni bilo takrat, ampak kot Šavrinka sem se znašla. Vroča poletja so zelo posušila prašne ceste in komaj sem čakala, kdaj bo deževalo, da bi potem, ko se je voda odcedila, nastala lepa gladina. Brž sem vzela v roke palico ali kamen in sem ustvarjala, kar sta mi duša in pamet dovolila. Kadar pa ni bilo te prilike, sem pa kar kamen v kamen udarila ali pa v drevo risala, kar je bilo, sem prišla v roko. To je bil moj začetek.

Osnovno šolo sem končala v Hrvojih in ker višjih razredov ni bilo, sem se preselila v Smedelo. Stanovala sem pri stari mami in hodila v gimnazijo v Koper. Poleg vseh predmetov smo imeli tudi risanje. Tovariš Svetina nam je dajal naloge v risanju in ustvarjanju in je moje risbe večkrat poslal na razstave. To so bili prvi koraki. Študirati umetnosti nisem mogla, ker mi tega ni dovolila družinska ekonomija, sem se pa vrgla v tisto, kar je bilo mogoče in sem šla študirat za trgovko. Prodajala sem čevlje v Peku v Kopru in končala trgovsko šolo v Novi Gorici. Tam sem bila presrečna, ker smo imeli veliko aranžerstva, ki je bil moj najljubši predmet. Raje sem ga imela kot matematiko. Tudi tam so šla moja dela na razstavo.

Po končani trgovski šoli sem začela takoj delati. V petek sem naredila izpit, v ponedeljek pa so me že poslali v Buje kot poslovodkinjo, ker sem znala italijanščino. Nadomestila sem gospo, ki je emigrirala v Kanado. V tem času sem spoznala moža, ki je zelo razgledan človek, v nekem smislu tudi umetnik, tehnični umetnik. Takrat je bil kot tehnik zaposlen v Tomosu, kjer pa mu niso dali možnosti, da bi napredoval, predvsem zaradi političnih razlogov, ki jih ni hotel sprejeti. Ves besen je prišel en dan domov, ko ni dobil visoke kvalifikacije in mi dal naročilo, da naj pripravim prtljago, vzamem novorojenega sina in grem z njim. V meni je takrat nastal velik prelom, v notranjosti mi je izbruhnil pravi vihar, ker sem morala narediti ta korak proti svoji volji. V enem trenutku sem bila dekle, žena, mati, zdaj pa še v emigracijo, zapustiti to čudovito domovino Primorsko, svoje starše, prijatelje. Njegova sila me je odvelkla ven, odtrgala in to je bilo zelo boleče. Kot veste smo imeli na Primorskem obmejne prepustnice in 30. septembra 1964 sva zapustila Koper in se prijavila karabinjerjem v Trstu. Njihov sprejem me je še bolj potrl. Ko so nas zagledali, da prihajamo proti rampi pri sv. Ani, kjer je Rižana, so se nam posmehovali, »arrivano poveri, ma belli«. Tako potrta sem bila, da se mi je zdelo, kot da se to ne dogaja meni, bila sem kot v transu. Ko smo jim predali dokumente in so ugotovili, da smo iz okolice Trsta, so nas razdelili, njega v eno karanteno, mene v drugo karanteno. Ta prelom me je duševno pretresel, vendar ne tako močno, saj sem bila mlada in polna želja ter upanja. Čez 15 dni so nas peljali v Latino, južno od Rima, kjer je bilo še večje zbirališče in komaj sva že čakala, da se tega rešiva. Mož je pravzaprav hotel v Avstralijo, vendar je bilo potrebno zelo dolgo čakati na komisijo, ki je sprejemala emigrante za Avstralijo. Tako smo se odločili za Švedsko, ker je švedska komisija prišla hitreje, poslali so v kamp svoje zdravnike in osebje, ki je izbiralo emigrante. Prebrskali so naše papirje, nas pregledali in sprejeli.

Ko smo prišli iz Italije na Švedsko, je bilo prvo veliko doživetje na samem letališču.

Rozalija pride v najlonkah iz Italije na letališče v Kopenhagen, tam pa je bil snežni vihar in huda zima. Že tisto me je pretreslo. Drugi šok pa je bil, ko smo čakali v Kopenhagnu štiri ure, da se vihar umiri in da bi z naslednjim letalom odleteli v Malmö, so nas ločili. Ženske in male otroke na eno stran, moške pa na drugo stran. Zame je bil to zelo velik šok, ker smo se morali vsi sleči in se okopati, potem pa so nas poslali v tiste njihove famozne savne. Sprejeti smo bili zelo simpatično in pozitivno, čeprav nisem znala jezika in nisem vedela, kaj govorijo. Pomagali so nam in nas preoblekli ter poslali naprej z avtobusom do Halmstada, kjer so nas tudi zelo lepo sprejeli. Cela skupina je stanovala skupaj. Potem so prišli prevajalci, ki so nam pomagali raztolmačiti, kaj ti ljudje govorijo in hočejo od nas. Nastop Švedov je bil zelo mehak, nežen, ne bi si mogel misliti, da je v tistih severnih ljudeh toliko nežnosti. Slišala sem, da so hladni, ampak takrat je bilo v njih veliko nežnosti, kar je pri meni tako pozitivno delovalo. Bili so zelo radovedni in z vso pozornostjo so poslušali tvoje življenjske dogodivščine, tvojo zgodovino, od kod prihajaš, kaj delaš, kaj si bil doma, kakšna je kultura pri nas, kakšen je bil vpliv od Rimljanov do Tita in vse tako naprej. Obljube so zmeraj držali, nikoli nas niso razočarali. Tako je bilo tudi pri mojem izobraževanju. V umetniški šoli ni bilo nobene razlike, da bi mogoče profesor bolj pomagal Švedu, kakor meni, ki sem bila temna in od nekeje drugod. Absolutno ne, obratno, trudili so se, da bi pridobila čimveč znanja in vedno so me vprašali, ali še kaj potrebujem. Enako je na uradih, če si šel zaprosit za kakšno dokumentacijo. Vedno si bil zelo dobro sprejet in če ti oseba, ki si jo srečal na vratih, ni znala pomagati, je šla s teboj in poiskala pravo osebo, ki ti je lahko pomagala. Nekateri so radovedni in razgledani, seveda pa ne vsi.

Švedska je bogata dežela, ker ni imela vojne 350 let. Obogatila se je v času 1. in 2. svetovne vojne, ko je bila vsa Evropa v ognju, Švedska pa ne in je prodajala jeklo, steklo, vse, kar je bilo. Veliko Švedov, še posebno iz južne Švedske, iz predela Smoland, pa se je preselilo, emigriralo v Ameriko, v Minnesoto. Film Ingmarja Bergmana govori o tem velikem eksodusu Švedov v ZDA zaradi ogromne revščine tam. Naš človek je vedno dal veliko nase, tudi če nisi imel dosti, si le gledal, da si se lepo oblekel, lepo sfriziral in ko sva na Švedskem šla z možem po cesti, so se vsi obračali za nami. Mislila sem, da je nekaj narobe, a po 15 letih smo se spoznali z nekaterimi od teh ljudi, ki so nam rekli, da so nas že srečali, da smo se tam in tam sprehajali in da smo bili vsi tako elegantni. Res sem bila presenečena, da so si zapomnili. Za nas pa je bil njihov način nekaj novega. Leta 1964 sem bila res šokirana, ko sem opazila, da so opoldne, v času kosila, ljudje prihajali iz tovarn v tistih temnih, modrih umazanih oblekah in v temnih, lesenih coklah in šli v banko ali kam drugam po opravkih. Ženske so bile lepe, čudovito modrih oči in postavne, pa so hodile po mestu z navijalkami v laseh. Zame je bilo to nenavadno.

Torej, na Švedsko smo prišli v najhujši zimi in mož je takoj dobil službo, jaz pa sem ostala doma z majhnim sinom. Šele naslednje leto sem začela delat, kolikor sem lahko. V začetku sva morala sprejeti tista najslabša dela, ki se jih Švedski niso hoteli lotiti, ker jim ni bilo potrebno, ampak mi kot emigranti praznega žepa, smo jih pa morali vzeti. Seveda sem morala umetnost takrat dati na stran. Tu in tam sem risala, skicirala,

kolikor sta mi moč in fantazija dovolila. Morala sem najprej preživeti tisti prelom in si urediti družino, da smo imeli možnost živeti, ker smo prišli čisto brez nič in od nič smo začeli. Dobila sem zaposlitev v tovarni, kjer sem delala tri izmene, tudi ponoči, ker sva hotela na sina sama pazit. Takrat še ni bilo vrtecev, švedskim ljudem pa ga nismo upali dati, ker nismo znali jezika. Pri teh strojih sem bila kot robot, a sem obdržala misel na umetnost in čim je bila priložnost, sem skicirala razno razne motive, naravo, akte. Rekla sem si: »Ne, Rozalija, tako ne smeš živeti naprej, nekaj moraš narediti, ni ti bilo treba iti v inozemstvo, bi lahko doma živela še bolje pod svojim soncem.« Takrat sem se začela intenzivno učiti švedski jezik in v dveh letih sem se naučila toliko, da sem lahko prevajala doseljencem, ki so prihajali iz Italije, Hrvaške, Srbije itn. Prevajala sem, ko so iskali službe, ko so hodili k zdravniku, predvsem starejšim ljudem. Leta 1975 pa sem s tem prekinila. Poizvedela sem, kaj se dogaja po likovnih šolah in se istega leta vpisala v svobodno umetniško šolo v Halmstadu, ki so jo vodili profesor Olle Waller, priznan umetnik, ki je študiral v Göteborgu, švedski grafik Karl Gustav Jönsson in Mia Lunqvist, fantastična akvarelistka. Seveda sem morala pokazati svoja dela in so me sprejeli. V to šolo sem hodila tri leta in opravila še veliko večernih tečajev. Želela sem še več, vendar je tudi moj mož umetnik oziroma izumitelj in dela naprave, ki jih uporabljajo na golf igriščih delilci žogic, pobiralci žogic, izdeluje pralne stroje, pihalne naprave, ki stojijo v Seattlu, v Sydneyu, v Olympic Golf Parku in Eisenhower Golf Clubu, po celi Evropi. Doma si jih lahko ogledate v arboretumu, na Bledu, v Lipici. Njegovo delo je zahtevalo veliko tudi od mene. Morala sem veliko časa posvetiti tudi njemu in podjetju. Pravijo, da za uspešnim moškim vedno stoji inteligentna ženska. Ponosna sem na to in ponosna sem tudi, da mi je, kolikor je mogel, pomagal, da se umetniško razvijam.

Imava dva otroka. Hčerka Patricija je tudi umetnica in leta 1993 sva razstavljali v Banki Koper v Kopru in v palači umetnosti v Stockholmu skupaj z umetniki iz Slovenije. Razstavo je organizirala slovenska ambasada v Stockholmu. Na Švedskem sva večkrat skupaj razstavljali. Hči zdaj študira na akademiji za film in gledališče v Arhusu na Danskem. Sin je tudi izumitelj in živi v Göteborgu. Naredil je tako imenovani katamaran indikat, ki ga je razstavil na univerzi v Madrasu v Indiji in na tehniški razstavi v Stockholmu. Bil je tudi priden rokometaš, igral je v švedski reprezentanci in je velik ljubitelj umetnosti. Otroci so tudi pripomogli, da sem imela čimveč prostega časa za ustvarjanje.

Prve razstave na Švedskem sem imela že 1978. leta. Švedi so me sprejeli kot tujko. Zdelo sem se jim zelo zanimiva, ker so videli v mojih potezah veliko temperamenta, velikodušnosti. Mislili so, da bom, ker prihajam z juga, iz Slovenije, uporabljala tople zemeljske barve, uporabljala sem pa čisto nasprotno barve. Vzela sem njihove svetle barve. Ne vem, zakaj so mi bile tako pri srcu. Mogoče zato, ker sem hotela tisti temni prelom, ki je nastal ob odhodu iz domovine, osvetliti. Tujina mi je veliko dala, ampak tudi precej vzela. Pogrešam vsakdanje življenje, ki je doma, tukajšnje dogajanje, kulturo, starše, brate in sestre, svoje ljudi in rast nove generacije. Prav ti moževi uspehi pa so pomagali, da se pogosto vračamo domov, včasih po tri- ali štirikrat letno. Veselim se dne, ko se bo naša velika želja uresničila in to je vrnitev v domovino. Upamo, da se bo to res zgodilo čimprej, korenine so korenine, kjerkoli si. Posebno to čutiš, ko si starejši.

Če se vrnem nazaj k svojemu ustvarjanju. Leta 1975 sem na Švedskem prvič razstavljala. Švedi imajo zelo dobro urejeno, kar se tiče umetnosti. Na primer, podjetja, ki imajo, recimo, 50 zaposlenih in seveda tista večja, imajo tako imenovan likovni kot. Vsi zaposleni prostovoljno plačajo določeno vsoto denarja, ki jo določi izbrana komisija, ki potem čez vse leto obiskuje galerije in nakupuje likovna dela kvalitetnih umetnikov. Na neki razstavi so tako kupili tudi mojo sliko, akvarel švedske narave, ki je bil uvrščen celo na prvo mesto. Bila sem zelo presenečena, ker sem bila tujka, neznana, komaj izurjena umetnica. To je bil moj prvi veliki korak k priznanju, še večji uspeh pa sem doživela, ko so me uvrstili v tako imenovani Jesenski salon društva umetnikov v Halmstadu, ki so ga ustanovili halmstadski surrealisti. Gre za skupino petih švedskih umetnikov, ki so študirali v Parizu in se vrnil v Halmstad. Jesenski salon obstaja že petdeset let. Vsi umetniki na področju Hallanda, province, kjer živim, prinesejo v muzej najmanj tri in največ pet svojih del, komisija pride iz čisto drugega kraja in oceni dela. Bila sem prva Slovenka na Jesenskem salonu, na kar sem zelo ponosna.

V domovini sem se predstavila leta 1993 v Kopru in sodelovala sem na petih likovnih kolonijah, dve je organizirala Slovenska izseljenska matica, druge pa Turistična zveza na Mostu na Soči. Koprski Lyons klub me je povabil v Abitante na prvo mednarodno likovno delavnico, kjer smo delali in si izmenjevali izkušnje skupaj z Apolloniem, Janezom Lenassijem in nešteto drugimi umetniki tudi iz tujine. V knjigi Slovenci za danes me je obširneje predstavila novinarka in pisateljica Zorka Tavčar iz Trsta, ki sem jo srečala leta 1997. S svojim delom bi želela tukaj nadaljevati, zgraditi svoj atelje in galerijo. Rada bi delala z invalidnimi otroki in tisto, kar bi se ustvarilo, bi šlo v dobrodelne namene. Upam, da mi bo to uspelo in da bi razstavljala po celi Sloveniji, tako da spoznajo Slovenci moje delo.

Sodelovala sem na skupinskih razstavah v galeriji Commerce v Ljubljani, v Rotovžu v Mariboru, v Budimpešti, kamor nas je povabil galerist iz Švedske, ki je po rodu Madžar. Izbrani umetniki zahodne Švedske smo razstavljali na Budapest Art. Spomladi bom pripravila razstavo v galeriji v Halmstadu, na katero sem čakala štiri leta, saj se zanjo zanima veliko umetnikov. V Sloveniji sem predstavljena še v Vipavski kleti, ki je bila moj sponzor in kjer sem risala direktno na sod. Na Švedskem ima moje delo halmstadška banka Nordbanken. Vsekakor popišem, kje so moje slike, vodim evidenco. Veliko ljudi kupuje slike, ker so veliko vredne, nekateri imajo namesto zlata sliko.

Kakšen je moj stil? V začetku vsi več ali manj rišemo hišice, rožice itn., ampak sama sem se precej razvila v svobodni šoli v Halmstadu, in sicer v abstraktnem risanju. Imela sem občutek, da ustreza moji osebnosti. Verjetno zaradi tistega preloma, ki sem ga imela ob odhodu iz Slovenije. Vse sem morala vedno potiskati nazaj, vse drugo je prišlo prej kot jaz in notranjost me je silila, da sem vse izbruhnila na platno. Potrebujem ogromno prostora in imam močne poteze, včasih so tako močne, da nastane luknja na platno. Sicer se pa umetniki razvijamo, menjamo stile. To mi zdaj najbolj ustreza. To sem jaz. Redko kdaj zdaj skiciram ali si nekaj najprej narišem v mali sliki. Delam tako, da grem za dalj časa v naravo ali med ljudi, si ogledujem stvari od blizu, od daleč in vse to si poskušam zapomniti. Doma imam že pripravljeno platno in čopiče ter ves

material, ki ga potrebujem. Postavim se pred to prazno platno, ki mi hoče vzeti moči in potem mogoče čez pol ure, tri četrt ure mi nekaj reče, ja, zdaj, zdaj si pripravljena. In takrat napadem to ubogo platno in delam tako intenzivno, da popolnoma izgubim moč in sem kot v transu. Kdaj je slika gotova, mi pogosto pove nekaj v notranjosti, to je to, kar si hotela. Zgodi se seveda, da grem predaleč, pokvarim, pustim in začnem znova. Rišem tudi akvarele, ki so zahtevni, vendar pa ne utegneš toliko pokvariti, ker se hitro sušijo. Ljubim risanje aktov z ogljem in to hitro, kratkočasno poziranje modelov. S tem se izpopolnujem, ker če znaš risati človeško telo, obvladaš marsikaj.

Težko je opisati 38 let življenja v tako kratkem času. Veliko se prepleta v eni duši in v čustvih. Vesela sem, da imam veliko stika z domovino, da še naprej ustvarjam in da lahko svojo umetnost delim z umetniki iz naše domovine.

Deset let sem bila kulturni referent v kulturnem društvu Ivan Cankar v Halmstadu in sodelovali smo z ostalimi kulturnimi društvi na Švedskem, pomagala sem tudi pri organizaciji razstav in kulturnih srečanj, vodila sem delavnico za slovenske otroke, kjer smo risali in potem skupaj razstavljali. Pomagala sem tudi Marjanu Tomšiču pri prevodu njegove knjige Šavrinke, ki govori o ljudeh iz mojega rojstnega kraja. V švedščino jo je prevedel Boris Jericij v Göteborgu, sama pa sem pomagala pri domačih besedah, ker je nekatere zelo težke razložiti. Vendar nam še danes ni uspelo najti založnika.

Prosim, če imate kakšno vprašanje, ste dobrodošli. Hvala lepa.

DISKUSIJA:

(v objavljenem delu diskusije je sodeloval prof. dr. Mirko Juteršek)

Mirko Juteršek: Zanima me vaš umetniški razvoj, rast. Preden ste šli na Švedsko, ste imeli določen slog slikanja, določeno znanje in ste bili mlada umetnica. Na Švedskem ste se kot umetnica razvijali postopoma in ste dosegli en umetniški nivo. Se počutite zdaj bolj kot švedska umetnica, glede na vaše znanje, način slikanja, glede na to, kar ste od njih videli, sprejeli, se naučili, ali bolj pripadate nam?

Rozalija Knez: Ne, nikakor se nimam za Švedinjo.

Mirko Juteršek: Ne mislim po narodnosti, ampak kot umetnica. Ali pripadate bolj švedski umetnosti?

Rozalija Knez: Ne, ne vem, če se lahko tako reče. Nisem niti razmišljala, ali pripadam bolj švedski ali pa bolj slovenski umetnosti. Ne bi vam znala odgovoriti, saj pravijo, da smo Slovenci ljudje, ki se znamo prilagoditi. Kamor pridemo, smo doma, se prilagamo in mogoče sem malo enega, malo drugega, kar pa me ne ovira, obratno, me izpopolnjuje in mi daje navdiha.

Mirko Juteršek: Dopolnil bom vprašanje. Ali se vam zdi vaš likovni svet osebno bližje slovenskemu občutju ali je bližje švedskemu?

Rozalija Knez: Meni je bližje slovenskemu.

Mirko Juteršek: Se pravi, da tista sredina ni vplivala na vas?

Rozalija Knez: Vplivala je praktično, znanstveno, da sem se naučila temeljev, ne pa vizualno, mogoče le podzavestno.

Mirko Juteršek: Ste drugačni od Švedov?

Rozalija Knez: Sami pravijo, da sem. Da sem bolj temperamentna, da si upam uporabiti te močne poteze. Moj način dela naj bi bil drugačen, bolj temperamenten, južnjaški.

Mirko Juteršek: Kako vas pa teoretično opredeljujejo?

Rozalija Knez: Profesor je rekel, da moram paziti na določene nianse, barve in oblike, da sem preveč impulzivna, da se moram umiriti in da sem naredila pravi kaos. Potem pa je pristavil, da pa sem iznajdljiva in da iz tistega kaosa naredim prekleto dobro delo, ker veliko jih ne uspe, raje prerišejo, ampak jaz naredim iz tistega kaosa mir. To ga je fasciniralo.

Mirko Juteršek: Ali so označevali vaše slikarstvo kot abstraktno ali kot v mejah nerealnega?

Rozalija Knez: Abstraktno. Celo Apollonio je rekel, da je kot Kandinsky. Vendar hočem zadržati svoj stil in svojo umetnost gojim z vso ljubeznijo in občutki ter previdnostjo.

Mirko Juteršek: Težko sodite o sebi, ampak kakšne možnosti imate, da umetnostno presežete regijski del, kjer živite? Ali obstaja kakšna umetnostna piramida, na primer, da pridete v neko zbirko?

Rozalija Knez: Seveda, to je npr. galerija Lilliewals v Stockholmu, ki ima veliko etiketo umetnosti. Tam sem enkrat poskusila, vendar nisem bila izbrana, kar bi bilo tudi preveč pričakovati. Tisoč in tisoč umetnikov pošilja sem svoja dela, tudi do desetkrat, pa so mogoče šele enajstič uspeli. Vendar bom še naprej poskušala.

Mirko Juteršek: Na Švedskem je veliko več »tmurnih«, slabih dni, kot je pri nas. Tudi dnevi so, zlasti zimski, polovico krajši itn. Kako svetloba vpliva na umetnika? Na

Primorskem je veliko več sonca, ta zrak, morje itn. Koliko to vpliva na vaše razpoloženje in kakšne slike takrat naredite v primerjavi s tistimi, ki jih delate na Švedskem?

Rozalija Knez: Dobro vprašanje. Imate popolnoma prav, da imajo nordijske dežele premalo sončnih dni. Sončni dnevi so v poletnih mesecih maj, junij, julij in 21. junija je enakonočje, najdaljši dan in le v teh treh mesecih Švedska živi. Severni narod živi takrat podvojeno, hiti nadoknaditi vse tisto, kar je zamudil v temnih dneh. Ti trije meseci so zelo intenzivni, ker so dnevi dolgi. Dan se ponekod naredi že ob pol treh zjutraj in popoldne totalne teme pa sploh ni. Ob enajstih zvečer lahko mirno berete časopis zunaj pri dnevni svetlobi. Še daljši dan pa je severneje, na Nordkapu, kjer sonce praktično ne zaide. Zaide največ za minuto in čez dve minuti se spet vrača. Narod takrat živi, so bolj veseli, razpuščeni in seveda bolj ustvarjalni. So kot medvedje, ki pridejo na plano in potem zaživijo. Seveda svetloba tudi name vpliva. Pozimi, ko so temni dnevi, najrajši rišem akte z ogljem, zahajam v umetniško šolo, ki je zelo blizu. Za akte je včasih pozirala hčerka ali jaz njej, včasih pa tudi bližnje sorodstvo. Najraje rišem akte in tihožitja, da se umaknem iz abstrakcije. Poleti pa raztegnem največje platno, kar ga lahko dobim, da lahko izbruham vsa čustva iz sebe. Tudi skalo barv sem spremenila. V vseh teh letih v koloniji v Mostu na Soči me je prevzela ta modra barva Soče. Roka nikakor ni hotela iti na zemeljske barve, tudi če sem hotela, sem jo zadnji trenutek odstranila. Vrtela sem se samo okoli modre, zelene barve nekaj rumene, kar se je seveda videlo na ustvarjenih delih. Poskušam tudi novo tehniko, neke vrste kolaž, rišem na platno za akrilnimi barvami in med njih pomešam cement ali pa druge materiale, ki me zanimajo. Zmeraj iščem nekaj novega, preizkušam se.

Zdaj imam čas, saj se je moževo podjetje tako razvilo, da imamo 40 zaposlenih v Halmstadu, 10 pa v Ameriki v Atlanti, drugod po svetu pa prodajalce. Zelo sem hvaležna, da smo se ekonomsko osamosvojili in da mož ni odvisen od moje pomoči. Delam, kadar imam blokado, kadar ne najdem izhoda. Pustim vse in grem v podjetje ter nadomeščam bolne delavce. Včasih pa tudi moram delati, ker gredo ljudje na sejme. Veliko razstavljamo v Orlandu na Floridi, Las Vegasu, Dallasu, Londonu, Münchnu, Avstraliji in na Švedskem. V službi sem samo ob takih priložnostih, drugače lahko svobodno ustvarjam.

Transkripcija: Špela Marinšek

DOCUMENTATION

VIRI IN GRADIVO

DOKUMENTATION VIRI IN GRADIVO

VOLITVE NAJLEPŠIH MLADENK SLOVENSKE NARODNE PODPORNE JEDNOTE (SNPJ) V ZDA: OPOMBA K NASLOVNICI

Mirjam Milharčič-Hladnik

The Miss SNPJ Contest: A Slovene-American Tradition Every year, the Miss SNPJ Contest honors young women for their personality, talent and achievements within their Slovene-American communities. The Slovene National Benefit Society (Slovenska Narodna Podporna Jednota) has sponsored the competition since 1957, attracting members from around the United States. The event is presented during Slovenefest, the Society's summer festival at the SNPJ Campsite, halfway between Cleveland and Pittsburgh. Young women compete in different categories, demonstrating special skills, academic ability, personal qualities, activities and volunteer service. Most contestants are active with their local SNPJ lodge or youth circle, participating in Slovene music groups, sports, crafts, Slovene language courses, or community work. Winners receive trophies and college tuition scholarships. Each Miss SNPJ poses for a studio photograph for the next year's SNPJ calendar. Over the years, the Miss SNPJ calendar has proved to be one of the most popular and prevalent artifacts of Slovene-American culture, decorating thousands of Slovene kitchens, garages, gostilnas and cultural halls from coast to coast. Activities like the Miss SNPJ Contest, Teen Leadership Program, and Young Adult Conferences, allow young members to meet their peers from around the country and develop lasting friendships and Slovene-American contacts. Many continue their SNPJ work as adults and eventually step into leadership positions within the society or other Slovene groups. The majority of Miss SNPJ contestants are of Slovene heritage, but not all, showing that Slovene organizations and activities also appeal to Americans of varied ethnic backgrounds. In 2004, the SNPJ will celebrate its centennial. With 45,000 members, it is the largest Slovene organization in the United States. Fraternal societies like the SNPJ offer low-cost life and medical insurance and investment programs, as well as social events, entertainment and sports with a Slovene accent. Headquartered near Pittsburgh, the SNPJ owns halls and recreation centers in many Slovene-American communities. The 500-acre SNPJ Campsite offers lodging-sand outdoor activities, such as swimming, tennis and balina, and the Slovene Heritage Center with an auditorium, restaurant, gostilna, museum and library. The Campsite is home to Slovene fest, the largest outdoor celebration of Slovene culture outside of the homeland, attracting up wards of 5,000 guests with traditional Slovene-American music, dancers, crafts and food.

Miss za leto 1962: Gail Nachtigal, Lodge 604, Utopians, Cleveland, Ohio

SEZNAM NAJLEPŠIH MLADENK SNPJ V ZDA¹

Joe Valenčič

- 1957 Marilyn Turki, Lodge 138, Pioneers, Strabane, Pennsylvania
1958 Janet Snyder, Lodge 36, Willock, Pennsylvania
1959 Marie Tome, Lodge 102, Nada, Chicago, Illinois
1960 Nancy Sleber, Lodge 87, Keystoneians, Herminie, Pennsylvania
1961 Sandra Ogrin, Lodge 14, Sloga, Waukegan, Illinois
1962 Gail Nachtigal, Lodge 604, Utopians, Cleveland, Ohio
1963 Ruth Butkovich, Lodge 270, Lyons, Illinois
1964 Karen Solomon, Lodge 87, Keystoneians, Herminie, Pennsylvania
1965 Elaine Kvartich, Lodge 6, Bratstvo, Sygan, Pennsylvania
1966 Nancy Skiba, Lodge 615, Mount Wilson, Los Angeles, California
1967 Linda Serro, Lodge 87, Keystoneians, Herminie, Pennsylvania
1968 Barbara Turkovich, Lodge 137, Napredne Slovenke, Cleveland, Ohio
1969 Jane Gregorin, Lodge 14, Sloga, Waukegan, Illinois
1970 Patricia Hlebak, Lodge 604, Utopians, Cleveland, Ohio
1971 Carol Bokal, Lodge 142, Mir, Cleveland, Ohio
1972 Denise Lamm, Lodge 566, Comrades, Cleveland, Ohio
1973 Linda Roginski, Lodge 33, Reveliers, Ambridge, Pennsylvania
1974 Michelle Volk, Lodge 117, Novi Dom, Yukon, Pennsylvania
1975 Judy Pintar, Lodge 6, Bratstvo, Sygan, Pennsylvania
1976 Joyce Braddock, Lodge 158, Loyalites, Euclid, Ohio
1977 Cheri Gottke, Lodge 26, Združene Bratje, Cleveland, Ohio
1978 Kathleen Hlad, Lodge 576, Spartans, Cleveland, Ohio
1979 Carol Morvetz, Lodge 87, Keystoneians, Herminie, Pennsylvania
1980 Valerie Stodolsky, Lodge 87, Keystoneians, Herminie, Pennsylvania
1981 Justina Dabrowski, Lodge 449, Cicero Neighbors, Cicero, Illinois
1982 Tracy Anderson, Lodge 677, Wolverines, Detroit, Michigan
1983 Karen Kovach, Lodge 142, Mir, Cleveland, Ohio
1984 Toni Trontel, Lodge 262, Sharon, Pennsylvania

¹ Seznam objavljamo kot dodatek k naslovnici te revije. Njihove fotografije so razstavljene v Slovenian Heritage Center, Enon Valley, PA (dobro uro vožnje severozahodno od Pittsburgha) v Združenih državah Amerike. V tem kulturnem in rekreacijskem centru je za obiskovalce odprt tudi muzej s poudarkom na slovenski etnografski dediščini in deloma tudi na predstavitvi muzejskih predmetih iz življenja ameriških Slovencev. (Opomba urednika.)

- 1985 Jackie Morvetz, Lodge 87, Keystoneans, Herminie, Pennsylvania
1986 Kathy Roginski, Lodge 33, Reveliers, Ambridge, Pennsylvania
1987 Mary Ann Racic, Lodge 723, Sunkist, Fontana, California
1988 Gretchen Buday, Lodge 153, Slovenski Narod, Youngstown, Ohio
1989 Theresa Mlakar, Lodge 723, Sunkist, Fontana, California
1990 Lisa Vidergar, Lodge 723, Sunkist, Fontana, California
1991 Melissa Lawrence, Lodge 138, Pioneers, Strabane, Pennsylvania
1992 Anna Marie Klepec, Lodge 643, Golden Eagles, Girard, Ohio
1993 Stacey Apanaites, Lodge 158, Loyalites, Cleveland, Ohio
1994 Deirdre Kocjan, Lodge 643, Golden Eagles, Girard, Ohio
1995 Jennifer Skrajner, Lodge 142, Mirni Raj, Cleveland, Ohio
1996 Allison Engel, Lodge 138, Pioneers, Strabane, Pennsylvania
1997 Elizabeth Buchner, Lodge 576, Spartans, Cleveland, Ohio
1998 –
1999 Kelli Blair, Lodge 784, Mountaineers, Charleston, West Virginia
2000 Christine Wojtila, Lodge 158, Loyalites, Cleveland, Ohio
2001 Kandace Kocjan, Lodge 643, Golden Eagles, Girard, Ohio
2002 Carissa Pabian, Lodge 138, Pioneers, Strabane, Pennsylvania
2003 Amanda Fordyce, Lodge 5, Naprej, Cleveland, Ohio

REPORTS AND REFLECTIONS POROČILA IN RAZMIŠLJANJA

EJTI ŠTIH - SLIKE IN OBJEKTI

Kristina Toplak

Poročilo o razstavi¹. Umetnostna galerija Maribor 22. 10. - 8. 12. 2002; Mestna galerija Ljubljana 20. 1. - 9. 2. 2003

Konec prejšnjega leta smo si lahko v Mariboru in kasneje tudi v Ljubljani ogledali odlično likovno razstavo. Prvič po dvajsetih letih se je z večjim številom slik in instalacij predstavila Ejti Štih, Slovenka, ki že dvajset živi v Boliviji. Predstavila je 100 slik in 150 predmetov (instalacij), ki so nastali v zadnjih petih letih. Postavitev je v celoti slikarkino avtorsko delo, ki s svojo pripovednostjo in silovito figuraliko vnaša poživitev v slovenski likovni svet prevladujoče abstraktne umetnosti.

Ejti Štih, hči pisatelja Bojana Štiha in slikarke Melite Vovk, se je rodila leta 1957 v Kranju. Otroštvo je preživela na Bledu, kasneje so se preselili v Ljubljano. Za slikarstvo jo je navdušila mama, za potovanja pa očetov prijatelj, antropolog. Po študiju na Likovni akademiji in opravljeni specialki v Zagrebu ter dveh odmevnih nagradah, se je klena Gorenjka leta 1981 podala na potovanje v ZDA in pristala v Južni Ameriki, natančneje v Boliviji. S tem potovanjem se je začela njena izseljenska zgodba.

Brez znanja španščine in kot popolna novinka v bolivijskih umetnostnih krogih se je sprva ukvarjala s kreiranjem kostumov za gledališče ter s keramiko; medtem je spoznala bodočega moža in z njegovo glasbeno skupino potovala po Evropi. Po prvih razstavah so jo bolivijski umetniki sprejeli medse, javnost pa je bila še nekoliko zadržana. Slike se niso prodajale, zato je nameravala slikarstvo kar opustiti. Šele sodelovanje na nekem odmevnejšem likovnem natečaju jo je dobesedno »izstrelilo« v južnoameriški svet umetnosti in sklenila je ostati v Boliviji. Poročila se je z bolivijskim arhitektom, pridobila državljanstvo in si v mestu Santa Cruz de la Sierra ustvarila družino. Poleg slikarstva se Ejti Štih ukvarja tudi z scenografijo, grafičnim oblikovanjem, ilustriranjem knjig in poučevanjem likovne umetnosti. Danes jo prištevajo med najbolj cenjene bolivijske umetnike in njena dela se nahajajo v javnih zbirkah v Boliviji, Čilu, Argentini, Franciji in ZDA ter mnogih privatnih zbirkah po svetu. V Sloveniji hrani njena dela Muzej sodobne umetnosti v Radovljici.

Ejti Štih je sicer že večkrat razstavljala v Sloveniji, vendar je to njena prva odmevnejša razstava. Nekajkrat se je slovenski javnosti predstavila pred odhodom v Bolivijo, dve manjši razstavi je organizirala leta 1991 v Ljubljani in Kranju, sodelovala pa je še na dveh skupinskih razstavah v galerijah, ki sta jo gostili tudi sedaj: "vseizseljenski"

¹ Poročilo vsebuje tudi izseke iz pogovora s slikarko po odprtju razstave v Mariboru.

likovni razstavi Od vsepovsod, ki jo je leta 2001 pripravila Mestna galerija Ljubljana in Družinske podobe v XX. stoletju v Sloveniji v Umetnostni galeriji Maribor. Da gre za odmevnejšo razstavo pričajo tudi odzivi medijev. O Ejti Štih je bilo v zadnjih dveh mesecih napisanih več člankov kot v vseh dvajsetih letih poprej (revija Ampak, Delo, Delova Sobotna priloga, Ona, Večer).

V mariborski Umetnostni galeriji so njene risbe, slike, instalacije, lutke in predmeti zasedli vse galerijske prostore. Razstava je bila ponekod izredno interaktivno naravnana, kar je pri likovnih razstavah posebna redkost. Slike gledalca izzivajo s svojo družbeno kritično vsebino in slikovito figuraliko, naravnost onemi pa nad ogromnimi merami del in za slovenski prostor nenavadnimi barvami, kjer prevladujeta naravnost šokantni rdeča in modra barva. Večinoma je slikarka uporabila akrilne barve na platnu, za instalacije pa barvo, les in kovino.

Ejti Štih se z ironično obarvano ekspresijo loteva pojavov v sodobni družbi. Je slikarka z močnim socialnim čutom in to se odraža tudi v slikah. Vzor Motive izbira iz aktualnega svetovnega dogajanja in vsakdanjega življenja ljudi: globalizacija, "novi" in "stari" svet, medkulturni in medčloveški odnosi, človeške usode, sla po življenju in telesnosti. Gledalec je brezkompromisno soočen s pedofilijo, prostitucijo, alkoholizmom, diskriminacijo, stremuštvom, ki so ponekod predstavljeni na simbolni ravni, drugod pa zelo eksplicitno.

V njenih del je pogosto prisotna konfrontacija dveh kultur, dveh različnih svetov kot recimo pri delu Srečanje dveh svetov, kjer si stojita nasproti agresivni zahodni svet blagovnih znamk in umikajoči se tradicionalni "tretji" svet, pri instalaciji Dva svetova, kjer so v jukstapoziciji predstavljeni različni predmeti "starega", avtentičnega in "novega", plastičnega časa, v ciklu treh slik Trofeja drži do zob oborožen ameriški vojak v rokah muslimansko pokrivalo, Sv. Dobrodelnost pa je bogata bela dama, ki obdaruje črnega fantiča in ga hkrati pedofilsko boža po glavi, slika Civilizirani svet pa se posredno navezuje na dogodke 11. septembra v ZDA.

V ciklu "novodobnih svetnikov" se je lotila tudi verske tematike: Mati Božja je upodobljena s stekleničko za mleko, Sv. Frančišek je Greenpeaceov aktivist, svetnice pa so še Anoreksija, Bodybilderka, Pokahontas.

Objekti oziroma instalacije so pravzaprav ogromne človeške figure v najrazličnejših postavitvah in kombinacijah. Že ob vstopu v galerijo so gledalca pozdravile manjše samostoječe figure iz lesa, ki so napovedovale razstavo. Sto figur je v posebnem prostoru tvorilo impozantno Občinstvo, ki je groteskno oživel ob poslušanju politične agitacije in pop glasbe. V veliki dvorani v prvem nadstropju pa je Štihova ustvarila megalomansko lutkovno gledališče. Tri in pol metrskim visečim lutkam iz lesa so se ob potegu za vrvice premaknili udi in gledalec se je lahko aktivno vključil v predstavo.

Zastonj bi pri Ejti Štih iskali motiviko, ki bi se izključno navezovala na slovensko ali bolivijsko kulturo. Njena pripoved je globalna in ne izraža domotožja. Slikarkino dojemanje izvirnega in vselitvenega okolja, slovenskega in bolivijskega, lahko razberemo iz t.i. diptiha Bled in Titicaca. Prevladujoča modrina večernega neba, jezери obdani s planinami, ljudje v pletni in ljudje v čolničku. Povsem podobna prizora, ki ju izrazito loči

le glasbena spremljava: Avsenikova alpska poskočnica na eni in bolivijska tradicionalna glasba na drugi strani. "Razlika je le v kulturi", pravi Ejti Štih.

Le ena slika ima neke vrste osebnoizpovedno konotacijo. Prikazuje žensko, ki čaka ob morju, kadi in je v mnogih letih čakanja napletla neznansko dolgo nogavico. Penelopa, ki že dvajset let čaka na Odiseja ali Ejti Štih, ki je prav toliko čakala na prvo veliko razstavo v Sloveniji? Oboje.

Ejti Štih deli usodo večine umetnikov, ki so se izselili v tujino. Kljub relativni uspešnosti v novem okolju, so mnogi ostali neznani slovenski javnosti oziroma je ta nanje počasi pozabila. Dolgoletna odsotnost jih je spremenila v anonimneže na področju likovne umetnosti in le počasi jih (ponovno) odkrivamo. Ali kot pravi Ejti Štih: »Če nisi tam, te ni in samo tisti, ki te zares rabijo, se nate spomnijo, drugim je pa čisto vseeno«.

RAZMIŠLJANJA OB KNJIGI ALEKSA KALCA: POTI IN USODE. SELITVENE IZKUŠNJE SLOVENCEV Z ZAHODNE MEJE.¹

Marjan Drnovšek

Aleksej Kalc, Poti in usode. selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje. Knjižnica Annales Majora, Koper - Trst 2002. Delo so napisali A. Kalc s sodelavci: Aleš Breclj, Inga Miklavčič Brezigar, Irene Mislej, Mojca Ravnik, Riccardo Ruttar, Rozina Švent in Milica Trebše Štolfa. Izdajatelj: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije Koper in Narodna in študijska knjižnica Trst.

Izdana publikacija ni presenečenje za primorski prostor na obeh straneh meje, saj je tradicija raziskovanja selitvene problematike tu močno ukoreninjena, če naj omenim samo nekatere institucionalne okvire, to je SLORI, Narodno in študijsko knjižnico v Trstu, Pokrajinski arhiv v Kopru, in v najnovejšem času tudi ZRS R Slovenije v Kopru. Vanjo so posegli tudi posamezni raziskovalci, tako iz tega področja, kot iz drugih delov Slovenije, širše Italije in tudi od drugod. Če k primorskemu prostoru pritegnemo še bolj kontinentalne dele, npr. Beneško Slovenijo in Kanalsko dolino, nam gornjo trditev samo še bolj potrjuje. To nam dokazujejo tudi objave, med katerimi naj izpostavim le tematske sklope posvečene selitvam, ki izhajajo v reviji *Annales*, da o posameznih monografijah, še bolj pa razpravah sploh ne govorimo.

Tako na raziskovalni kot umetniški ravni so v zavesti slovenske javnosti najbolj izpostavljene aleksandrinke, ki so našle svoje mesto tudi v publikaciji, o kateri teče danes beseda, na umetniškem področju pa v romanu Marjana Tomšiča *Grenko morje*, če omenim samo zadnje tovrstno delo. In celo več. Pred dvema letoma je Slovensko stalno gledališče v Trstu v sodelovanju z gledališčema La contrada in Teatro Miela pripravilo dokumentarno dramo *Ellis Island/Otok solza/L'isola delle lagrime* (2001).² Tudi slovenski program Radia Trst A posveča veliko pozornost izseljenstvu. To kaže, da primorski prostor nekako diha s to problematiko. In zakaj?

Pretočnost in nemirnost tega prostora skozi zgodovino je znana. Izhod na morje iz širšega zaledja je kar vabil k odhajanju in prihajanju, tako ljudi, blaga, kapitala in ne nazadnje idej, civilizacijskih, kulturnih in tehnoloških pridobitev človeštva. Če se omejimo na pretekli dve stoletji, zlasti na 20. stoletje, so se k temu pridružile tudi dve svetovni vojni, spremembe državnih ureditev in družbenih sistemov, kar je vplivalo

¹ Razmišljanje je bilo predstavljeno na pogovoru o knjigi, ki je bil 8. aprila 2003 na ZRC SAZU v Ljubljani.

² *Ellis Island/Otok solza/L'isola delle lagrime*. Trst: Slovensko stalno gledališče, sezona 2000/01, 33 str.

tako na (ne)možnosti selitev v oziroma izven tega prostora. Posebni pečat selitvenim procesom je dajala pestra etnična sestava prebivalstva in ne nazadnje etnično obrobje oziroma manjšinstvo, če gledamo na to z vidika osrednje Slovenije. Skratka, gre za selitvena gibanja, ki so bila tu vedno živahna in katerim je posvečena tudi vsebina publikacije *Poti in usode s podnaslovom Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*.

Kolega in prijatelj Aleks Kalc me je zaprosil, da uvodoma spregovorim o delu kot spodbudo za pogovor o njej. Zato v nadaljevanju izpostavljam nekaj misli, ki so se mi utrnile ob branju življenjskih zgodb in izpovedih posameznikov iz časa do, med obema in po drugi svetovni vojni, kot sledimo časovnemu zaporedju pripovedi tudi v omenjeni publikaciji.

Ko na začetku samo prelistamo delo, nam nekako padejo v oči fotografije, med katerimi je veliko nepoznanih, last zasebnikov in dokumentarno zelo povednih. Ob branju teksta spoznamo, da njihov namen ni samo ilustrativen, ampak le-te dopolnjujejo zgodbe oziroma skozi podobo govore o ljudeh, katerih zgodbe beremo tako rekoč vzporedno. Zlasti t.i. neuradne fotografije nam kažejo veliko nasmejanih obrazov, včasih razigranih, zadovoljnih in ponosnih, kar je nekako v neskladju s stereotipom o tragičnih oziroma žalostnih usodah izseljencev. Res, tudi te so bile, vendar je obstajala tudi svetla stran izseljenskega življenja. Mislim, da je izbor slikovnega gradiva dosegel namen, da opozori tudi na to plat izseljenstva. Ali pa se motim?

Če se omejim na tri področja, ki so nakazana že v naslovu in podnaslovu, to je na poti, usode in selitvene izkušnje, naj samo omenim, da je pristop k objavi osebnih pričevanj, vpetih v zgodovinski kontekst prostora in časa, tista optimalna možnost, da lahko delo vzamejo v roke bralci, ki manj poznajo zgodovinsko dogajanje kot tudi poznavalci, ki jih poleg avtorjevih interpretacij zanima zlasti objavljena pripoved, pisma in podobni dokumenti časa, ki so objavljeni kot vir in omogočajo tudi drugačno interpretacijo. Čim se glede pristopa spustimo na raven zasebnosti, intimnosti, družinskosti, se nam odpira svet različnosti, kakor so bili različni tudi ljudje, katerih usode spremljamo. Individualno doživljenje prostora in časa nam marsikdaj potrjuje splošne in utrjene zgodovinske – recimo temu – resnice, marsikdaj pa tudi ne. Omogočajo nam rušenje starih stereotipov in hkrati nastajanje novih. V tem je čar osebnih zgodb v vseh pojavnih oblikah, hkrati pa nevarnost, da nam posameznosti (specifičnosti) preidejo v posploševanje in povelečevanje. Kaj hočem reči? Zgodovinarji moramo biti kritični do tovrstnega gradiva, hkrati pa hvaležni, saj nam ravno to gradivo odstira marsikaj, kar nam drugi (arhivski) viri ne dajejo. Najbolj pomembno za znanost kot tako pa je možnost različnih analiz in interpretacij tovrstnega gradiva, pač z vidika različnih ved, ki proučujejo selitveno problematiko. Interdisciplinarnost glede sodelujočih nam kaže tudi ta publikacija, saj so med sodelavci zgodovinarji, etnologinji, umetnostna zgodovinarica in arhivistka. Samo kot misel, ki je vezana na osebne zgodbe in osebno gradivo na splošno, je, da bi bilo zelo koristno pritegniti tudi predstavnike drugih znanj, npr. grafologa, kulturnega antropologa, psihologa, sociologa in še koga, ki bi s svojega vidika osvetlil gradivo, npr. pisma, in zapisane ali povedane življenjske usode posameznikov.

Prijetno nas presenetijo, da je med življenjskimi zgodbami veliko ženskih usod, saj

so kot del selitvenih procesov marsikdaj skrite v moško obarvanih valovih. Zlasti je to pomembno, ker je ravno na Primorsko vezano nekaj specifičnih ženskih izseljenskih in priseljenskih oblik/tipologij, če omenim že omenjene aleksandrinke, nato krošnjarke raznih vrst, kuharice in služkinje, učiteljice, igralke, študentke in še bi lahko naštevali, ali pa samo kot neveste in žene (teh je bilo pravzaprav največ). In še več, spoznamo kar nekaj zgodb deklet, in seveda tudi fantov, iz otroških in odraščajočih let, ki so navadno najbolj neznane, skrite v zasebnosti, vendar na drugi strani zelo pomembne za razumevanje ravnanja posameznikov v odrasli dobi.

V zvezi z osebnim gradivom, bodisi pismi, dnevniki, spomini, osebnimi izpovedmi na ustni ali pisni način in še s čim, se nam postavi tudi vprašanje javnosti (objave, analize ipd.) tovrstnega gradiva. Kje je meja med zasebnim (intimnim) svetom in svetom javnega? Gibljemo se na izredno občutljivem področju, ko razkrivamo sicer popolnoma človeška ravnanja, vendar marsikdaj skregana z moralnimi ali etičnimi normami, navadami in običaji in ne nazadnje tudi nazorskimi, političnimi in narodnimi (ne)opredelitvami. Na eni strani je življenje samo, da ne rečem preživetje, skrb za družino, težnja k umirjenosti bivanja, in na drugi strani zahteve ideologij in držav po lojalnem ravnanju, ko pride marsikdaj do kratkega stika med načelnim in praktičnim ravnanjem. Zlasti v dobi diktatur, fašizma in komunizma, so se omenjene osebne dileme zaostriale do skrajnosti. Ravno iz osebnega gradiva, na katerega naletimo v naši publikaciji, so najbolj razvidne omenjene opredelitve, ravnanja in dileme. Z vidika raziskovalca sem se že kot arhivist srečal z vprašanjem: kaj lahko objavim in kaj ne, če sorodniki niso imeli več pravice do razpolaganja z osebnim gradivom, ki se je ohranilo v javni instituciji?³ Skratka, srečamo se z dilemo: zasebno in javno, ki jo sam rešujem s spoštovanjem zasebnega, intimnega sveta posameznika, hkrati pa razgalim tisti del posameznikovega življenja, ki je vezan na javno delovanje, čeprav je to polno nasprotij, nejasnosti in marsikdaj tudi umazanosti. Odločitev je seveda prepuščena vsakemu raziskovalcu in njegovim etičnim načelom. Menim pa, da tem vprašanjem posvečamo premalo pozornosti.

Če se omejim na izseljensko področje in na tipično izseljensko gradivo, to je izseljenska pisma, ugotavljam v primerjavi s podobnimi izseljenskim narodi, da so v našem prostoru zelo slabo ohranjena, če imam v mislih tako 19. kot 20. stoletje. Zakaj? Menim, da nastajajoča korespondenca tudi v krogih preprostih ljudi ni bila tako maloštevilna kot se misli, v kar me prepričujejo naključne najdbe tovrstnega gradiva⁴, marsikdaj tudi na boljšem trgu. Bojim pa se, v čemer se npr. razlikujemo od Irce, Fincev, Švedov in še koga, da je večina tega gradiva uničenega, namenoma (z utemljitvijo, saj ni pomembno, ker gre za osebne zadeve), malomarnosti in zlasti nerazvite kulture odnosa do gradiva,

³ Marjan Drnovšek, Arhivska zapuščina Petra Grassellija 1842 - 1933. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1982.

⁴ Pri nastajanju razstave (glej zbornik: Izseljenec, življenjske zgodbe Slovencev po svetu. Ljubljana, Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2001) smo prišli do tovrstnega gradiva, kar je bil plod terenskega dela raziskovalcev ali so ljudje slišali, da pripravljamo razstavo na omenjeno temo in so posodili gradivo.

ki so ga ustvarili naši predniki. Če je gradivo pisano še v tujem jeziku, še hitreje najde mesto med smetmi. Na drugi strani pa tudi javne institucije do nedavnega niso imele večjega posluha oziroma sistematičnega pristopa za zbiranje zasebnega gradiva – z izjemo rokopisnega oddelka NUK-a in le redkih posameznikov po drugih kulturnih ali raziskovalnih institucijah – kar je bilo v skladu z do nedavnega veljavno ideologijo, ki je dajala več na družbeno oziroma kolektivno kot na zasebno oziroma individualno. Marsikaj se je do danes porazgubilo in uničilo, zato je veliko vredna ideja, ki je zrasla na Primorskem, da se ustanovi muzej ali center, ki bi načrtno zbiral in strokovno urejal vse gradivo, ki je osebnega značaja, ne samo izseljensko, ampak tudi ostalo, in če sem prav razumel, naj bi imel tudi vseslovenski značaj. Več o tem nam lahko povesta kolega Aleksej Kalc in kolegica Irene Mislej, ki sta nosilca te zamisli.⁵

Da se vrnem k nosilnim jedrom publikacije, to je vprašanjem o poteh, usodah in izkušnjah oziroma njihovem raziskovanju, lahko rečem, da se je v zadnjih letih le nekaj premaknilo, čeprav tudi v preteklosti zasledimo tovrstne raziskave, če izpostavim samo etnološke. Toda največja plodovitost glede obravnav te tematike zasledimo v publicistici in literaturi, in to že od začetkov izseljevanja Slovencev, ki so bile (in marsikdaj še vedno so) poudarjajoče naklonjene izpostavljanju temnih strani odhajanja Slovencev v neslovenska okolja, blizu ali daleč po svetu. Zapuščanje rodne grude, odtekanje narodove srčne krvi, zatajitev domovine, odpad od katoliške vere, izdaja naprednega družbenega sistema in še kaj so bile neštetokrat zapisane ali izražene označitve tistih, ki so odšli, na tak ali drugačen način. Podobne stigmatizacije zasledimo tudi za povratnike. Ob tem pa njihovi nosilci pozabljajo, da gre za posameznike in družine, ki so hodili vsak svojo specifično pot, doživljali svojo specifično usodo in si pridobili njim lastne izkušnje. In to dobre in slabe. To nam dokazujejo tudi zgodbe, ki so zbrane v tej publikaciji. Odkrivajo nam mnoge neznane poti posameznikov v komaj verjetne smeri sveta, še bolj pestre so njihove usode, ki so jih oblikovali sami v odnosu do prostora in časa, včasih po svoji volji, drugič pod prisilo, njihovim izkušnjam pa so le redki prisluhnili ali pa jih sami niso hoteli razlagati. Nekateri pa so vse le zapisali ali povedali, in delček tega imamo zbranega v publikaciji, ki ji namenjamo današnji pogovor. Hvala.

⁵ V diskusiji se je izkazalo, da je zamisel utopična, da pa podobno gradivo zbirajo že v okviru Slovenskega etnografskega muzeja (Center življenjskih zgodb, vodi Mojca Ramšak) in pri Slovenskem narodopisnem inštitutu Urbana Jarnika v Celovcu (Življenjepisi koroških Slovencev: Tako smo živeli, 1-10, urednica Marija Makarovič).

BOOK AND REVIEWS

KNJIŽNE OCENE

BOOK AND REVIEWS KNJI I ŽNE OCENE

Floya Anthias, Gabriella Lazaridis, *Gender and Migration in Southern Europe. Women on the Move*, Berg, Oxford and New York, 2000, 263 str.

Knjiga izhaja iz niza zanimivih in presenetljivih dejstev. V državah Evropske Unije ali evropske trdnjave, kot jo je v tem kontekstu pravilneje imenovati, živi približno 14 milijonov »Ne-Evropcejev«, ilegalcev ali državljanov drugega razreda, ki so migranti iz različnih koncev sveta: iz Eritreje, Somalije, Šri Lanke, Filipinov, Latinske Amerike, Alžirije, Maroka, Tunizije, pa tudi iz držav nekdanje Vzhodne Evrope, bivše Jugoslavije in Albanije. Veliko število migrantov je v Evropi vznemirljiva novost, predvsem za jug Evropske Unije pa predstavlja ta novost tudi zgodovinsko preobrazbo družb: v samo par desetletjih iztekajočega se 20. stoletja so se iz tradicionalno izseljenskih spremenile v tipično priseljske družbe. V istem obdobju zasledimo tudi veliko spremembo v spolni strukturi migracijskih procesov, ki jo lahko definiramo kot feminizacijo migracijskih tokov. Med 14 milijoni migrantov v Evropski Uniji je približno 6,5 milijona žensk, vendar je njihovo število zaradi nelegalnih migrantk dejansko veliko večje. Zaposlene so večinoma kot gospodinjske pomočnice, varuške, čistilke in delavke v industriji seksa. Urednici knjige sta te spremembe zajeli preko geografskega in spolnega osišča in v izjemno zanimivo celoto povezali devet esejev, ki obravnavajo različne vidike feminizacije migracijskih tokov v štirih južnoevropskih državah: na Cipru, v Grčiji, Italiji in v Španiji.

Velika odlika knjige je raznolikost uporabljenih konceptov in obilica kvalitativnih raziskav na področju evropskih ženskih migracij ob koncu 20. stoletja, ki je bilo do zdaj teoretsko in raziskovalno zanemarjeno in spregledano. V knjigi so predstavljene analize kompleksnih zgodb žensk in njihovih raznolikih družbenih statusov, med katerimi naj omenim predvsem Iordannis Psimemmenos, ki piše o nelegalnih migrantkah v Grčiji, ki delajo v industriji seksa in so popolnoma odvisne od svojega delodajalca; o filipinskih gospodinjskih pomočnicah in čistilkah, ki imajo dolgoletna dovoljenja za delo v Italiji in veliko avtonomijo nad svojim življenjem, govori besedilo Victorie Chell; migrantske tokove iz Filipinov, Afrike in Maroka pa na področju Španije raziskuje Natalia Ribas-Mateos in pri tem opravi še izjemno zanimiv del kvalitativnega raziskovalnega projekta v deželah izselitve. Poleg bogastva zbranega materiala in interpretacij ponuja knjiga tudi pomembne teoretske razmisleke tradicionalne migracijske teorije in poskuse uvajanja novih konceptov in paradigem, brez katerih proučevanje ženskih migracijskih tokov zadnjih desetletij ni več možno.

Novе migracije ob koncu 20. stoletja so del globalizacijskih in transnacionalnih procesov, ki jih je mogoče razumeti samo ob upoštevanju nasprotujočih si procesov vključitve in izključitve, trdi Floya Anthias. Po njenem mnenju ti nasprotujoči si procesi vsebujejo diskurze napetosti in konflikta: ideja univerzalnosti človekovih pravic in enakega obravnavanja ljudi pred zakonom je v očitnem konfliktu s prevladujočim odtegotvanjem človekovih in državljskih pravic migrantom ter z rasističnim obravnavanjem, ki so ga pogosto deležni; naslednji primer so ekonomske potrebe po najcenejši delovni sili, zaradi česar so migranti zaželeni, vendar so z njimi v popolnem nasprotju politične

potrebe po ideološkem utrjevanju nacionalne trdnosti in etnične homogenosti, kjer se jih obravnava kot grožnjo in nevarnost za obstoj države; ter na ravni Evropske Unije očiten razkorak med deklariranim odpiranjem meja za svoboden pretok ljudi, blaga in kapitala in na drugi strani velike investicije v ideološko definiranje »drugih«, ki jih določa predvsem to, da niso beli in niso kristjani, ter zapiranje meja pred njimi.

Za razumevanje novih migracij so postali neuporabni tudi tradicionalni koncepti asimilacije in multikulturalizma, ker so novi migranti kot del transnacionalnih procesov vpeti v različne nacionalne prostore, prečkajo različne državne meje, njihove lojalnosti pa pripadajo mnogoterim krajem in ljudem. Začetek gibanja migrantov je morda znan in statičen, cilji njihovih poti pa so postali dinamični in spremenljivi prav tako, kot so postale gibljive in spremenljive oblike njihove politične participacije, etnične identifikacije ter oblike simbolnih, socialnih in kulturnih povezanosti. Fluktuirajoči način bivanja v različnih socialnih in političnih prostorih ima velik vpliv na naše razumevanje družbenega in socialnega življenja in sproža pomembne posledice za razvoj demokracije, državljanstva in nacionalizma. V tem kontekstu je treba posebej upoštevati novost, da so po letu 1980 migracije v Evropi veliko bolj ženski kot pa moški fenomen, ter dejstvo, da je definiranje »drugega« spolno obeleženo in da je spol ključna sestavina »etničnih pokrajin«.

Če so postali migracijski tokovi v zadnjih desetletjih ženski fenomen, poudarjata v uvodu urednici knjige, je pomembno razumeti, da je ta fenomen skrajno heterogen in ga prečijo etnične, rasne, verske, razredne, identitetne in kulturne razlike. Ne razlikujejo pa se samo migrantke med sabo, pač pa te razlike vplivajo tudi na njihov položaj v novem okolju: ali so vstopile v državo legalno, kako so si pridobile delovno dovoljenje, so z njimi njihovi možje, kakšno izobrazbo imajo in kateri simbolni red znotraj stigmatizacije migrantov v vladajoči ideologiji zasedajo. Odlična primera heterogenosti kategorije »migrantke« ponujata analizi Iordannis Psimmenos o albanskih ženskah v Grčiji in Victorie Chell o filipinskih ženskah v Italiji.

Gre najprej za začetno stigmatiziranost, ki v primeru albanskih žensk pomembno določa njihov položaj v grški simbolizaciji drugega, kjer kot muslimanke zasedajo mesto ne-belih, umazanih in najgloblje zaničevanih ljudi. Poleg tega vstopajo v državo zaradi neurejene migrantske zakonodaje ali mladostnosti največkrat ilegalno in imajo potemtakem že na začetku zelo omejene možnosti, da bi lahko postale kaj več od tega, kar jim je v simbolni klasifikaciji določeno. Zaposlijo se v industriji seksa, ki ne pomeni samo vstopa v kriminalizirano dejavnost, pač pa popolno izgubo vsakršne avtonomije, socialne mreže, možnosti vrnitve v domači kraj in posledično tudi identitete. Zaprtost v ločene mestne predele in popolna podrejenost delodajalcem onemogoča komunikacijo, obiske in medsebojno podporo žensk, psihično in fizično zlorabljanje pa spremlja tudi etnično poniževanje. Albanske ženske in dekleta so označena kot umazana, cenena in neuporabna za kaj drugega kot poceni spolne usluge, kar je treba razumeti v kontekstu vrednostne lestvice atenske industrije seksa, na kateri, na primer, za poljske in ruske prostitutke velja, da so drage, čiste in pametne.

Če govorimo o tako imenovanem začetnem stanju, prihajajo filipinske ženske v

Italijo večinoma legalno in si hitro pridobijo delovna dovoljenja za družbeno relativno cenjene poklice kuhinjskih pomočnic, čistilk in varušek otrok ali starih ljudi. Poleg tega so filipinske ženske poročene in imajo v domačem kraju otroke, kar pomeni, da so spodobne ženske po veljavnih družbenih kriterijih in da se bodo nekoč vrnile ali pa se jim bodo njihove družine pridružile v Italiji. Nenazadnje so tudi katoličanke in simbolno bele, pri premagovanju težav migrantskega življenja in vzpostavljanju socialnih mrež pa jim veliko pomagajo različne organizacije v okviru katoliške Cerkve. V simbolnem redu nacionalne ideologije so Filipine, kot jih imenujejo v Rimu, ne samo vdane katoličanke in skrbne matere in žene, temveč posedujejo poleg tega še izkušnje, znanje in predanost do svojega dela.

Ni nenavadno, da so zaradi teh lastnosti zelo zaželeni pri delodajalcih, ki jim dajejo prednost pred, na primer, somalskimi ženskami. Razlike med njimi niso samo v verskem prepričanju, čeprav dejstvo, da so somalske ženske muslimanke ni nepomembno. Objektivna razlika je v tem, da so bile somalske ženske pregnane zaradi državljanske vojne in niso prišle zaradi lastne odločitve kot filipinske ženske, pa čeprav je njihovo odločitev v določeni meri pogojevala ekonomska nujnost. Poleg tega iz dejavnosti niso naredile resne in dobro plačane kariere tako kot Filipine, pač pa jo opravljajo iz nujnosti. To, da je delo za oboje nujnost, ki jo narekuje ne samo lastno preživetje, pač pa tudi življenje in blagostanje širše družine je seveda dejstvo, vendar pomena avtonomnosti odločitve za odhod v drugo državo in izbora dela kot kariere z digniteto ne gre podcenjevati.

To pa je tudi eno od presenetljivih in provokativnih ugotovitev knjige v celoti, da je namreč znotraj heterogenosti ženskih migracijskih valov edina skupna značilnost žensk ta, da jih ne moremo več dojemati kot pasivne žrtve okoliščin, pač pa kot aktivne pri sprejemanju odločitev glede spremembe svojega, in v veliki meri, tudi življenja svoje družine. Pomen migracij za ženske je že davno presegel negativne pomene in čeprav še vedno obstajajo razmere, v katerih ne moremo videti pozitivnih sprememb ženskega položaja, pa lahko na drugi strani najdemo številne okoliščine, ko migrantke pridobijo moč, vpliv, pomen, avtonomijo nad svojim telesom, delom, dohodkom in predvsem svobodo, ki si jo v svojem izvornem okolju ne bi mogle niti zamišljati. Cena za to je nedvomno visoka in migracijske politike v državah priseljevanja jo nikakor ne poskušajo zmanjšati. Prej nasprotno.

Mirjam Milharčič-Hladnik

ABSTRACTS

IZVLEČKI

IZVLEČKI - ABSTRACTS

Michael M. Pomedli, doktor znanosti, profesor filozofije, St. Thomas More College, Univerza v Saskatchewan, Kanada.

Očipvejci in škof Friderik Baraga: vzajemni vplivi skozi spovednico

Dve domovini/Two Homelands: Razprave o izseljenstvu, 17 (2003), str. 9–28

V članku prikažem, kako je Friderik Baraga, katoliški duhovnik in škof iz 19. stoletja, skozi zakrament pokore imel edinstven vpogled v zavest pripadnikov plemena Ojibwa iz Severne Amerike in v njihovo kulturo. Ta spovedni obred je imel podobnosti z dialogi z domorodskimi zdravilci in njihovimi duhovnimi videnji. Baraga je te izkušnje uporabil pri prevajanju katekizmov ter molitvenih knjig in pesmaric v jezik plemena Ojibwa, in za kompilacijo slovnice in slovarja, ki je v rabi še danes.

Drnovšek, Marjan, dr. zgodovine in arhivist, znanstveni svetnik, Inštitut za slovensko izseljenstvo, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, Ljubljana, Slovenija

Izseljevanje Slovenk z zgodovinskega vidika

Dve domovini/Two Homelands: Razprave o izseljenstvu, 17 (2003), str. 29–46

Avtor obravnava mesto izseljenk v slovenskih izseljenskih valovih v 19. in 20. stoletju in odnos cerkve, države in posameznikov do njihovega izseljevanja in življenja v priseljskih okoljih.

Michael M. Pomedli, PhD, professor of philosophy at St. Thomas More College, University of Saskatchewan, Canada.

The Ojibwa and Bishop Frederick Baraga: Mutual Influences through the Confessional

Dve domovini/Two Homelands: Migration Studies, 17 (2003), pp. 9-28

In this article I demonstrate that Frederick Baraga, a 19th-century Roman Catholic priest and bishop, had a unique access to the consciousness of individual Ojibwa people in North America and to their culture through the sacrament of penance. This sacramental rite had similarities to dialogues with Aboriginal healers and the vision/sound quest. Baraga used these insights to translate catechisms and prayer and hymn books into Ojibwa and to compile a grammar and dictionary still used today.

Marjan Drnovšek, PhD of history and archivist, Institute for Slovenian Emigration Studies, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

Emigration of Slovene Women: a Short Historical View

Dve domovini/Two Homelands: Migration Studies, 17 (2003), pp. 29-46

The author deals with the situation of women emigrants in Slovene emigrant waves in the 19th and 20th centuries, and with the attitude of the Church, the state and individuals towards emigration and life in immigrant environments.

Milharčič-Hladnik, Mirjam, dr. sociologije kulture, doc. sociologije vzgoje, znanstvena sodelavka Inštituta za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Znanstveno-raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija.

Zgodbe slovenskih žensk iz Amerike

Dve domovini/Two Homelands: Razprave o izseljenstvu, 17 (2003), str. 47–60

Sedeminpetdeset zgodb, ki so bile dokumentirane v okviru tega projekta oralne zgodovine do zdaj potrjujejo, da je vloga žensk pri ohranjanju kulturne dediščine med slovenskimi izseljenci izjemno pomembna tako na javni kot zasebni ravni. So aktivistke v slovenskih skupnostih, cerkvah in organizacijah; so članice pevskih, plesnih in dramskih skupin; delujejo v neštetih prostovoljnih akcijah. Ker se pomemben del kulturne dediščine ohranja doma in v kuhinji, ki so privilegirani prostori žensk, pa je ženska vloga širša in njen vpliv na identiteto družinskih članov ključen. Ženska preživi več časa doma kot mož, tudi če je zaposlena; skrbi za otroke; uporablja slovenski jezik vsaj takrat, ko govori o hrani; redno ali občasno pripravlja slovenske jedi; praznuje slovenske praznike in doda nekaj slovenskega tudi k praznovanjem ameriških; pripoveduje o ljudeh enakega porekla in ohranja stike z družino in prijatelji v Sloveniji.

Irena Milanič, dipl. angl., mlada raziskovalka, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

Slovenskoameriške pisateljice in pesnice v tridesetih letih 20. stoletja med literaturo in družbeno angažiranostjo

Dve domovini/Two Homelands: Razprave o izseljenstvu, 17 (2003), str. 61–65

V tridesetih letih 20. stoletja, ko je v ZDA vladala ena najhujših gospodarskih kriz, so slovensko-ameriške naselbine doživljale kulturni razcvet, v katerega so se uspešno vključile tudi nekatere ženske, ki so bile aktivne članice Slovenske narodne podporne jednote. Katka Zupančič, Anna Praček Krasna in Mary Jugg so bile glavne dopisovalke Mladinskega lista-Juvenile in hkrati učiteljice slovenskega jezika, predavateljice ali organizatorke mladinskih krožkov. V svojih člankih so se ukvarjale tudi z ženskim vprašanjem. Medtem ko je Anna Praček videla žensko predvsem kot razumevajočo ženo in trpečo mater, ne pa kot neodvisno delavko, je Mary Jugg s svojimi članki izpodbijala tradicionalno vlogo ženske v družbi in udrihala tako po svojih socialističnih sopotnikih kot po širši ameriški družbi.

Milharčič-Hladnik, Mirjam, Ph D, Sociology of Culture, Research Fellow, Institute for Slovenian Emigration Studies, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, Slovenia

Slovenian Women's Stories from America

Dve domovini/Two Homelands: Migration Studies, 17 (2003), pp. 47-60

The fifty-seven stories recorded as part of this oral history project so far, confirm that the woman's role in preserving the cultural heritage among Slovenian immigrants is extremely important both on the public as well as private level. Women are the activists in the Slovenian community, church and organisations; they are members of the singing, dancing and theater groups; they work in countless volunteer projects. But because an important part of the cultural heritage is preserved at home and in the kitchen, traditionally the woman's domain, the woman's role is wider and its impact on the identity of the family members crucial. As a home maker the woman spends more time at home than her husband even if she is employed; she looks after children; she uses the Slovenian language at least when referring to food; she prepares regularly or at least occasionally Slovenian dishes; she celebrates Slovenian holidays and adds something Slovenian to the celebrations of the American ones; she talks about the people of the same origin and maintains correspondence with the family and friends in Slovenia.

Irena Milanič, B.A., junior researcher, Scientific Institute, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

Slovene-American Women Writers and Poets in the 1930s: Between Literature and Social Engagement

Dve domovini/Two Homelands: Migration Studies, 17 (2003), pp. 61-65

In the 1930s the United States were caught in the Great Depression, but for the Slovene community in America these were also the years of a great cultural productivity partially fueled by the women writers and poets of the SNPJ (Slovene National Benefit Society). Katka Zupančič, Anna Praček Krasna and Mary Jugg were the major contributors of the SNPJ youth magazine *Mladinski list-Juvenile*. These women were also active as teachers of the Slovene language, lecturers, youth clubs organizers and advocates for women's rights. This study demonstrates a substantial difference in understanding the woman's role inside the community. Anna Praček Krasna did not dare to challenge woman's traditional role in society and she accepted her role as a mother and wife rather than an independent worker. Mary Jugg eventually challenged these assumptions held not only by the immigrant community but also by the larger American society.

Jernej Mlekuž, mag. znanosti, geograf, etnolog in kulturni antropolog, asistent, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

»Mali« prispevek k vprašanju »povratništva«: življenjski pripovedi migrantov povratnikov iz Beneške Slovenije – potovanji brez vrnitve?

Dve domovini/Two Homelands: Razprave o izseljenstvu, 17 (2003), str. 67–94

Preko analize konkretnih migracijskih situacij in kontekstov izraženih v življenjskih pripovedih dveh mednarodnih migrantov povratnikov iz (Nadiške) Beneške Slovenije (zahodni rob slovenskega etničnega ozemlja na severovzhodu Italije) besedilo poskuša osvetliti vprašanje, koliko je vsak fizični premik (vrnitev) tudi družbeni premik (vrnitev). Poleg iskanja odgovorov na omenjeno vprašanje je besedilo (tudi ali predvsem) pristen in »enkratni« dokument »povojne zgodovine (re)migracijskih procesov, kapitalističnega razvoja, družbenega izključevanja idr., tako Beneške Slovenije kot »kapitalistične« Evrope v letih in desetletjih po drugi svetovni vojni. Avtor namreč poudarja, da pripovedi migrantov o nasprotujočih si izkušnjah migracije in drugih soodvisnih pojavov ter procesov v toku migracije imajo teoretsko moč, ki presega enkratnost posameznih pripovedi oziroma zgodb. Predstavljeni življenjski pripovedi nam govorita, da selitve, potovanja niso le »hladna« gibanja skozi prostor, niso le fizični premiki, ki se odražajo v spremembah teritorialne distribucije. Ampak so tudi družbenimi premiki, ki vodijo k izostrenju mejnosti, preoblikovanju kulture, družbe, skupnosti in duhovnosti. Toda niso samo to. So tudi dejanja domišljije, kjer sta dom in cilj potovanja vedno na novo zamišljena in tako za vedno spremenjena. Je tako vrnitev (kakorkoli) mogoča?

Jernej Mlekuž, M. A., Geographer, Ethnologist and Cultural Anthropologist, Assistant, Institute for Slovenian Emigration Studies, Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia

A "Small" Contribution to the Question of "Returnhood": Two Life Narratives of Migrants - Returnees from Veneto (Beneška Slovenija) - Journeys with no Return?

Dve domovini/Two Homelands: Migration Studies, 17 (2003), pp. 67-94

Through an analysis of concrete migration situations and contexts expressed in life narratives of two international migrants - returnees from the (river Nadiža) Venetian Slovenia (western edge of Slovene ethnic territory in the north-east of Italy) the text attempts to enlighten the question to what extent every physical moving (returning) is as well a social one (returning). Beside seeking answers to the mentioned question the text is (as well or above all) an authentic and "unique" "document" of the after-war history of (re)migration processes, capitalist development, social excluding, and other, as well as of Veneto as of the "capitalist" Europe in the years and decades after World War II. The author namely stresses that the narratives of migrants on antagonistic experiences of migration and other co-dependent phenomena and processes in the course of migration have a theoretical power, which surpasses the uniqueness of individual narrations and stories respectively.

The presented life narratives tell us that migrations, journeys are not merely "cold"(unconcerned) movements through space, that they are not only physical motions that reflect in changes of territorial distribution. They are as well social movements, which lead to sensitising of boundaries, transformation of culture, society, community and spirituality. However, migrations are not merely that. They are as well acts of imagination in which the home and the goal of the journey are constantly being newly conceived and thus forever changed. Is thus returning (howsoever) possible?

Zbirka MIGRACIJE

Urednica zbirke: Janja Žitnik

Zbirka je namenjena objavam znanstvenih monografij in zbornikov s področja humanističnih in družboslovnih ved, ki obravnavajo vprašanja, povezana z meddržavnimi migracijami. Zbirko izdaja Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.

Mihael Kuzmič

Slovenski izseljenci iz Prekmurja v Bethlehemu v ZDA 1893-1924.

Naselitev in njihove zgodovinske, socialne, politične, literarne in verske dejavnosti Avtor je v študiji je temeljito raziskal slovensko etnično skupnost iz Prekmurja in Porabja v Bethlehemu v ZDA, od prihoda prvih prekmurskih Slovencev v Bethlehem pa do leta 1924, ko so se ti priseljenci socialno, ekonomsko in družbeno utrdili. Osvetlil je zlasti vse tiste najpomembnejše zgodovinske, socialne in kulturne dejavnike, ki so pomagali ohranjati jezikovno, narodnostno in versko identiteto tega segmenta slovenskega izseljenstva.

2001, (*Migracije*, 2), 325 str., 17 x 24 cm, broširana, ISBN 961-6358-38-3.

Zvone Žigon

Iz spomina v prihodnost

Slovenska politična emigracija v Argentini

Avtor v knjigi predstavlja izsledke svojega desetletnega raziskovanja etnične identitete slovenskega izseljenstva s poudarkom na Slovencih v Argentini. Po uvodnem teoretskem delu, se v drugem posveča izseljevanju Slovencev v Argentino, zgodovinskim vzrokom povojne emigracije, organiziranosti izseljencev in odnosu politične emigracije do matične domovine ter argentinske oblasti in družbe. V tretjem sklopu pa obravnava notranjo strukturo te skupnosti. Dodatek vsebuje obširna pisna razmišljanja članov te skupnosti, daljše intervjuje in avtorjev dnevnik z zadnje študijske poti.

2001, (*Migracije*, 1), 391 str., 17 x 24 cm, broširana, ISBN 961-6358-35-0.

Napovedujemo

Zvone Žigon

SLOVENCİ V AFRIKI IN NA ARABSKEM POLOTOKU

SEZONSTVO IN IZSELJENSTVO V PANONSKEM PROSTORU

Uredila Marina Lukšič - Hacin

ZALOŽBA
Z R C

Založba ZRC

p. p. 306

1001 Ljubljana, Slovenia

zalozba@zrc-sazu.si

www.zrc-sazu.si/zalozba

Uredništvo:

Gosposka 13/II, Ljubljana

Tel.: 01/470 64 74, 01/470 64 77, 01/470 64 05

Faks: 01/425 53 19

Prodaja:

Novi trg 2/I, Ljubljana

Tel.: 01/470 64 64

Faks: 01/425 77 94

GSM: 041 684 736

NAVODILA AVTORJEM

Prispevki za to revijo morajo biti napisani v slovenskem ali angleškem jeziku. Uredništvo sprejema predlagane prispevke za objavo v tekočem letniku revije **na disketi** (Word 6.0) **in v dveh priloženih izvodih**. Dolžina razprave naj ne presega ene in pol avtorske pole (25 strani), največji obseg poročila ali ocene pa je 8 strani. Razprave morajo biti opremljene z bibliografskimi navedbami, povzetkom (do 2 strani) in avtorskim izvlečkom, ki naj vsebuje podatke o avtorju (gl. rubriko Izvlečki) in kratek abstrakt v obsegu do 8 vrstic. V znanstvenem članku za rubriko *Viri in gradivo* naj citirano gradivo zavzema največ dve tretjini članka, avtorjev komentar pa vsaj eno tretjino celotnega besedila.

Opombe in bibliografske navedbe. Opombe pod črto naj praviloma vsebujejo dodatna vsebinska pojasnila. Sprejemljiva sta dva načina bibliografskih navedb. Med besedilom se lahko sklicujemo na kratko v oklepaju (priimek avtorja, letnica izida publikacije, stran). Če se sklicujemo na več del istega avtorja, ki so izšla v istem letu, dodajamo letnici male črke: 1998a, 1998b. Seznam uporabljene literature na koncu članka naj v tem primeru vsebuje naslednje podatke: pri knjigah ime avtorja, leto izida, *naslov knjige*, kraj, založba; pri člankih v zborniku ime avtorja, leto izida, naslov članka, *naslov zbornika*, ime urednika, kraj, založba, strani; pri člankih v periodiki ime avtorja, leto izida, naslov članka, *naslov revije*, letnik, številka, strani. Poleg tega načina sklicovanja so dopustne tudi bibliografske navedbe v opombah. V tem primeru je leto izida na koncu navedbe, sledi stran. Glede ločil in ležečega tiska naj avtorji upoštevajo obliko bibliografskih navedb v zadnjem letniku te revije. Pri citiranju korespondence in drugega arhivskega gradiva morajo biti navedeni naslednji podatki: ime avtorja in naslov dokumenta (ime avtorja in prejemnika, če gre za korespondenco, npr. Pismo Anne Praček Krasne Mirku G. Kuhlu), datum dokumenta, ime arhiva, ime fonda, oznaka škatle in mape (ter številka dokumenta in stran).

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

Articles for this journal must be written in Slovene or English and submitted **on diskette** (Word 6.0) and in **two printed copies**. Articles should not exceed 25 pages; reports and reviews should not exceed 8 pages. Scholarly articles must include a list of references, a summary (up to 2 pages) and an author's abstract containing information about the author (see the *Abstracts* section) and a short résumé up to 8 lines long. In scholarly articles for the *Documentation* section the cited material should account for not more than two thirds of the article, while the author's commentary should account for at least a third of the total text.

Footnotes and references. Footnotes should generally contain additional explanation of the text. Two methods of references are acceptable: brief references can be given in brackets in the body of the text (surname of the author, year of publication, page number). If several works by the same author published in the same year are cited they should be marked in the following way: (e.g.) 1998a, 1998b. In this case the list of references at the end of the article should contain the following information: (for books) the author's name, the year of publication, *the title of the book*, place of publication, publisher; (for articles in collections of papers) the name of the author, the year of publication, the title of the article, *the title of the collection of papers*, the name of the editor, the place of publication, the publisher, pp.; (for articles in periodicals) the name of the author, the year of publication, the title of the article, *the title of the periodical*, volume, number, pp. Alternatively, references may be given in the form of footnotes. In this case the year of publication at the end of the reference is followed by the page number. As regards punctuation and italics authors should follow the format used in the last number of this journal. When quoting correspondence and other archive material the following information must be stated: name of the author and title of the document (name of the author and the recipient in the case of a letter, e.g. Letter from Anna Praček Krasna to Mirko G. Kuhel), the date of the document, the name of the archive, the name of the collection, the number of the box and file (and the number of the document and page number).

Razprave in članki / Essays and Articles

The Ojibwa and Bishop Frederick Baraga: Mutual Influences through the Confessional

Emigration of Slovene Women: a Short Historical View

Slovenian Women's Stories from America

Slovene-American Women Writers and Poets in the 1930s: Between Literature and Social Engagement

»Mali« prispevek k vprašanju »povratništva«: življenjski pripovedi migrantov povratnikov iz Beneške Slovenije – potovanji brez vrnitve?

»Coming out« manjšinskih žensk

Znana in neznaná likovna ustvarjalnost slovenskih umetnikov v izseljenstvu: Okrogla miza, Ljubljana, 16. oktober 2002

Kdo in kaj sem?

Vpliv okolja na likovno govorico umetnikov

Šavrinka na Švedskem

Viri in gradivo / Documentation

Volitve najlepših mladenk Slovenske narodne podporne jednote (SNPJ) v ZDA : opomba k naslovnici

Seznam najlepših mladenk SNPJ

Poročila in razmišljanja / Reports and Reflections

Ejto Štih – Slike in objekti

Razmišljanje ob knjigi Aleksa Kalca *Poti in usode: Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje* (Koper – Trst 2002)

Knjižne ocene / Book Reviews

Floya Anthias and Gabriella Lazaridis, *Gender and Migration in Southern Europe, Women on the Move*

Izylečki / Abstracts

ISSN 0353-6777

9 770353 677013